

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КЕРСТЮК ЗАХАРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 261.7 : 272.5

ДИСЕРТАЦІЯ
**СТАНОВИЩЕ ХРИСТИЯН БЛИЗЬКОГО СХОДУ
В ПЕРІОД ТА ПІСЛЯ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ**

Спеціальність 041 – Богослов'я

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Керстюк З. В.

Науковий керівник: Котлярова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри богослов'я і релігієзнавства факультету філософії і суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Керстюк З. В. Становище християн Близького Сходу в період та після Арабської весни. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 041 – Богослов'я. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2021.

У сучасному світі трагічною загрозою постає переслідування християн – жахливий вияв насилля й дискримінації людини у XXI столітті через ненависть не тільки до християнства як релігії, але й до самих основ свободи, зокрема свободи совісті та віросповідання. Одним із регіонів, де християни найбільш переслідувані впродовж останніх років через своє віровизнання, є країни Близького Сходу після подій Арабської весни, серед наслідків якої, зокрема, було і посилення ісламського фундаменталізму та радикального націоналізму. Гоніння на Церкву є викликом не тільки для християн Близького Сходу, але й для Церкви у будь-якій країні, як у питанні теологічного розкриття переслідування через релігійні переконання, так і у контексті релігієзнавчого дослідження християнсько-мусульманського діалогу.

Метою дисертаційної роботи є комплексний богословський аналіз переслідування християн Близького Сходу внаслідок подій Арабської весни.

Об'єктом дослідження є становище християн Близького Сходу під час і після подій Арабської весни.

Предметом дослідження є богословський аналіз становища християн Близького Сходу в контексті подій Арабської весни.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше здійснено комплексний богословський аналіз переслідування християн Близького Сходу після подій Арабської весни, який представляє складні соціально-політичні процеси близькосхідного регіону в дискурсі християнської теології та соціального служіння Церкви Христової в реаліях XXI століття.

Для християн Близького Сходу конфесійний чинник займає особливе місце в ментальності та етно-культурній картині, що і детермінує безапеляційну відданість своїм релігійним переконанням навіть перед обличчям смерті. Така консервативна позиція християн Близького Сходу може видатися ригористичною і «негнучкою» у сприйнятті західних людей, які в своїй більшості не сприймають релігійний фактор як такий, від якого залежить екзистенційна сутність та соціальний статус.

Інтелектуальний релігієзнавчий і богословський простір – важлива складова боротьби із джихадизмом та радикальними інтерпретаціями Корану і мусульманської традиції. І тут особлива роль мусульманських богословів, які повинні виступати у боротьбі з насиллям поясненням ісламу як релігії миру не тільки у протистоянні салафітським проповідникам і авторам «менталітету геноциду», але і перед усім мусульманським світом. Значення цього способу не менше від військових способів боротьби з екстремізмом. Тому варто змінити ситуацію відстороненої формальної реакції мусульманських духовних лідерів на акти насилля проти християн.

Страждання християн Близького Сходу із беззаперечною довірою свого земного життя і посмертної долі Господу можна по-богословськи зіставити з хресною жертвою Ісуса Христа. Кров цих новомучеників може стати надією на духовне пробудження Заходу, який перебуває у комфортних умовах, забувши про своє християнське коріння, що і сформувало Європу як культурний феномен. Як свого часу кров першомучеників змінила античний світ, так і в XXI ст. жертва покірних свідків Христа, можливо, преобразить Захід. Сирійські, єгипетські та інші близькосхідні християни стають, за богословською метафорою, тією стіною любові і прощення, яка здатна зупинити зло їхніх ворогів, а також «сіллю та світлом» для їхніх єдиновірців в інших регіонах світу.

За визначенням правозахисної християнської організації Open Doors, переслідування християн визначається як різноманітні прояви ворожості (відносини, слова, дії) через ідентифікацію особи з Ісусом Христом. На

основі щорічних емпіричних спостережень Open Doors основною причиною переслідування християн у світі виділяє ісламський екстремізм. Після подій Арабської весни констатуємо різноманітні форми переслідування християн у країнах Близького Сходу: вбивства, гвалтування, викрадення людей, насильницьке виселення, знищення будівель і церков.

Історично-культурний екскурс діянь християнської Церкви Близького Сходу показує, що випробування віри не було рідкістю протягом багатьох століть, часто навіть загрожувало життю. Християни Близького Сходу своє зміцнення та духовне укріплення повсякчас віднаходять у вірі в воскреслого Христа і тих текстах Святого Письма, які виражають обітницю про «Царство не від цього світу» та мир, який належить до сутності людської екзистенції, а не соціально-політичного виміру.

Представники православних, католицької та протестантської церков, зокрема їхні предстоятелі та ієрархи, послідовно виступають із промовами, проповідями, повчаннями, документами, дипломатичними ініціативами, організацією релігійних та культурних заходів, спрямованих на отримання широкого розголосу як у суспільстві загалом, так і серед політикуму та бізнесу про переслідування християн Близького Сходу. Мета їхніх ініціатив – організація різноманітних заходів та форм діяльності, котрі можуть ефективно та суттєво допомогти переслідуваним християнам як у країнах їхнього проживання, так і на європейському континенті, куди вони змушені емігрувати в пошуках притулку та порятунку від радикальних дій ісламістів і політики дискримінації місцевої влади. Різноманітні благодійні акції та місії уможливають створення цілої мережі милосердного служіння переслідуваним завдяки створенню можливості людям доброї волі з різних куточків світу фінансово долучитися в допомозі потребуючим, в реалізації численних гуманітарних проєктів, відкритих для всіх людей Близького Сходу – незалежно від конфесії чи етнічної ідентифікації.

Відповідальність християн за невинно переслідуваних у світлі віри в Ісуса Христа та іспиту власного сумління полягає в розумінні

безпосереднього зв'язку відношення до Бога та конкретних моральних рішень і вчинків. Любов до Бога та ближнього є нероздільною, що в сучасності потребує жертвності й відповідальності за інших людей, особливо переслідуваних і страждаючих, які в своїх випробуваннях особливо близькі до Ісуса Христа.

Ключові слова: християнство на Близькому Сході, Арабська весна, переслідування християн, релігійний радикалізм, релігійна дискримінація, християнсько-мусульманські стосунки, християнське мучеництво.

ABSTRACT

Kerstyuk Z. V. The situation of Christians in the Middle East during and after the Arab Spring. – *Qualifying academic paper presented as manuscript.*

Dissertation for the academic degree of Ph.D. Specialty 031 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2020.

In today's world, the persecution of Christians is a tragic threat – a horrific manifestation of human violence and discrimination in the 21st century due to hatred not only of Christianity as a religion, but also of the very foundations of freedom, including freedom of conscience and religion. One of the regions where Christians have been most persecuted in recent years for their religion is the Middle East since the Arab Spring, which has seen an increase in Islamic fundamentalism and radical nationalism. Persecution of the Church is a challenge not only for Christians in the Middle East, but also for the Church in any country, both in the theological disclosure of persecution through religious beliefs and in the context of the religious study of Christian-Muslim dialogue.

The aim of the dissertation is a comprehensive religious and theological analysis of the persecution of Christians in the Middle East as a result of the events of the Arab Spring.

The object of study is the situation of Christians in the Middle East during and as a result of the events of the Arab Spring.

The subject of the study is the religious-theological analysis of the situation of Christians in the Middle East in the context of the events of the Arab Spring

The scientific novelty of the dissertation research is that for the first time a comprehensive religious and theological analysis of the persecution of Christians in the Middle East after the Arab Spring, which presents complex socio-political processes in the Middle East in the discourse of Christian theology and social service of the Church in the twentieth century.

For Christians in the Middle East, the confessional factor occupies a special place in the mentality and ethno-cultural picture, which determines the undisputed devotion to their religious beliefs, even in the face of death. Such a conservative position of Christians in the Middle East may seem rigorous and "inflexible" in the perception of Western people, who for the most part do not perceive the religious factor as such, on which the existential essence and social status depend.

Intellectual religious and theological space is an important component of the fight against jihadism and radical interpretations of the Quran and the Muslim tradition. And here is the special role of Muslim theologians, who must act in the fight against violence by explaining Islam as a religion of peace, not only in opposition to Salafi preachers and authors of the "mentality of genocide", but also before the whole Muslim world. The value of this method is not less than the military methods of combating extremism. Therefore, it is necessary to change the situation of the detached formal reaction of Muslim spiritual leaders to acts of violence against Christians.

The suffering of Christians in the Middle East, with the unquestioning trust of their earthly life and the posthumous destiny for the Lord, can be theologically compared to the crucifixion of Jesus Christ. The blood of these new martyrs can be a hope for the spiritual awakening of the West, which is in a comfortable environment, forgetting its Christian roots, which shaped Europe as a cultural phenomenon. As at one time the blood of the first martyrs changed the ancient

world, so in the XXI century the sacrifice of the humble witnesses of Christ may transform the West. Syrian, Egyptian, and other Middle Eastern Christians are becoming, according to the theological metaphor, the wall of love and forgiveness that can stop the evil of their enemies, as well as the “salt and light” for their fellow believers in other parts of the world.

According to the Christian human rights organization *Open Doors*, the persecution of Christians is defined as various manifestations of hostility (attitudes, words, actions) through the identification of a person with Jesus Christ. Based on the annual empirical observations of Open Doors, the main reason for the persecution of Christians in the world is Islamic extremism. After the events of the Arab Spring, we note various forms of persecution of Christians in the Middle East: murder, rape, kidnapping, forced evictions, destruction of buildings and churches.

The historical and cultural digression of the history of the Christian Church of the Middle East shows that the test of faith has not been uncommon for many centuries, often even life-threatening. Christians in the Middle East always find their hope and spiritual strengthening in faith in the risen Christ and in those scriptures that promise the “*Kingdom not of this world*” and peace that belongs to the essence of human existence, not the socio-political dimension.

Representatives of the Orthodox, Catholic and Protestant churches, including their superiors and hierarchs, consistently deliver speeches, sermons, documents, diplomatic initiatives, and the organization of religious and cultural events aimed at gaining publicity in society as a whole and among politicians and business on the persecution of Christians in the Middle East. The aim of their initiatives is to organize various activities that can effectively and significantly help persecuted Christians both in their countries of residence and on the European continent, where they are forced to emigrate in search of refuge and escape from radical Islamist actions and policies of discrimination against local authorities. Various charitable actions and missions enable the creation of a whole network of charitable service to the persecuted by enabling people of good will from all over

the world to contribute financially to help those in need, in implementing numerous humanitarian projects open to all people in the Middle East – regardless of religion or ethnicity.

The responsibility of Christians for the innocent persecuted in the light of faith in Jesus Christ and the examination of their own conscience lies in understanding the direct connection between their relationship with God and specific moral decisions and actions. Love for God and neighbor is inseparable, which today requires sacrifice and responsibility for other people, especially the persecuted and suffering, who in their trials are especially close to Jesus Christ.

Key words: Christianity in the Middle East, Arab Spring, persecution of Christians, religious radicalism, religious discrimination, Christian-Muslim relations, Christian martyrdom.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Керстюк, З. В. (2019). "Арабська весна" й переслідування християн Близького Сходу. *Практична філософія*. № 4 (74), с. 144-149. ISSN 2415-8690.

2. Керстюк, З. В. (2019). Діяльність Католицької церкви у підтримці християн Близького Сходу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 41 (54), с. 15-23. ISSN 2518-7821.

3. Керстюк, З. В. (2019). Сучасне переслідування християн на Близькому Сході: богословський вимір. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея». Вип. 147 (№ 8), Ч. 2. Філософські науки, с. 78–82. ISSN 2076-1554.

4. Керстюк, З. В. (2020). Ініціативи Англiканської церкви у допомозі християнам Близького Сходу. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея». Вип. 152 (№ 1), с. 148-151. ISSN 2076-1554.

5. Керстюк, З. В. (2020). Солідарність церков в ініціативах захисту християн Близького Сходу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 42 (55), с. 29-37. ISSN 2518-7821.

Стаття у зарубіжному виданні:

6. Керстюк, З. В. (2019). Еклезіологічне та сотеріологічне осмислення гонінь християн Близького Сходу. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Svazek 5. 4. Vydání, s.112-118. ISSN 2533-4816.

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Керстюк, З. В. (2019). Солідарність із християнами Близького Сходу в контексті універсалістської етики відповідальності. *Гуманітарно-наукове знання: горизонти комунікативістики*: матеріали Міжнар. наук. конференції (Чернівці, 4-5 жовтня 2019 р.). Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, с. 218–222.

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ 1. Методологічні засади осмислення переслідування християн у контексті «Арабської весни»	19
1.1. Релігійна складова у подіях і наслідках «Арабської весни»... ..	19
1.2. Теоретико-методологічний базис дослідження.....	69
Висновки до розділу 1	82
Розділ 2. Сучасне переслідування християн на Близькому Сході: богословський вимір	86
2.1. Еклезіологічне та сотеріологічне осмислення гонінь християн Близького Сходу.....	86
2.2. Соціально-культурний і мартирологічний аспекти переслідування християнських церков у країнах Близького Сходу.....	114
Висновки до розділу 2	126
Розділ 3. Гуманітарно-місійна діяльність християнських церков у підтримці християн Близького Сходу	130
3.1. Солідарність церков в ініціативах захисту християн у країнах Близького Сходу	130
3.2. Місійна діяльність церков у підтримці християн Близького Сходу.....	140
Висновки до розділу 3	160
Висновки	164
Список використаних джерел	172

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі трагічною загрозою постає переслідування християн – жахливий вияв насилля й дискримінації людини у XXI столітті через нетерпимість і не лише до християнства як релігії, але й до самих основ свободи, зокрема свободи совісті та віросповідання. Одним із регіонів, де християни найбільш переслідувані впродовж останніх років через своє віровизнання, є країни Близького Сходу після подій Арабської весни, серед наслідків якої, зокрема, було і посилення мусульманського фанатизму та радикального націоналізму. Головні події в країнах Близького Сходу доволі динамічно розвиваються не тільки в аспекті долі релігійних спільнот, але й загальної політики та демографічної ситуації регіону, із виразним впливом і на глобальний рівень (скажімо, на прикладі вимушеної міграції через військові дії та відсутність можливості мирного проживання, а також загрози життю в рідних країнах). На сьогодні недостатньо говориться про переслідування християн у цілому світі, зокрема й на Близькому Сході, внаслідок чого інформованість про ситуацію переслідування християн є дуже низькою у просторі медійних ресурсів. Дискримінація та переслідування християнської Церкви, що супроводжує протягом історії послідовників в Ісуса Христа, від самого початку виникнення цієї релігії, для християн є передусім справою віри та розуміння свого учнівства й вірності Господу, що особливо гостро постає у контексті соціально-політичних змін. Переслідування Церкви на Близькому Сході стосується не тільки тих християн, що там проживають, але і всіх інших, вимагаючи поставити перед своїм сумлінням запитання про осмислення та дієвість солідарності з переслідуваним братами і сестрами у вірі в воскреслого Ісуса Христа окрім того, що саме у цьому регіоні зародилася християнська теологія, аскетика, літургія, обрядовість. Гоніння на Церкву завжди постає предметом широкої богословської рефлексії, зокрема щодо сенсу хреста, страждання, а також любові між особами (Богом та ближніми),

тому тема дисертаційної роботи актуальна не тільки для християн Близького Сходу, але й для Церкви у будь-якій країні, як у питанні теологічного розкриття переслідування через релігійні переконання, так і у контексті релігієзнавчого дослідження християнсько-мусульманського діалогу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) та відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

Метою дисертаційної роботи є комплексний богословський аналіз переслідування християн Близького Сходу внаслідок подій Арабської весни.

Окреслена мета дисертаційної роботи зумовила такі основні дослідницькі завдання:

- дослідити релігійний фактор у подіях Арабської весни, зокрема роль мусульманського консервативного та фундаменталістського складників та їхнього впливу на становище християнських церков у цьому регіоні;
- конкретизувати теоретико-методологічну базу дослідження переслідування християн на Близькому Сході в богословському дискурсі;

- виявити еклезіологічне та сотеріологічне значення гонінь християн Близького Сходу не тільки для переслідуваних спільнот, але загалом для усіх сповідників віри в Ісуса Христа;
- розкрити соціально-культурний і мартирологічний аспекти переслідування християнських церков у країнах Близького Сходу;
- представити розуміння представниками церков підтримки християн Близького Сходу, що виражається у промовах, проповідях, релігійних та культурних благодійних заходах, дипломатичних ініціативах;
- систематизувати гуманітарно-місійне служіння православних і католиків у країнах Близького Сходу;
- здійснити аналіз різноманітних ініціатив протестантських церков у допомозі близькосхідним християнам.

Об'єктом дослідження є становище християн Близького Сходу під час і після подій Арабської весни.

Предметом дослідження є богословський аналіз становища християн Близького Сходу в контексті подій Арабської весни.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Богословське дослідження проблеми сучасного переслідування християн Близького Сходу внаслідок подій Арабської весни потребує комплексного використання дослідницьких методів низки гуманітарних наук, зокрема богослов'я, релігієзнавства, політології, соціології, історії, етнології. Дисертаційна робота ґрунтується на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, порівняння, конкретизації, узагальнення. У виконанні мети та завдань автор опирався на принципи історизму, системності, єдності логічного та історичного. Структурно-функціональний аналіз досліджуваних явищ дає змогу виокремлення та поглибленого розуміння ролі окремих структурних елементів у соціально-політичних і релігійно-культурних процесах, що відбуваються на Близькому Сході. Порівняльно-історичний метод уможливив зіставлення окремих досліджуваних явищ у їхньому

історичному розвитку. Герменевтичний метод дозволяє інтерпретувати фрагменти Святого Письма у контексті богословських проблем страждання, ролі та функції Церкви, розуміння спасіння, християнського сенсу любові, прощення та ін.

Загальним теоретичним підґрунтям для дослідження стали праці богословів, релігієзнавців, політологів та церковних ієрархів: С. Аверинцева, К.-О. Апеля, М. Бендзи, папи Бенедикта XVI, патріарха Варфоломія, Д. Ф. Ейкельмана, М. Кортні, Е. Малніка, Дж. Мюіра, Ф. Паттона, К. Ранера, Х. Саргона, Я. В. Совгіри, архієпископа Дж. Уелбі, Ч. Уінтера, папи Франциска, М. Хадро. А також українських вчених, зокрема: А. Арістової, П. Бовсунівського, В. Бондаренка, Д. Брильова, В. Єленського, І. Кондратьєвої, Т. Котлярової, М. Несправи, І. Остащука, Л. Филипович, Ю. Чорноморця та ін.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше здійснено комплексний богословський аналіз переслідування християн Близького Сходу після подій Арабської весни, який представляє складні соціально-політичні процеси близькосхідного регіону в дискурсі християнської теології та соціального служіння Церкви Христової в реаліях XXI століття.

У роботі сформульовані положення, осмислення яких набуває якості новизни і виноситься на захист.

Уперше:

- обрано богословський методологічний інструментарій для аналізу переслідування християн Близького Сходу внаслідок подій Арабської весни, що уможливило зробити висновки про основні мотивації збереження християнської ідентичності мешканцями тих регіонів, де сама лише приналежність до церковної спільноти може бути єдиною причиною принижень, дискримінації, переслідувань, гонінь, ув'язнень, тортур і навіть фізичної смерті;

- на основі комплексного богословського дослідження обґрунтовано, що у дискримінації та переслідуванні християн Близького Сходу основний

пріоритет власної людської гідної стійкості та принципового бажання зберегти власну релігійну ідентичність, віруючі вбачають у слідуванні дорогою страждань, приклад чого показав Ісус Христос, а також сонми мучеників, що віддали своє життя виключно через *odium fidei*, у надії на посмертне воскресіння; мучеництво перших християн і страждання християн Близького Сходу в ХХІ столітті – спільне слідування дорогою святості у наслідуванні хресної жертви Ісуса Христа, що доводить розуміння віри Церкви не як вирішення та підкорення зовнішнім обставинам, але як питання спасіння, глибоко закорінене в серці на основі любові до Бога та ближнього;

- доведено, що у ситуації солідарності та дієвої дистанційної допомоги у різних її виявах найдавнішим християнським спільнотам Близького Сходу, духовні плоди коріння яких проросли на інших континентах у місіонерській діяльності та хрещенні народів Заходу, християни інших країн можуть не тільки виразно маніфестувати свою гуманність, але й актуалізувати еклезіологічне розуміння містичної єдності учнів Христових (про що символічно виражає і таїнство євхаристії) через морально-духовну (молитовні намірення, богослужіння в інтенціях переслідуваних, культурні акції тощо) та фінансову підтримку співбратам у вірі.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення релігійної складової, зокрема становища християн, у складній та багатоплановій історії Арабської весни, наслідки якої розвиваються і в сьогоденні, впливаючи на розгортання подій не тільки у регіональному, але й глобальному масштабах;

- осмислення страждання у християнському богослов'ї на основі біблійних текстів, вчення Отців Церкви, сучасних богословських праць у контексті переслідувань християнських близькосхідних церковних спільнот;

- розуміння екуменізму як важливого вираження євангельських настанов, зокрема, у площині спільного здійснення різними християнськими церквами гуманітарних, соціальних, харитативних ініціатив, що водночас є

дієвим проголошуванням миру та солідарності як між християнами, так і з представниками інших авраамічних релігій, передусім з ісламом;

- розкриття сутності християнського мучеництва на основі мартирологічних наративів раннього християнства та у світлі героїчної та свідомої смерті заради збереження свого християнського віросповідання окремими представниками християнських церков Близького Сходу;

- бачення перспектив мирного співжиття представників різних релігій у полі конфесійних середовищах на основі взаємоповаги, толерантності як альтернативи насиллю через маніпулятивне використання окремих релігійних положень та принципів;

- твердження про те, що ситуація переслідування християн зазвичай ігнорується світовими та українськими засобами масової інформації, вважаючи її контент не привабливим у ракурсі політичних тенденцій та комерційно-фінансової вигоди, створюючи ефект «відсутності» цієї складної проблеми, яка вимагає реакції всієї світової спільноти, а не лише окремих релігійних організацій та волонтерських ініціатив; варварську жорстокість у руйнуванні основоположних принципів гуманізму й свободи, людської гідності висвітлюють переважно християнські медійні ресурси різних конфесій.

Уточнено:

- сучасну інформацію про переслідування християн на Близькому Сході, відповідно до актуальних звітів світових організацій, що моніторять цю проблему протягом багатьох років;

- інформацію про харитативну, гуманітарну діяльність християнських міжнародних організацій, чернечих згромаджень, церковних місій у країнах Близького Сходу для передусім християнських громад та окремих сповідників віри в Ісуса Христа.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що висновки і теоретичні твердження, які обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють поглибленню розуміння сучасного становища християн на Близькому Сході в контексті Арабської весни, впливу цих подій

на необхідність актуалізації загально християнської солідарності та поглиблення богословського осмислення ролі Церкви у процесах соціально-політичних змін, які детермінують агресію й насилля у відношенні до християн.

Практичне значення дисертації. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в науковій, викладацькій діяльності, а також у практичній роботі щодо організації допомоги переслідуваним церковним спільнотам, пошуків ефективних заходів для християнсько-мусульманського діалогу, а також екуменічних перспектив щодо гуманітарних ініціатив представників різних християнських конфесій.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Усі розділи дисертації та наукові статті, подані в списку публікацій, автор написав самостійно (без співавторів). Ідеї, положення чи гіпотези інших авторів, які використані в дисертації як предмет аналізу, дискусії чи їх подальшого розгортання, мають відповідні посилання згідно з науковими стандартами і використані лише для підкріплення ідей та наукових позицій здобувача.

Апробація результатів дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження викладено в доповідях на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігієзнавства і богослов'я у структурі світської освіти і науки: світовий і український контекст» (Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (Дніпро, 2018 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Унезалежнення православних та його вплив на релігійно-церковне і суспільно-політичне життя сучасної України» (Київ, 2019

р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Православна Церква України: всеправославне визнання та міжнародна суб'єктність» (Київ, 2019 р.); Сьомій Всеукраїнській науковій конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 2019 р.), III міжнародній науково-практичній конференції «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 2019 р.); Міжнародній науковій конференції «Універсальні цінності релігій світу: історія і сучасність» (Київ, 2019 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Єдність православних в Україні: стан, проблеми, шляхи досягнення» (Київ, 2019 р.); Міжнародній науковій конференції «Гуманітарно-наукове знання: горизонти комунікативістики» (Чернівці, 2019 р.); Міжнародній науковій конференції «Україна-Ватикан: контекст конфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні» (Івано-Франківськ, 2019 р.).

Публікації. Основні положення роботи відображено в чотирьох одноосібних статтях у наукових фахових виданнях України, одній в іноземному фаховому періодичному виданні, а також у збірнику тез конференції, що додатково відображає наукові результати дисертації.

Структура й обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, що впливає з його мети та завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів (поділених на сім підрозділів), висновків та списку використаних джерел (334 позиції). Загальний обсяг дисертаційної роботи – 211 сторінок, з яких 171 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТИЯН У КОНТЕКСТІ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ

Соціально-політичні події т. зв. «Арабської весни» у світовій науці та медійному просторі розглядаються переважно у площині політичній та соціальній, однак окремий аспект залишається поза увагою світової громадськості – переслідування християн Близького Сходу, які є релігійною меншістю в тих країнах, де вони проживають фактично від самого зародження християнства як світової релігії.

Переслідування християн Близького Сходу продовжуються після революційних подій Арабської весни, що відбулися в багатьох арабських країнах, починаючи з 2010 року. У цій трагічній ситуації репресій та переслідувань в окремих державах, де до влади прийшли радикальні мусульманські сили, християни одних із найдавніших церковних спільнот залишилися майже наодинці. Тому так важливим є комплексне богословське дослідження цієї проблеми.

1.1. Релігійна складова у подіях і наслідках Арабської весни

Події Арабської весни – це складний комплекс соціально-політичних подій у багатьох країнах із переважаючим арабським населенням, що прагнуло досягти відчутних соціальних змін у своїх державах.

Арабська весна, яка розпочалася 17 грудня 2010 року з хвилі протестів у Тунісі, активно поширилася й на інші арабські країни, які доволі відрізняються між собою і культурно, і ментально, проте були загальні умови та причини, що уможливили таке масове народне повстання, в якому на початку ключову роль відіграла невдоволення владою та соціальним рівнем життя молодь, переважно освічена. Отже, революції відбулися в Тунісі, Єгипті, Ємені, громадянські війни у Лівії та Сирії, громадянські масштабні

повстання в Алжирі, Іраці, Йорданії, Марокко, Омані, протести невдоволених у Кувейті, Лівані, Мавританії, Саудівській Аравії, Судані, Джибуті, Західній Сахарі.

Існує припущення, що термін Арабська весна набув поширення з легкої руки Марка Лінча, який 6 січня 2011 р. в американському часописі «Foreign Policy» опублікував статтю «Obama's Arab Spring'?» [253], де йшлося про президентство Б. Обами і була використана алюзія «Арабська весна».

Сама метафорична назва «Арабська весна» виникла на основі алюзії до європейських історичних подій, а саме: «Весни народів» – революцій у європейських країнах 1848-1849 років, а також «Празької весни» 1968 року. Як бачимо, конотації цієї назви позитивні, адже асоціюються з визвольними рухами в Європі XIX та XX століть, однак для християнських громад Близького Сходу розвиток подій отримав драматичні та навіть трагічні наслідки.

Арабська весна була позитивно визнана соціальним рухом, який вимагає припинити порушення прав людини, корупцію уряду та бідність, адже «в арабському світі давно назрівав конфлікт на основі невдоволення населення підвищеним рівнем корупції, відсутністю належного рівня освіти, розподілом грошових засобів у низці держав, безробіття серед молоді, відсутність свободи у ЗМІ, виборах» [134, с.187]. У цих соціальних змінах не складно помітити й зовнішні впливи наймогутніших держав світу, які прагнуть із різних міркувань впливати на близькосхідний регіон: «Саме боротьба за енергетичні ресурси, а також намагання запровадити тотальний контроль за маршрутами їх транспортування разом з американо-європейськими геополітичними амбіціями, призвела до тих подій, які вже отримали назву арабської весни. Водночас слід наголосити, що не останню роль у намаганні взяти під жорсткий контроль Близький Схід і сусідні території з боку США та ЄС, відіграло те, що регіон став досить проблемним для міжнародної безпеки, оскільки тут тісно переплелися нелегальна

міграція, торгівля зброєю і наркотиками, міжнародний тероризм, а також міжконфесійні та світоглядно-культурні відмінності» [34, с. 577].

Попри спроби осмислити трагічні наслідки жахливих світових воєн, голодоморів та кривавих геноцидів у ХХ столітті, досі людство не здатне протистояти антигуманним проявам насильства різного масштабу в різних частинах земної кулі. Відповідальність за ці всі діяння, без перебільшення, міститься на представниках усіх країн, рас, визнаючів релігій, представників національностей, які свої значні зусилля і ресурси спрямовують не задля миру і гуманізму: «Під час миру чи війни навмисні вбивства, тортури, згвалтування, голод, насильницьке групове вигнання чоловіків, жінок і дітей лише через їх расову, етнічну, релігійну, національну, класову чи ідеологічну належність лягають прямою ганьби на колективну совість людства» [150, с.38].

Однак поки що результат значною мірою суперечить тому, що планували перші протестувальники, а оскільки християни є меншиною у всіх арабських країнах, то вони є тією соціально-релігійною групою, яка особливо постраждала від цих подій. Християни протягом свого життя навіть прагнули соціальних змін у своїх країнах, спершу і вітали революції в своїх державах, не підозрюючи, чим вони обернуться для християнських локальних спільнот.

Як подає сучасна статистика, лише 1 % від 2,2 млрд. християн проживає в тому регіоні, де ця релігія історично виникла – на Близькому Сході та в Північній Африці [288]. Слід також відзначити, що більшість світових медіа, експертів і політиків не висвітлюють ситуацію християн у тих країнах, де відбулися події Арабської весни, а зосереджуються виключно на політичних і соціальних питаннях. Це є очевидним для західного світу, цивілізація якого сформувалася в значній мірі євангельським посланням, яке поширилося з того регіону, в якому на сьогодні нащадки перших християн переводяться до категорії другосортних громадян, досить жорстоко переслідуються і змушені залишити свої вітчизни у пошуках порятунку.

Християнство поширилося далеко від своїх історичних витоків і є географічно поширеним. Справді, переважна більшість християн (99%) живе за межами регіону Близького Сходу та Північної Африки, де почалося християнство [288]. Перебуваючи в агресивному та ворожому середовищі християни Близького Сходу потребують особливого захисту та підтримки. Відзначимо, що у середні віки мусульманські правителі, що завойовували країни Близького Сходу, зазвичай запроваджували доволі толерантні закони для людей Писання (послідовників юдаїзму та християнства). Отож, навіть у середньовіччі становище християн було кращим у мусульманських країнах, ніж то є на сьогодні у тих регіонах, де до влади прийшли радикальні ісламісти: «Навернення в іслам на захоплених мусульманами європейських землях зрідка відбувалося шляхом прямого насилля. Мусульманським правителям навіть було вигідно мати іновірців на своїх землях – адже вони були зобов'язані сплачувати високий податок, який йшов на утримання мусульманського війська. Звісно, іновірці на мусульманських землях Європи мали суттєві обмеження в правах, але їх зазвичай не вбивали за бажання залишатися вірними своїй вірі» [118, 43-44].

Дейл Ф. Ейкельман у своїй праці «Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід» наводить приклад мирного існування мусульманських та християнських громад Єгипту в ХХ ст. Тут навіть мова йде про певну взаємну асиміляцію місцевого християнства та ісламу, що протягом століть сусідували й впливали одне на одного. Отож, процитуємо згадану працю: «Рідко сучасні паралелі були такими очевидними як при видінні Діви Марії над Коптською церквою в Зітуні, передмісті Каїра в Єгипті, починаючи від 2 квітня 1968 р. і кілька років поспіль. Тисячі прочан, як коптів так і мусульман, щоденно збиралися в цьому місці, сподіваючись побачити диво. С. Нельсон (Synthia Nelson) відносить це на рахунок того, що Діва користується пошаною як серед мусульман, так і християн Єгипту. Невдовзі після першого видіння коптський патріарх Єгипту та усієї Африки оголосив на прес-конференції, що мала місце справжня поява Діви Марії.

Згодом на це формально відреагував уряд. Істотним моментом у цьому видінні є те, що воно стало символом єдності як для мусульман, так і для християн» [39, с.307]. Як відомо, Марія (Мар'ям), мати Ісуса Христа (Іса ібн Мар'ям – в ісламі останній перед Мухаммедом один із найбільших пророків), – одна найшанованіших жінок, згідно Корану, поруч із Фатімою та Хадіджею [1].

Як відомо, на початку подій Арабської весни християни Близького Сходу вітали соціальні виступи й протести, будучи свідомими патріотами власних держав та прагнучи змінити свої суспільства на краще. Єгипетська християнка Діана Мелек сказала медійній агенції World Watch Monitor так: «Революція прийшла до Церкви, похитнувши її. Революція сколихнула всіх нас. Вони спали, і вони прокинулися, і вони встали, а потім знову послули. Спершу я назвала це дивом, яке було переповнене квітами й весною, здавалося, що це божественна весна» [317]. Християнка з Єгипту сприйняла початок цих подій з такою, можна сказати, пасхальною радістю та надією на краще майбутнє. Такі радісно-весняні очікування зовсім скоро похитнулися та перетворилися для багатьох християн на морок темряви переслідувань і випробувань у рідних країнах.

Названі події мали свої причини. На думку експертів, «в арабському світі давно визрівав конфлікт на основі невдоволення населення завищеним рівнем корупції, відсутністю належного рівня освіти, розподілом грошових засобів у низці держав, безробіття серед молоді, відсутність свободи у ЗМІ, виборів» [134, с. 187]. Також слід додати такі фактори: «поганий стан промисловості та сільського господарства у країнах цього регіону, постійна потреба в імпорті продуктів харчування. Традиційно-примітивне ведення сільського господарства, разом із природним приростом населення, привели до продовольчого дефіциту. Імпорт продуктів йде коштом ВВП, а також коштом розвитку освіти й інфраструктури, що посилює зачароване коло бідності. Недостатність фінансів, відсутність доріг, нестача електроенергії не дозволяють розвивати промисловість» [28]. Окреслені основні проблеми і

призвели до радикальних дій людей в окремих державах. Далі соціально-політичні події розвивалися доволі динамічно й подекуди непередбачувано, принаймні, для спостереження більшості людей. Це стосується і релігійного чинника, зокрема становища автохтонних християн, у яких вбачали союзників ворожих західних держав та цінностей або потенційних зрадників. Не останню роль у вибуху революційних дій відіграла глобалізація, коли населення, передусім молоде покоління, країн Близького Сходу, завдяки комунікаційним каналам мережі Інтернет та можливостям подорожей могли познайомитися з суспільним укладом життя, соціальним рівнем в інших державах, зокрема західних, де, попри численні проблеми, намагаються дотримуватися принципу свободи як основоположного в людському співжитті.

Сучасні дослідники конфліктів та воєн схиляються, зокрема, до думки, що «за умов глобалізації і загострення конкуренції за нафту, природний газ, іншу мінеральну сировину та воду відбувається докорінна перебудова світу, що може призвести до “ресурсних війн”» [149, с.53-54]. Ресурсно-геополітична теорія розуміння глобальної геополітики передбачає «світ, у якому забезпечення доступу до важливих ресурсів стає головним завданням національних збройних сил, і конкуренція за доступ веде до поширення нестабільності, особливо в регіонах, де вона перетинається з давніми територіальними та релігійними суперечностями» [149, с.54]. На нашу думку, такий погляд на поліполярний світ цілком узгоджується із конфліктами в останнє десятиліття на Близькому Сході, де тісно переплелися саме ресурсні інтереси з актуалізованими і загостреними старими суперечностями в площині етно-національного та релігійно-конфесійного.

Богословський та релігієзнавчий аналіз релігійного фактору в структурі суспільства дуже важливий не тільки в суто науково-академічному вимірі, але й в практичному, оскільки стосується поглиблення розуміння процесів, що відбуваються як в окремому регіоні, так і в глобальному масштабі. Як відзначає Людмила Филипович, «релігія є одним із важливих

елементів суспільного життя, який міцно вплетений у тканину соціальних відносин, буття соціуму. В означеному аспекті релігія постає також як важлива ланка життєвих, соціокультурних зв'язків, функціонування якої дає можливість зрозуміти її зміст, структуру, виникнення та розвиток, її суспільне й особистісне призначення» [164, с. 69-70]. Погоджуємося із таким діалектичним поглядом українського релігієзнавця на проблему релігії в суспільстві.

На початку дисертаційної роботи відзначимо, що «у сучасному використанні термін Близький Схід охоплює регіон, що простягається від Рабата до Тегерана, на відстань у приблизно 3400 миль (дорівнює відстані від Нью-Йорка до Фесербенкса на Алясці)» [39, с. 16-17]. З історичного екскурсу довідуємося: «термін “Близький Схід” (Middle East) придумали не самі мешканці цього регіону. Подібно до інших географічно обмежених назв, таких як “Близький Схід” (Near East) та “Левант”, він був вигаданий європейськими стратегами й мав відверто євроцентристський характер. У геополітиці британських військовиків “Близький Схід” означав командування, відповідальне за регіон від Нілу до річок Сирдар’ї та Амудар’ї, землі ж, які лежали на схід від Сирдар’ї до Амудар’ї, належали до Індійського командування. У плані цивілізованого розмежування такий поділ не мав жодного сенсу, тому що він розмежовував історично об’єднану (чи принаймні взаємопов’язану) Іранську височину на дві частини, але ж цей термін не був вигаданий гуманітаріями» [39, с. 19-20]. З історії знаємо чимало прецедентів, коли не надто логічні терміни стають загальноживаними.

Відомо, що в конфесійному аспекті Близький Схід – це регіон із переважанням ісламу, що зумовлено розвитком історії: «територія, яку називають сучасним широким терміном “Близький Схід”, приблизно збігається з першими мусульманськими імперіями за часів їхньої найбільшої могутності – Омейядів (661-750-ті рр.), ранніх Аббасидів (750-800-ті рр.) та Оттоманської імперії (від XVI і до XVIII ст.). Навіть незважаючи на те, що

цей регіон не завжди був об'єднаний політично, він демонструє істотні ознаки соціальної та культурної спадкоємності. Перші послідовники ісламу й перші носії цієї релігії були вихідцями з Аравійського півострова» [39, с. 25-26]. Конфесійний чинник став домінуючим у єдності цього регіону, як свого часу християнство було основним фактором формування Європи.

Як відомо, у близькосхідних країнах протягом століть сформувалася поліконфесійна система, зі своєю специфікою співжиття, котру доволі легко, зокрема при зовнішніх впливах, як виявилось, можна порушити: «Ірак, Сирія, Ліван, Палестина, Йорданія – протягом ХХ ст. у цих країнах конфесійний баланс підтримувався (а дець і встановлювався) різними, зокрема силовими й адміністративними методами. Проте в основі своїй відносини між сунітською, шіїтською, православною, уніатською, маронітською, григоріанською, протестантською, асирійською, асиро-халдейською, яковітською, сиро-католицькою, алавітською, друзькою, ісмаїлітською, езидською та іншими спільнотами на Близькому Сході традиційно мають конвенційний характер» [146, с.23]. Падіння старих режимів, які і не відзначалися демократичними законами, але спровокувало певний хаос у політичному житті та порушення цієї хисткої рівноваги та миру між представниками різних етнічних і конфесійних груп.

Попри мусульманську більшість у країнах Близького Сходу історично присутні християнські церкви та єврейські спільноти, які тут були переважно ще в доісламський період, ще до часу виникнення цієї авраамічної релігії. Зв'язок цих трьох релігій, що походять з одного джерела, на Близькому Сході особливий, не можливо його зіставляти з відносинами християн, юдеїв та мусульман в інших регіонах світу, що природно, бо ж історія та культура у цих державах має свої особливості. Адже «в усіх випадках мали місце тонкі, проте іноді глибокі зв'язки між цими трьома релігійними громадами. На арабському сході християни відіграли важливу роль у формуванні сучасної арабської політичної та національної ідентичності, а на арабському заході деякі члени єврейської еліти навіть брали участь у марокканському

національно-визвольному русі в ХХ ст.» [39, с. 248]. Попри таку органічну присутність християн та юдеїв в близькосхідних країнах, після подій Арабської весни часто Церква постала як один із основних об'єктів переслідування та гонінь.

Як відзначає Мурат Лаумулін, «близькосхідна (ісламська) модель бачить процес вирішення конфліктів у перенесенні, проекції історично сформованих в ісламі традиційних механізмів регулювання соціально-політичних відносин на зони конфліктів, зокрема завдяки розширенню ареалу ісламського світу та поширення впливу ісламської ідеології. Ділення світу за релігійним принципом відроджує дух релігійних війн, джихаду, який включає в себе мирні засоби регулювання» [103, с. 158]. Хоча близькосхідна (ісламська) модель окрім джихаду передбачає окрім Дар аль-Іслам та Дар аль-Харб поділ на Дар аль-акд – «землю договору», більше того, в ісламській моделі передбачено вирішення проблем з співіснуючими громадами саме через інститут договору. Джигад за класичними творами ведеться в умовах Дар аль-Харб – «землі війни». На жаль, в багатьох джерелах саме окреслена модель використовує виразні засоби насилля у протидії інакомислячим та представникам інших спільнот, навіть попри те, що вони з ними сусідували протягом століть, передусім маємо на увазі співіснування християн та мусульман.

Церковний і громадський діяч професор Андреа Ріккарді (Andrea Riccardi) у 2014 р. твердо акцентував: «Положення християн на Близькому Сході критичне, і якщо загине давня мозаїка культур та релігій в Сирії та в Іраці, то зникнуть з обличчя землі давні цивілізації, яких немає в іншій частині світу та яким значною мірою зобов'язана наша культура й цивілізація. Можлива втеча християн з Близького Сходу означала би втрату частини плюралізму та демократії у всьому регіоні, тому що після християн дискримінації піддадуться самі мусульмани та інші складові непотрної панорами, яка є скарбом для всього людства. Тоді зовсім загине давня Месопотамія, і це стало б не тільки масовим вбивством, але й етноцидом,

тобто геноцидом культури» [4]. Відзначена у виступі катастрофа культурна, звісно, враховує також і гуманітарну трагедію місцевого християнського населення цієї колиски західної цивілізації. Андреа Ріккарді добре розуміє, що християнство Європи завдячує саме Близькому Сходу як тому регіону, де воно кристалізувалося. Фактично європейська Christianitas постала на фундаменті близькосхідних Отців та анахоретів, які передали глибоку традицію на новий континент.

Як відзначають аналітики, на Близькому Сході «масштаб вимушених переміщень разом з повсюдними політичними потрясіннями свідчать, що регіон перебуває в історичному поворотному пункті – подібного не бачили від часів завершення Першої Світової війни. Оскільки під натиском ІД кордони між Іраком і Сирією були зруйновані, то учасники різноманітних конфліктів прагнуть перекроїти державні кордони і забезпечити контроль над певними територіями шляхом нападів на осіб і громади винятково за ознакою їх ідентичності, включно з етнічними чистками. Жорстокі акти насильства, вчинені ІД проти християн, езидів, шабаків, мандеїв, шиїтів і туркоманів в Іраку, в т.ч. масові вбивства та поневолення жінок, є лише одними з прикладів дій різних недержавних суб'єктів у Сирії та Іраку» [154, с. 41-42]. Повалення старої влади спричинило ситуацію анархії і безладу, в якій захист вразливих соціальних груп фактично неможливий.

У сучасному світі досі одними із найбільш гострих і вибухонебезпечних залишаються релігійні та етнонаціональні конфлікти, що наділені небезпекою перетворитися на тривалі у часі та деструктивні для різних сторін. Так, «на фоні універсалістських процесів, що охопили увесь світ, коли економіка, фінанси, політика, культура, інформація, освіта, охорона здоров'я тощо перетворюються на транснаціональні, глобальні системи, міжетнічні протистояння суперечать загальносвітовим об'єднавчим тенденціям» [141, с. 3]. Прикметно, що події Арабської весни, зокрема поширення фундаменталізму з виразним терористичним нахилом, простежують експерти не тільки в країнах Близького Сходу чи Північної

Африки, але й в США та Європі. Про це сигналізують спецслужби західних держав, скажімо: «лише в одній Німеччині щороку з'являються десятки нових організацій, на подоби Die Wahre Religion («Істинна релігія»), Islamische Kulturzentrum Bremen (Ісламський культурний центр у Бремені), Einladung zum Paradies («Запрошення у рай»). Ці організації та гуртки, що об'єднують сотні молодих мусульман, ведуть пропаганду салафітських ідей та радикалізують суспільне життя Німеччини в ісламському форматі під впливом подій “Арабської весни”» [94, с. 46]. Звісно, у сучасному глобальному світі всі соціально-політичні події чи військові конфлікти більшою чи меншою мірою впливають на інші регіони, відповідно, і Арабська весна «переросла за своїми масштабами самі її події» [84, с.57] та перетнувши кордони.

Прикладом хиткого міжконфесійного балансу може бути Єрусалим, релігійне значення якого часто було причиною численних війн та конфліктів. На жаль, ця гострота ситуації навколо святого міста трьох авраамічних релігій до сьогоднішнього дня далека від розв'язання: «Щодня євреї моляться біля Західної стіни, мусульмани поклоняються в молитві в мечеті аль-Акса, а християни відправляють богослужіння у церкві Гробу Господнього <...> Єрусалим повинен залишатися містом, яке об'єднує людей усіх конфесій, створює можливості, щоб відвідувати, служити богослужіння, поважати один одного і цінувати велич історії та славу Божого творіння» [282, р. 14].

Слід зауважити, що близькосхідний регіон має свої особливості організації суспільного життя, відмінні від західних моделей, незважаючи на тривалі зв'язки з Європою та колоніальний період: «Близький Схід та Центральна Азія являють собою складну мережу соціальних інститутів, що підтримують порядок, тоді як центральні уряди не є ефективними в цьому відношенні або ж є репресивними. Якщо “громадянське суспільство” означає появу або існування автономних від держави інститутів, які забезпечують впорядковану економічну соціальну та політичну діяльність, то існує багато

прецедентів у новітній добі також усталених засадничих розумінь лояльності, честі та довіри, які забезпечують впорядковане соціальне та економічне життя» [39, с. 322].

Специфікою відзначаються і форми політичної організації в арабських державах, які часто складно зіставити зі звичними моделями західних країн, не кажучи вже про внутрішні особливості: «В умовах сильного соціально-політичного розмаїття арабських країн, конкретних проявів особливостей у кожній країні, вітчизняні сходознавці-міжнародники стикаються з великими труднощами при дослідженні типологій політичних систем арабських країн. Політична генералізація, використання методу індукції, фокусування уваги на таких параметрах як форма правління: монархія (конституційна чи абсолютна); республіка (парламентська чи президентська, однопартійна або багатопартійна); демократія (представницька, пряма, керована і. т. д.) дають на виході результати, які носять багато в чому умовний і далеко не безперечний характер. Тим більше, це не завжди дозволяє дати ясну картину політичного устрою тієї чи іншої арабської країни, не кажучи вже про те, щоб більш-менш правильно спрогнозувати короткострокові тенденції її розвитку» [15, с. 80]. Така складність наукових прогнозів стосувалася і подій Арабської весни, тим паче, що вони охопили цілий макрорегіон. Важко спрогнозувати було і антирелігійну спрямованість революціонерів, що розрослася у цілу комплексну трагедію місцевого населення, що в більшості своїй змушене мігрувати або в межах своєї країни, або рятуватися в західних країнах, де політичні дебати та соціальне несприйняття чужинців, з огляду на негативний досвід в адаптації переселенців у попередні десятиліття, закриває надію на побудову майбутнього життя.

У цих державах існує своя специфіка формальних політичних і неформальних організацій. Скажімо, «Дж. Білл (James Bill) вказав на те, що розуміння іранської політики означало визнання значення dawra (буквально “коло”) – неформальної групи людей, що періодично зустрічаються. Ці кола формувалися через переплетені професійні, релігійні, політичні та економічні

зв'язки. Взаємопов'язані мережі кіл розповсюджували інформацію та погляди і створювали форми щоденного спротиву. З огляду на відсутність ефективного центру або формального лідерства державної влади в залученні, примусі або пригніченні, такі мережі допомагали обмежити свавільність держави та реалізації нею влади» [39, с. 322-323]. Такі форми неофіційної влади сформувалися протягом століть та наділені авторитетністю серед місцевого населення, у порівнянні значно більше від центральної влади чи силових органів.

Водночас становлення й функціонування релігійних організацій як «самодостатніх і повноцінних суспільних інституцій», що «активно співпрацюють з іншими суспільними інститутами», сприяє розвитку «партнерських стосунків з державою та подальшому розвитку громадянського суспільства» [87, с. 43]. Проте, варто підкреслити, «що з боку релігійних організацій обов'язковою умовою при участі у державних справах є дотримання відповідності їх віровченню та покликанню, а саме: незалучення релігійних організацій до тих сфер діяльності, які унеможлиблюються у зв'язку з невідповідністю віровченню, канонам та іншими причинами. Для прикладу, до переліку заборонених дій в суспільному житті, коли співпраця з державою не можлива за жодних обставин, відноситься участь та підтримка громадянської війни, здійснення агресивної зовнішньої політики; політична агітація та боротьба, підтримка політичних подій, громадських та політичних лідерів; участь у розвідувальній компанії, шпіонажі та будь-якій діяльності, яка вимагає не розголошення таємниці на сповіді або приховування правди тощо» [87, с. 45]. Адже універсальні принципи державно-церковної системи базуються на тому, що «державна політика у релігійній сфері при будь-якому розвитку подій повинна (1) спиратися на правові засади (церкви не звільнені від правової відповідальності), (2) служити збереженню та розвитку партнерських відносин у трикутнику “державна – громадянське суспільство – церкви”, (3) сприяти зміцненню релігійної толерантності та миру <...>, (4)

запобігати порушенню прав вірних і релігій [171, с. 83]. Хиткий стан партнерських стосунків релігійних інституцій на Близькому Сході був зруйнований революційними подіями та виходом на політичну авансцену радикальних ісламістських сил, вороже настроєних до християн.

Погоджуємося з Дейлом Ф. Ейкельманом у тому, що «релігія в громадянських суспільствах Близького Сходу, як і в інших регіонах світу, є істотним чинником у мотиваціях людей до сприйняття подій та прийняття рішень. Привабливість певних релігійних тлумачень та рухів не може бути безпосередньо “подана” з певних поєднань політики та економіки, хоча іноді обставини є більш сприятливими для поширення таких рухів, ніж інші. Однак було б помилкою намагатися пояснити популярність цих ідеологій та рухів на основі лише політичних та економічних чинників. Багато залежить від наявності чи відсутності ефективних виразників ідей та організаторів, а також наявності потенційних прихильників. Радикальні релігійні інтерпретації з більшою ймовірністю виникають в періоди економічної або політичної кризи» [39, с.314-315], що і стало прикладом після Арабської весни.

Після подій Арабської весни окремі напрями ісламу виявляють у своїх діях та закликах більше ознак політичної агресії, ніж наслідування й дотримання заповідей Мухаммада та мусульманських богословів протягом століть. Як відзначає В.Горбатова у характеристиці початку «Арабської весни», «у близькосхідних країнах, яких торкнулися “революції”, йде процес нового елітоутворення (елітогенезу). При цьому “нова еліта” формується переважно з представників радикальних ісламських організацій. У зв’язку з цим ісламський політичний радикалізм перетворюється з маргінальної ідеології в ідеологію правителів» [31, с. 41]. Як показує здійснений у нашій дисертаційній роботі аналіз подій, ці нові представники влади у низці держав Близького Сходу одним із своїх політичних завдань ставили позбутися присутності християн на землях, на яких вони проживали ще загалом до народження пророка Мухаммада.

Внаслідок революційних дій та зміни старих владних структур виразною тенденцією та ознакою було зміцнення основних напрямків радикального ісламу, які «тривалий час перебували на нелегальному положенні та часто здійснювали збройну боротьбу проти правлячого режиму і здійснювали терористичні акції, а тепер ці течії почали активно включатися у суспільно-політичне життя. Вони створюють політичні партії, ведуть пропагандистські кампанії та висувають свої політичні програми, що оголошують “ісламський шлях” розвитку як безальтернативний і єдино можливий для мусульманського суспільства» [6, с.79].

Окремою спільною рисою є ненависть у прагненні позбутися зі своїх країн християн, оскільки вони (в маніпулятивних інтерпретаціях) асоціюються з Заходом, в країнах якого домінує саме християнство, хоча більшість громадян близькосхідних держав навіть і не мають можливості відвідати Європу чи США, а годі вже вести мову про якусь солідарність із Заходом у політичних питаннях. Але, на жаль, мова ненависті, яку використовує в своїх цілях радикальний іслам не має нічого спільного з раціональними доведеннями.

Історія християнства постійно доводить, що гарантії повного спокою і миру учні Ісуса Христа у цьому світі не можуть мати. Політичні режими, автократичні правителі, інтереси в захопленні природних ресурсів та фінансового збагачення часто вкидають у вир випробувань і переслідувань віруючих, маніпулюючи окремими релігійними положеннями, які нібито вимагають здійснити насилля в ім'я Бога. Проте абсолютною істиною є факт того, що Господь ніколи не вимагає чинити насилля, а священне писання чи передання вчення авторитетних праведників і святих можуть хіба що бути перекрученими і викривленими у гаслах із закликами до переслідувань інших людей, зокрема дітей того ж Єдиного Бога, Який промовляв до праотця монотеїстичних релігій – патріарха Авраама. Для сучасних християн Близького Сходу, справжніх свідків воскреслого Христа особливої актуальності набувають слова апостола Павла, якими він звернувся до

громади галатів: «Брати: Не доведи, Боже, щоб я мав чимсь хвалитися, як тільки хрестом Господа нашого Ісуса Христа, яким для мене світ розп'ятий, а я – світові» (Гал. 6, 14-18).

І особливим викликом для християн цього регіону стали події Арабської весни. Сам символ хреста (відомо, що у багатьох близькосхідних традиціях дитині роблять татування хреста на зап'ясті чи спині – як видимий знак приналежності до Церкви Христової) для людини на Близькому Сході може стати причиною жорстокого насилля або і навіть страти. Ця традиція походить ще зі старозавітного звичаю робити обрізання крайньої плоті представникам чоловічої статі як видимий знак приналежності до Бога – єдиного святого. Юдей мав переконання, що ця зовнішня ознака робить його приналежним Богові, дає можливість прилучитися до святості, адже в Старому Завіті святість – це те, що належить Богові (люди, приміщення, предмети, окремі місця тощо). У Новому Завіті йдеться вже не про обрізання плоті, а про т. зв. «обрізання серця», адже вчинити суто фізичний акт значно простіше, ніж у співпраці з Богом внутрішньо змінюватися. Ось як пише апостол Павло у Посланні до Римлян: «Бо не той юдей, що є ним назовні, і не то обрізання, що назовні на тілі, але той, що є юдей потаємно, духово, і *обрізання серця духом, а не за буквою*; і йому похвала не від людей, а від Бога» (Римл. 2:28-29). Звісно, що постає запитання, як же обрізається серце людини. Цього акту обрізання можна досягти лише тоді, коли людина відкрита на Слово Боже, готова співпрацювати з Господом у намірі внутрішньої переміни, яка значно важливіша за зовнішню форму. Слово Бога постає як меч, який здійснює «обрізання серця», що уможлиблює досягти того онтологічного стану, котрий можна визначити як святість у християнському її розумінні, адже святым ніхто не народжується (звісно, окрім Ісуса Христа та Богородиці Марії), святість постає у зустрічі людини з Богом, у відкритості на благодать. Саме благодать Божа дає можливість досягти святості, а не формальні ритуали чи звичаї. Проте, згадана традиція наносити татуаж християнами

Близького Сходу, попри окреслений формалізм, стає нерідко великим викликом у дорозі до святості через випробування та навіть мучеництво, прикладів чого маємо чимало з останніх років.

Англiканський мiсiонер на Близькому Сходi прев. Роберт Едмундс вiдзначив, що далеко не всi виразно розумiють про значення християнського корiння цього рeгiону, адже саме звiдти християнство поширилися i серед європейських народiв: «Ми iнодi чуємо термiн “християнська присутнiсть” на Близькому Сходi, i це звучить досить пасивно, якось нежиттєво, бо ж справжнiй стан справ там зовсiм iнший. Християнська присутнiсть у всьому рeгiонi стосується християн, чиє сiмейне та релiгiйне корiння сягає часiв Христа. Це не приїжджi на чужих землях, а люди, життя яких є невид’ємною частиною ландшафту, iсторiї, культури i традицiй, якi формували i продовжують формувати наступнi поколiння. Ми на Заходi повиннi сприяти розголосу цих злодiянь у вираженнi солiдарностi з нашими братами й сестрами християнами, а водночас i вимагати вiд полiтичних лiдерiв шукати мiцних та стiйких рiшень для миру на благо для всiх. Втратити голос корiнних християн у цьому рeгiонi було б катастрофою для майбутнього» [184]. 4 липня 2019 р. президент Сирiї Башар Асад пiд час вiдвiдання лiтнього табору для християнської молодi в монастирi Мар Тума (Святого Томи) в передмiстi Дамаску сказав у своєму зверненнi: «Християни в Сирiї нiколи не були чужими, вони будували сирiйську цивiлiзацiю плiч-о-плiч зi своїми братами-мусульманами» [135].

Важливим є дослідження впливу подiй Арабської весни на християнські спiльноти Близького Сходу, зокрема в сьогоденнi мусульманських країн у т. зв. «пост-ІДІЛ свiтi» («a post-ISIS world») [256], що викликає надiю на покращення ситуацiї християн цього рeгiону. На повторному освяченнi пiсля вiдбудови зруйнованої бойовиками церкви в iракському мiстi Кваракош (Qaraqosh) її настоятель у проповiдi вiдзначив: «Усi цi люди не вбачають громаду вiдродженою лише як камiння, але як вiру

навколо Христа, що святкується у Воскресінні. Отже, Воскресіння Христове – це воскресіння самої громади, яке надалі триває» [257].

Усі соціально-політичні зміни у певних країнах мають свої причини, що розгортають механізми здійснення тих чи інших процесів. Нерідко детермінанти певних подій приховані за тими історичними подіями, які відбувалися десятиліття тому. Не виняток тут і арабські країни Близького Сходу, що були охоплені подіями Арабської весни. Як відзначає П.Бовсунівський, покликаючись на матеріали зарубіжних експертів із Близького Сходу, «у перші роки після Другої світової війни із здобуття політичної незалежності, що привела до влади національні уряди, з допомогою колишніх колонізаторів було впроваджено багато західних демократичних інститутів. Однак оскільки соціальна структура колишніх колоній і напівколоній мала лише віддалену подібність зі своїми аналогами в колишніх метрополіях, пересажені на ґрунт традиційних суспільств демократичні інститути, виявилися мало схожими на свої західні прототипи. Як правило, вони виявлялися неефективними і нерідко служили лише прикриттям для сталих у 1950-1970-ті рр. в більшості арабських країн авторитарних за своєю суттю режимів, незалежно від їх ідеологічної та політичної орієнтації. З метою подолання дезінтеграційних тенденцій в умовах багатоконфесійного і поліетнічного характеру суспільного устрою їм не залишалося нічого іншого як спиратися на концентрацію влади, чия незаперечність і авторитет базувалися на силі і принципі лояльності керівництву» [15, с. 82]. Як то часто буває, відлуння колоніального минулого долинає і через десятиліття, невирішені проблеми попереднього століття вибухають соціальним конфліктами в сьогоденні.

Андрій Коротаєв так пояснює можливість вибуху революцій у різних арабських країнах, що доволі різняться між собою, але мають певний спільний знаменник, що і забезпечив масштабний соціальний протест Арабської весни: активний розвиток сучасної системи охорони здоров'я, інфраструктуру якої можна було забезпечити на нафтодолари після стрибку

цін на нафту в 1973 році; різке падіння смертності, зокрема немовлят і дітей, на фоні традиційно високого рівня дітонародження; вихід у 1970-1980-х роках із «мальтузіанської пастки» – це поняття, яке описав Томас Мальтус на зламі XVIII-XIX століть: типова ситуація для доіндустріальних суспільств, коли виробництво засобів існування зростає з арифметичною прогресією, а населення росте в геометричній прогресії, тобто попри розвиток економіки більшість населення все-таки залишається бідною; різке омолодження населення, а як відомо, молодь, що не заснувала свої родини, більш схильна до радикалізму та її більш легко підняти на революційні барикади; високий рівень безробіття серед освіченої молоді; інтернет-комунікації (передусім Facebook), через які можна було організувати людей на акції протесту, що переросли в революції [61].

Однією з вимог ісламістів є перехід із християнства і іслам. Варто додати, що перехід із християнства в іслам не є лише релігійним, але й етнічним фактором, адже, наприклад, копти переконані, що конвертити в іслам одразу стають частиною арабської культури і надетнічної системи, а не єгипетської, частиною якої вони себе вважають, сприймаючи себе як нащадків людей часів фараонів, які свого часу прийняли християнство. Коптський єпископ Ель-Куссії і Маїра Фома у 2008 р. так підсумував це переконання прямого зв'язку між етнонімом «копт» і топонімом «Єгипет»: «Якщо ви підійдете до копта і скажете йому, що він араб, то це буде образою. Ми не араби, ми – єгиптяни. Я радий, що я єгиптянин, і не погоджуся, щоб мене вважали арабом, тому що етнічно я до них не належу. По-друге, я розмовляю арабською. З політичної точки зору, я належу арабській країні, але це не робить людину арабом. Інша ситуація у громадянина, який живе в Єгипті, але не є коптом у тому значенні цього слова, про яке я говорив. Головна відмінність тут те, що він або вона вважає себе арабом. Їх основний фокус міститься в панарабській сфері. Це означає перенесення національної ідентифікації в арабську площину <...> З цією дилемою зіштовхуються копти, які зберегли християнську віру, або, скажемо по-іншому, зберігають

свою ідентичність як єгиптяни зі своєю власною культурою, намагаються зберегти власну мову, музику, календар коптів. Це означає, що культура старого Єгипту ще існує» [цит. за: 96, с. 92].

Під час предстоятельського служіння папи Шенуди III (1971-2012) Коптська Церква, можна сказати, «сформувала особливу історіософію єгипетських християн – свого роду “коптську національну ідею”. Базуючись на християнстві як культурно-історичному явищі, вона включала в себе низку елементів уже сформованої ідеології єгипетського націоналізму. Зокрема, копти мислили себе споконвічними єгиптянами, генетично пов’язаними з цивілізацією фараонського Єгипту. На відміну від світського націоналізму 20-х рр. XX ст., “коптська національна ідея” асимілювала релігійні елементи – подорож Святого Сімейства по Єгипту (історія якої опирається на давні християнські апокрифи), життєписи Святих Отців та мучеників перших століть християнства, які подвизалися на єгипетській землі. Саме Коптська Ортодоксальна Церква стала основним рушієм сучасної коптології. Церковне бачення коптської історії стало як наслідок визначати і підходи до вивчення різноманітних аспектів коптської історії та культури» [96, с. 134]. Безумовно, християнський чинник надзвичайно важливий в етнокультурній картині світу коптів, що і детермінує безапеляційну відданість своїм релігійним переконанням навіть перед обличчям смерті, що може видатися чимось незрозумілим для сучасних західних людей.

Сирійський християнин Ваель Хаддад так виразив свої рефлексії стосовно революційних подій, а потім і війни у своїй вітчизні: «Ми повинні були молитися за Сирію, можливо, 40 або 50 років тому. Кожного разу ми взивали: “Просимо, Господи, принеси революцію, духовну революцію”... Але, безумовно, ми не думали про те, що Господь дозволить такому статися зі своєю Церквою» [317]. Християни із Сирії очікували на революцію як певне діяння Святого Духа, що зійде та змінить їхню рідну землю. Але найближчі зміни, на жаль, стали деструктивним хаосом зла, а не духовним преображенням. Загалом, спочатку аналітики вважали, що «“арабська весна”

не вплине на Сирію, стабільність якої останніми десятиріччями була вражаючою, особливо з огляду її релігійну та етнічну неоднорідність» [150, с.45]. Проте згодом події у цій країні почали набирати неочікуваних динамічних обертів, у кривавому місиві яких загинули ні в чому не винні цивільні громадяни.

У посланні на Великий піст 2018-го року маронітський архієпископ Дамаску Самір Насар з великою тривогою писав: «Сліпі міни та ракети кожного дня вбивають невинних людей. Ми живемо так, наче нам винесли смертний вирок із відтермінуванням, покладаючись виключно на Божественний Промисел та надихаючись словами Господа: “Не бійся, мале стадо” <...> Коли у 2006 році я вступив на цю кафедру, то один священник сказав мені: “Чи станеш ти останнім маронітським архієпископом Дамаску? Чи знайдеться людина, якій ти передаш ключ від кафедрального собору?” Дивлячись на те, що відбувається в Іраці, я боюся, що його тривоги більш ніж обґрунтовані» [62]. З історії знаємо чимало славних колись єпископських кафедр Близького Сходу, які зникли під агресивним впливом нехристиянського оточення.

Ненависть до усього християнського, зокрема центрального символу – хреста, бойовиків «Ісламської держави» детермінована на перекрученій ідеологічно інтерпретації про прихід Іси, сина Маріам у Дамаск – як однієї з ознак наближення Судного Дня. Згідно одного з тлумачень, Іса під час цього свого приходу розіб’є хрест, відповідно, «битва за Дамаск трактується пропагандою ІД як наближення Судного Дня – час, коли мусульманину надається шанс зустріти Судний День у бою та стати шахідом, тобто забезпечити собі місце в Раю. “Білий мінарет” (араб. *аль-Манара аль-байда*) із хадису Пророка Мухаммада став назвою одного з інформаційно-пропагандистських агентств ІД, що особливо багато уваги приділяє запереченню християнства як “омани”. Активісти ІД розбивають хрести на церквах і на цвинтарях» [50]. На жаль, засліпленість пропагандою бойовиків «Ісламської держави» підкріплена релігійними «доведеннями» священності

здійснюваного, тим паче в есхатологічній перспективі, створює практичну нездоланність будь-якого конструктивного діалогу. Ненависть до всього християнського сприймається як справа особистого спасіння та виконання волі Аллаха.

Як подають UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI) та UN Human Rights Office (листопад 2018 р.), у звільнених губернаторствах Ніневія, Кіркук, Салах аль-Дін та Анбар виявлено 202 масові поховання із тисячами тіл жертв ІД, серед яких значна частина загиблих є християни (вірсповідання стало основною причиною страти). А у першій половині 2018 р., «у березні сили безпеки виявили останки 40 християн у братській могилі в північному ірацькому місті Мосул. Після захоплення міста в 2014 р. ІД попередила християн “покинути або бути страченими”» [246].

Протягом військових дій люди не мали елементарних життєвих умов: води, їжі, електроенергії, будинки були зруйновані, тисячі людей загинули, а ще більше було поранених [259].

Після звільнення міст і сіл від бойовиків ІД у 2018 р. було знову відкрито християнські школи, якими часто керують представники окремих орденів або християнських організацій та де навчаються не тільки діти й молодь із християнських сімей [242]. Адже відомо серед місцевого населення, що в цих навчальних закладах високий рівень викладання, а також можливість вивчати західні мови, що дозволяє у майбутньому бути конкурентними на ринку праці чи мати можливість мобільності.

У 2018 р. один із колишніх мешканців Мосула розповів коротко історію, яка дуже була поширеною в часи панування ІД: «Мої родичі – мій двоюрідний брат та його дідусь і бабуся – були вбиті гранатами в їхньому домі, оскільки вони не хотіли залишати роботу або переходити на іслам. Чимало моїх колег були викрадені. Деякі були звільнені за суму 16 000 доларів США, інші були вбиті. Їм сказали, що вони повинні зректися Ісуса, інакше вони будуть вбиті» [274]. І таких трагічних історій можна навести безліч. Як часто буває перед такими кривавими соціальними рухами, до

цього неможливо було собі уявити, що в мирне сусідське співжиття християн та мусульман може увійти така немислима ворожнеча і жахлива ненависть. Як це не прикро, але маси простих людей часто ведуться на просту маніпуляцію, яка зосереджується на витворенні образу спільного ворога – іншого, який чимось різниться, зокрема через релігійну самоідентифікацією, яка протягом століть мало кому шкодила та заважала мирне проживання людей зі своїми проблемами та радощами, котрими і ділилися спільно.

Інші християни розповідають, що до приходу ІД вони жили протягом років у мирі з сусідами-мусульманами, але в один момент усе змінилося: «Наші сусіди приєдналися до ІД, їх використовували для спілкування з нами і передали, що маємо три варіанти: перейти на іслам, залишити домівку або померти. Вони спалили наше господарство вночі, прагнучи нас вбити, але нас там не було. Ми втекли, йдучи від села до села. У нас є два брати, але тепер ми нічого про них не знаємо. Ми не мали контакту з ними від моменту втечі» [274]. Зниклих безвісти є дуже багато, ймовірно, про більшу частину із них нічого докладного так ніколи і не буде відомо, можна лише припускати, що вони стали жертвами розправи.

Тисячі жінок із християнських сімей важко переживають травми після наруги й гвалтувань, продажу в сексуальне рабство бойовиками ІД. Багатьом із постраждалих є вкрай важко давати свідчення [222], бо ж відомо, що сексуальне насилля для жінок є однією з найглибших внутрішніх ран, окрім болю фізичного. Тим паче, що цнотливість життя дівчини, жінки на Близькому Сході особливо цінується та бережеться. Згідно звіту ООН (2019) щодо сексуального насилля у Сирії, такий спосіб обирається часто як агресивне прагнення захопити території, залякати і витіснити населення, зокрема християнське, з місць постійного проживання [315, р. 103].

Незважаючи на те, що складно отримати достовірні дані, але спеціалісти міжнародних організацій припускають, що станом на 2019 р. в Іраці проживало від 200 000 до 250 000 християн. Для порівняння, у 2003 р.

ця цифра була зовсім іншою – від 1,4 до 2 мільйонів. Досі страх і невпевненість у майбутньому стримують християнські родини повертатися в рідні місцевості. Це природно, адже перед 2014-м р. все розвивалося настільки несподівано й динамічно, що складно було багатьом людям, зокрема простого походження, врятуватися [243].

Ці всі переслідування християн Близького Сходу відбуваються на тлі загалом мовчання Заходу. Патріарх Сирійської католицької церкви Ігнатій Йосиф III (Ignatius Ephrem Joseph III Yonan) відверто сказав у 2017 р.: «нас не тільки покинули західні країни, але нас навіть зрадили» [314]. На його думку, така байдужість пов'язана з тим, що в Сирії немає нафти, відповідно, самі люди, їхній захист мало кого цікавлять у західних країнах, зокрема в США [265]. Тімоті Редкліф, попередній генерал ордену домініканців, відзначив, що страх і пасивність, байдужість є поширеною проблемою християн Заходу, які через таїнство миропомазання покликані до мужнього сповідання віри, що, зокрема, передбачає і допомогу переслідуваним: «У світі, який втратив свої утопії, ми повинні стати символом надії; ми покликані прийняти найвеличнішу свободу Христа і уже зараз радіти не повним передсмаком щастя, для якого ми створені. Якщо ж ми не здатні ні на що з переліченого, причиною тому може бути наш страх <...> Цей страх може перешкоджати нам у насолоді повної свободи самовіддачі, говорячи, що нам буде боляче <...> Наше свідчення Євангелія не буде переконливим, поки ми не здобудемо непояснюваної свободи. Перші століття християнства були часом великої тривоги і невизначеності. Римську Імперію, на думку багатьох, на вернула у християнство відвага мучеників» [140, с. 97]. Не виключено, що мученицьке свідчення християн Близького Сходу на початку XXI ст. здатне змінити західний менталітет, що зосередився на фінансовому благополуччі, матеріальному комфорті та світоглядному плюралізмі, що виключає поняття єдиної істини – так важливого концепту в християнстві. Страх як фактор, що стримує діяльність людини, зокрема в чиненні добра, проявленні любові, милосердя, солідарності, зустрічаємо неодноразово на

сторінках Святого Письма, наприклад: у сюжеті про страждання і воскресіння Ісуса Христа, коли апостоли з переляку про переслідування були скуті страхом і зачинилися в домі, а жінки мирносиці, що відвідали порожній гріб Спасителя, не могли повірити, що трапилося. Якщо б перші учні Христа не позбулися страху, то був би не можливий розвиток Церкви, яка своїм покликанням має сміливо свідчити про радикальну свободу – від страху, який є наслідком психологічних обмежень та не дозволяє людині відкрити перспективи вічного буття, перейти через межі смерті до життя у Царстві небесному. Безумовно, що святі, зокрема мученики, яких стільки знаємо з історії християнства, були людьми сміливими та відважними.

У щойно цитованій книзі «Бути християнином: у чому тут суть?» домініканського богослова наведена історія світської домініканки з Америки Шейли Провендер, яка служила як місіонер в Іраці та була подивована і захоплена особливим виявом солідарності й відкритості простих людей, які перебували в трагічних обставинах війни і постійної загрози смерті: «Ми ВСІ оточені страхом – тут, у Північній Америці. Я відчуваю його в повітрі, він поширюється хвилями. Ми в полоні у безкінечних слів та безкінечних страхів. Але тут, в Іраці, нас оточують не тільки страхи, але й друзі <...> Вони говорять одне і те ж: “Якщо я можу зробити для вас хоча б ЩО-НЕБУДЬ, будь ласка, я готовий!” <...> Ми оточені їх турботою. Чим ми ще оточені? Ми оточені благодаттю. Ми оточені ріднею. Ми оточені диханням життя. Благодать безкінечна, все навколо – наша сім’я, і кожне дихання – Дух Божий» [140, с. 113]. Ці люди виявляли справжній дух свободи дітей Божих, котрі усвідомлювали свою приналежність до реальності не з цього світу, адже всі навколишні обставини змусили б до розпачу, страху і безнадії. Розказана історія стосується не тільки християн, але і людей інших релігій і традицій. Найважливіше і спільне між ними – це їхня відкритість серця на діяння Духа Божого. У християнстві у таїнстві миропомазання особливо вділяється печать Святого Духа, одним із дарів якого є мужність, котрої так часто бракує Церкві Заходу. Попри комфорт, соціальне забезпечення,

відсутність війни люди Заходу зазвичай відчувають страх, невпевненість, апатію.

Навесні 2020-го року Апостольський нунцій в Сирії кардинал Маріо Дзенарі¹ в інтерв'ю Vatican News підкреслив особливу небезпеку для цієї багатостраждальної країни, де протягом ось уже більше дев'яти років війни стільки випробувань випало на долю місцевих християн, поширення коронавірусу. Ватиканський дипломат відзначив: «Ця страшна пандемія, – наголосив він, – яка викликає стільки страху у людей та занепокоєння у лідерів країн, повинна стати нагодою для того, аби раз і назавжди змусити замовкнути зброю в Сирії та розпочати справедливе політичне вирішення» [109]. Зрозуміло, що в стані тотального руйнування інфраструктури країни люди не мають можливості дотримуватися загальних правил санітарії та гігієни, про які так багато останнім часом говориться у справі боротьби з пандемією. Кардинал Маріо Дзенарі у спілкуванні з журналістом розповів один промовистий випадок та символічну історію, яка сталася 2012-го р. в католицькій парафії міста Хомс: «у Страсну П'ятницю паламар запитав пароха, де йому розмістити “Голготу”, маючи на увазі сцену Розп'яття, яку виставляють у Страсну П'ятницю. На що парох йому відповів: “Візьми довгий дріт, обв'яжи ним зруйновані квартали і повісь напис “Голгота” <...> Цієї Страсної П'ятниці цей дріт після 10 років неймовірного страждання, смертей і знищення повинен бути набагато довшим – повинен простягатися на тисячі кілометрів. Він повинен охопити всю Сирію, а також ті країни світу, що страждають внаслідок Covid-19. Напис “Голгота” потрібно поставити на всій земній кулі» [109]. На сьогодні складно передбачити, як розвиватиметься глобальна пандемія, але відомо достеменно, що у бідних країнах ця небезпека від нової і мало вивченої хвороби подвоюється, адже там складно контролювати питання санітарії та соціального дистанціювання,

¹ Відзначимо, що в Католицькій церкві практично дуже рідко папа римський вводить у колегію кардиналів дипломатів. У випадку архієпископа Маріо Дзенарі папа Франциск у 2016 р., оголошуючи про своє рішення надати кардинальську гідність Апостольському нунцієві, таким жестом виразив свою особливу близькість до страждаючого народу Сирії.

коли часто йдеться про елементарне забезпечення продуктами харчування та питною водою, дахом над головою.

Важливим є навчання правове місцевого населення, яке б отримувало хоча б якийсь шанс захищатися, коли це можливо, законними способами і методами. Християнська благодійна організація Open Doors організувала в регіоні Ніневія для християн навчання з правознавства з метою, щоб місцеве населення могло краще себе захищати і в мирний час. Представник цієї міжнародної організації заявив: «Ми розглядаємо цю ініціативу в Іраці як один із найважливіших проектів із забезпечення рівних прав християн у цій країні. Ми інвестуємо в це, оскільки віримо у важливість підвищення можливості правового захисту місцевого населення. Також важливо, що ми допомагаємо не лише у відбудові християнських міст і сіл, але що теж значимо, щоб забезпечити правову базу, на основі якої захищатимуться їхні права та майбутнє» [243].

Радикальний іслам у своїй боротьбі з Заходом атакує не лише християн, але і ті матеріальні об'єкти, які асоціюються із західним світом. Як відомо, на превеликий жаль, античне місто Пальміра, залишки якого розташовані на території Сирії, зазнало неповправних втрат своїх самобутніх і безцінних споруд, що пережили тисячоліття перипетій історії і природних катаклізмів, але були по-варварськи знищені бойовиками ІДІЛ. І справа тут не тільки в боротьбі фанатичних бойовиків з «ідолопоклонством», але й тому, що пограбування давніх пам'яток здійснюється для подальшого продажу артефактів на чорних ринках світу [127]. Коли мова йде про гроші, то релігійні радикали готові відкласти свої переконання задля фінансової вигоди. Окрім суто фінансового зиску, «ця “війна з пам'ятниками”, очевидним чином, представляє собою спробу зміни цивілізаційних основ захоплених суспільств, перезавантаження культурно-релігійної ідентичності населення ймовірних провінцій халіфату» [146, с.24].

Після проголошення т. зв. «халіфату» у Мосулі, який ніхто в мусульманському світі не визнав, окрім окремих ісламістських організацій,

«найвідоміші та найвідвідуваніші культурні пам'ятки Близького Сходу були просто знищені, включаючи храм Бела в Пальмірі на території Сирії та давні асирійські міста Хатру і Німруд на території Іраку. При цьому зруйновані були далеко не тільки археологічні старожитності. Послідовники Багдаді спотворювали та зрівнювали із землею християнські церкви та давні монастирі, шіїтські мечеті та святині і загалом абсолютно всі пам'ятки, де були зображення людей або тварин» [115]. Сліпому фанатизму бойовиків не було меж, забуваючи, що Аллах є творцем не тільки світу, але і його краси також, оприявленої в самотньому арабо-мусульманському мистецтві: «Вони навіть знімали прикраси в сунітських мечетях. Всього через місяць після взяття Мосула спеціальні відділи “руйнівників ІД” розгромили гробницю імама Аун аль-Діна XIII століття. Їй вдалося пережити монгольське завоювання, але не релігійне рвіння сучасних ісламістів» [115]. У Мосулі було знищено на вежах святинь усі хрести [244]. Звісно, що це варварство мало на меті також створити ефект страху для мешканців Заходу: ось що може стати із величними пам'ятками європейської культури, що створювалася митцями від стародавніх культур до XXI ст. А «всі дії пояснюються консервативним розумінням ісламу, якого притримується терористична організація. Згідно їхньої логіки, будь-яке графічне зображення або святиня є формою поклоніння не самому Аллахові, а будь-яка немусульманська будівля – монумент ідолопоклонства. Навіть саудівських принців та королів до цього дня хоронять без гробів у безіменних могилах» [116]. Після приходу до влади ісламістських партій у Іраці різко піднявся рівень релігійної нетерпимості, а «боротьба з християнами об'єднала і суннітів, і шіїтів. У результаті <...> з країни втекла половина ірацьких християн, що є приблизно 300 тис. осіб» [103, с.217].

У лютому 2020 р. було повідомлено, що ЮНЕСКО профінансує та контролюватиме роботи з відбудови сиро-католицького собору Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Аль-Тахіра) (храм було побудовано 1859): «Відновлення цієї церкви має важливе значення не тільки через її цінності як

об'єкта культурної спадщини, але і як свідчення багатоманітності міста, яке завжди перебувало на перехресті культур та виступало в якості мирного притулку для різноманітних релігійних спільнот протягом століть» [174]. Як повідомляється, проект фінансуватиметься Об'єднаними Арабськими Еміратами, що є добрим жестом надії на налагодження мирного діалогу між мусульманським і християнським населенням. Такі символічні події наділені великим потенціалом надії на налагодження добрих стосунків між християнами і мусульманами та сподіваннями на мирне життя у багатостраждальній країні.

Міжнародна терористична організація «Ісламська держава» розвинулася активно саме в контексті подій Арабської весни, а одним із основних її діянь є етнічна чистка християн та представників інших віросповідань. Як подає World Watch Monitor, «через триваючу хаотичну та загрозову ситуацію в регіоні багато християнських спільнот продовжують масово залишати рідні країни, що є особливим ударом землі колиски віри. Між початком сирійської громадянської війни в 2011 році та до кінця 2015 року 700000 християн змушені були втікати з країни» [317]. За образним порівнянням одного протестантського пастора, «те, що було названо “Арабською весною”, в Сирії стало християнським жахом» [293].

Папа Бенедикт XVI в документі “Ecclesia in Medio Oriente” (2012), зі зворушенням і вдячністю згадуючи власні паломницькі поїздки на Близький Схід, з гиркотою відзначив: «Обрана Богом особливим способом, ця земля знала патріархів і пророків. Була місцем втілення Месії, бачила, як був підвищений хрест Спасителя, була свідком воскресіння Відкупителя, а також зіслання Святого Духа. Нею подорожували Апостоли, святі та багато Отців Церкви, була плавильним горщиком, де поставали перші догматичні формулювання. Проте ця благословенна земля та народи, які на ній проживають, драматично досвідчують великих людських страждань. Скільки ж смерті, скільки ж знищених істот через засліплення людини, як же багато страху і приниження» [192, art. 8]. Слова понтифіка, сказані в 2012 р.

особливо справдилися у подальші роки розгортання драматичних подій на Близькому Сході.

Християни Близького Сходу стали жертвами релігійного фанатизму радикальних мусульман, що пояснюється цілим комплексом соціальних і психологічних (стосовно окремої особистості фанатика) причин: «він (релігійний фанатизм – З.К.) зримо виступає на авансцену історії в епохи занепаду живої віри і кризи релігійних світоглядів та ідентичностей, у біфуркаційні часи соціальної аномії й різкої зміни духовних орієнтирів, коли більшість вірних слабо уявляють, у що вони вірять і в що повинні вірити, нарешті, в епохи, коли швидко починає переважати нове <...> Такі спалахи фанатизму, породжуючи масові девіації, стають надзвичайно руйнівними для соціуму, незалежно від змісту тих ідей і переконань, що спонукають маси до активності» [7, 80-81]. Погоджуємося з думкою Алли Арістової: фанатизм радикальних ісламістів справді виразно вписується у трансформаційний період сучасної історії Близького Сходу, коли особливо легко маніпулювати свідомістю, зокрема її релігійною складовою, в окремих поборників чистоти релігії.

Французький дослідник ісламу Юго Мішрон (Hugo Micheron) на основі інтерв'ю з вісімдесятьма ув'язненими джихадистами (налічується їх загалом до 500 в місцях позбавлення волі у Франції) відзначив у своїй докторській роботі, яку зараз цитують різні засоби масової інформації, що в'язниці не є місцями покарання й ізоляції від зовнішнього світу, а, радше, «суперанклавом, простором, в якому відбувається переформатування руху, що зазнав поразки» [цит. за: 162]. Мається на увазі поразка сил ісламістів у Сирії та Іраці. Науковець відзначає: «Більшість людей, з якими я зустрічався, не розкаялися. Вони не приховують, що залишилися активістами <...> Більшість із тих, кого я інтерв'ював у період між 2014 та 2017 роками, вийдуть на свободу до 2022 року <...> Лише мала їх частина є теоретиками джихаду, але саме вони стануть ідеологами джихаду майбутнього. По-перше, вони були присутні при краху ІДІЛ, починаючи з 2016 року. По-друге, вони

вважають, що сьогодні перемога на стороні французької влади. По-третє, на їхню думку, наступним десятиліттям варто скористатися для того, аби змінити розташування сил» [цит. за: 162]. Юго Мішрон вважає, що сьогоднішні теоретики джихаду «хочуть тимчасово призупинити теракти для того, щоб консолідувати свої ряди і, як тільки з'явиться така можливість, стати сильнішими держави» [цит. за: 162]. Правда, це лише одна з наукових гіпотез, окрім того, у тій же Франції, де рівень терористичної загрози досі високий, з січня 2015 р. в терористичних атаках загинуло понад 250 осіб [цит. за: 162]. І це все відбувається на фоні все більшої глобалізації тероризму як екстремістського ісламізму. Виникає запитання в аналітиків цієї проблеми: «Що йому можна притиставити? Наразі нічого. Поки можна втішати себе тим, що на дорогах гине значно більше людей, ніж від рук терористів. Але це на сьогодні. Адже ж ці хлопці надто спритні, вони можуть при сьогоднішніх технологіях дістатися до таких інструментів, що буде дуже трагічно. Тому слід всім разом думати, слід приймати якісь рішення, але сам феномен ісламізму та його крайня частина, тероризм – це, якщо хочете, природно-політичне явище, що займає свою нішу в глобальному світі» [30].

Бойовики ІД на зайнятих територіях жорстоко вбивали всіх шіїтів, а також чоловіків-єзидів, яких вони вважають єретиками. На початку червня 2014 р. ІД захопила двохмільйонне (друге за чисельністю населення після Багдаду) ірацьке місто Мосул, що призвело до масового терору й втечі сотень тисяч людей. Саме тут ІДІЛ загрозливо кинула виклик не тільки Іраку, але й цілому світу: «Про нову сторінку в історії угруповання було оголошено 29 червня. Джихадисти проголосили створення “Ісламської держави”, відмовившись від попередніх аббревіатур, та встановлення “халіфату”. Через кілька днів свіжопризначений халіф Ібрагім, він же Абу Бакр аль-Багдаді, неочікувано постав перед публікою на паперті соборної мечеті ан-Нурі в Мосулі. Місце було обрано не випадково: у XII столітті її побудував емір Дамаску Нур ад-Дін Зангі, який першим зумів об'єднати своїх єдиновірців “для відпору хрестоносцям”. Там Багдаді і закликав усіх мусульман світу

об'єднатися з ним» [115]. Загалом, битва за Мосул стала ключовою проти ІД: вона почалася 16 жовтня 2016 р. Спільним наступом ірацьких, курдських, американських і французьких сил; 9 липня 2017 р. було оголошено про повне звільнення цього багатотраждального міста.

Чарлі Уінтер, дослідник ідеології «Ісламської держави», збирав протягом місяця в 2015 р. всі інтернет-публікації ІДІЛ та, систематизувавши їх за окремими групами (цивільне життя, військові справи, вияви жертвовності, сцени наджорстокості тощо), зробив такі висновки: «Чим далі, тим виразнішими ставали мотиви цих публічних вбивств. Таким чином посилялося попередження, але не міжнародній спільноті. Цільовою аудиторією цих відео були потенційні незадоволені, що жили на території, яка контролювалася ІД» [163].

Політолог та арабіст, дослідник мусульман Близького Сходу та Європи Жиль Кепель (Gilles Kerel) у книзі «Терор у Франції. Генезис ісламського джихаду» подає таку особливість терактів 13 листопада 2015, у результаті яких 130 осіб загинуло: «Якщо акти терору, здійснені в березні 2012 року Мохаммедом Мера в Тулузі та Монтабані, були передусім спрямовані проти євреїв, військовослужбовців і поліцейських, вихідців із сімей, що сповідували іслам, у яких джихадисти бачать “відступників”, а також проти журналістів, звинувачених в “ісламофобії”, то акти терору, здійснені в листопаді 2015-го, мали інші цілі. А саме: автоматний вогонь по терасам кафе, що були розташовані у кварталах із значним мусульманським населенням, використання поясів із вибухівкою, ставили перед собою мету викликати на європейському континенті війну всіх проти всіх, підготувати ґрунт до встановлення халіфату в регіоні, який джихадисти вважають так званим “м'яким затінком Європи”» [цит. за: 113]. Жиль Кепель не вірить у реалізацію нової стратегії джихадистів, але так її характеризує: «Окрім страху, посіяного терором такого масштабу, джихадисти мають намір створити ситуацію, за якої суспільство, розколоте на анклавні конфесій, що протистоять одна одній, впаде і, так би мовити, “дозріє” до початку

громадянської війни» [цит. за: 113]. Мусульманські радикали такої ж стратегії дотримувалися в країнах Близького Сходу, намагаючись викликати панічний страх, відчуття хаосу, в якому не врятуватися, підірвати довіру навіть до колишніх добрих сусідів, від яких можна очікувати зради і смертельної загрози.

«Ісламська держава» фактично грубо порушує основи вчення ісламу про насилля, навернення в іслам, відношення до «людей Писання». Один із теоретиків такфірізму (який закликає жити за прикладом ранньої мусульманської спільноти, як «праведні предки»), ідеолог організації «Брати-мусульмани», що закликає до тероризму, Саїд Кутб (1906-1966) у своїх працях пробує нахабно обійти заборону Корану про насильницьке навернення в іслам, на що вказують і мусульманські богослови – противники радикалізму. Ось як він тлумачить «вільний вибір» іновірців у прийнятті ісламу: «через надання їм свободи прийняття цього вчення після руйнування правлячих політичних систем або шляхом примушення їх платити військовий податок. Люди заявляють про свою покірність та смирення, і в умовах повної свободи вирішують – приймати чи не приймати це віровчення. Людина сама повинна вирішити, чи сприймати за власною волею це віровчення або не сприймати, але не повинна чинити йому спротив чи виступати проти нього зі зброєю в руках. Якщо хтось вчинить інакше, прибічники ісламського світогляду повинні воювати з ним до тих пір, поки не вб'ють його або поки він не заявить про свою покірність» [цит. за: 118, с. 70]. Фактично можемо сказати, що основним поширювачем такфірізму в ХХ ст. є саме С. Кутб, який «звів міст від духовного спадку Мухаммад Ібн Абд аль-Ваггаба та його попередників до нового покоління воєнізованих джихадистів, відкривши дорогу “Аль-Каїді” та всьому, що за нею слідувало» [115]. Він «вважав, що наступальна священна війна проти Заходу та його місцевих приспівників – це єдиний шлях для відкуплення гріхів мусульманського світу. В сухому залишку це означало, що всі незгідні з ним мусульмани та послідовники інших релігій оголошуються такфірами (тими,

які відхилилися від істинного шляху), або кафірами (невірними), і, відповідно, їх вбивство є справою богоугодною та навіть обов'язковою» [115].

Розправа внаслідок репресій проти «Братів-мусульман», страта Сеїда Кутба у 1966 р. начебто через спробу замаху на президента Єгипту Гамалю Абдель Насера (1918-1970) були однією з причин зростання радикальних настроїв в інтерпретації релігійного вчення та рішучій налаштованості молодого покоління мусульман в Єгипті та інших країнах. Отже, «як відзначає Жиль Кепел (Gilles Kepel), в'язниці і табори насерівського Єгипту стали живими метафорами морального банкрутства існуючого уряду та інкубаторами радикальної релігійної думки. *Jāhīl* – це поняття з Корану, що означає стан невігластва, насильства та егоїстичного інтересу, який, як вважається, існував до проповіді Корану і цей стан, на думку радикалів, продовжував стояти на заваді реалізації цілковито ісламського суспільства. Ісламські активісти та багато мусульман, які дотримувалися інших поглядів, вважало існуючі державні організації “варварськими” (*jāhīlī*), тому що вони не здійснювали урядування відповідно до ісламських принципів» [39, с.298].

Найімовірніше сфабрикована причина страти С. Кутба спровокувала зростання радикальних настроїв та нового більш войовничо-агресивного інтерпретування його праць: «До 1950-х рр. Мусульманське Братство ніколи не звинувачувало єгипетський або будь-який інший арабський мусульманський уряд в неісламськості, однак згодом принаймні радикальні елементи братства почали ототожнювати правителів Єгипту та багатьох інших арабських держав із фараонами з тексту Корану. Головне значення праць Сеїда Кутба для читачів полягало в тому, що вони могли пояснити в ісламських поняттях сучасні політичні та економічні події й недоліки і відчутну несправедливість існуючих режимів. Коли коментар Кутба був виданий невдовзі після його страти в 1966 р., він був підданий жорстоким нападкам з боку кількох релігійних речників, що виступали від імені уряду. Однак така реакція лише підкреслила значення, яке режим надавав його

коментареві» [39, с.299]. Мусульманське Братство побачило ворога у владі тих же ісламських країн, фактично радикалізм кристалізувався передусім у своїх країнах. Тут же почалися інтерпретації священних текстів Корану та мусульманської традиції у відповідному світлі радикального слідування буквалістському баченні початкових етапів становлення релігії.

Але у той час усунення з офіційного суспільного дискурсу радикальної мусульманської проповіді зняло конфронтаційний елемент у мусульмансько-християнських відносинах в Єгипті, а державна ідеологія почала відзначатися відносною конфесійною нейтральністю, сприймаючи і мусульман, і християн як рівноправних єгипетських громадян [96, с. 95]. Іншими словами, конфесійний елемент не відігравав домінуючої ролі, тим паче, що серед коптів була своя фінансова й політична еліта, з якою рахувалася мусульманська влада. Але таке розташування і врівноваження сил було зруйноване не тільки в Єгипті, але й в інших близькосхідних країнах після подій Арабської весни.

Звісно, що позиція радикалів не представляє мусульманської більшості, проте їхньої агресії та войовничості достатньо, щоб знищити християнську присутність на Близькому Сході. Відзначимо, що «у відповідь на попередню аналітичну традицію, яка значною мірою приймала ідеологічну передумову, якої дотримувалися багато мусульман, про незмінність “справжніх” ісламських переконань та практики, єгипетський мусульманський антрополог Абдул Хамід М. Ель Зейн (Abdul Hamid M. El-Zein) вказав на заміщення поняття іслам поняттям іслами. Цим він намагався наголосити на численних вираженнях ісламу і показати, що “іслами” еліти та нееліти письменних та неписьменних, теологів і ремісників, людей з племінним устроєм та селян є однаковою мірою чинними вираженнями засадничого, несвідомого (у структуралістичному сенсі) набору принципів» [39, с. 250]. Аналогію цьому можемо знайти і в історії християнства, коли соціальні межі визначали і прийняття тієї чи іншої парадигми проповіді Христа, що інколи і призводило до радикальних соціальних дій (скажімо,

Французька революція, внаслідок якої було назавжди усунуто з домінуючих позицій у французькому суспільстві Католицьку церкву та монархію – саме через фатальний тандем трону і вітваря в куртуарзну галантну епоху).

Після обрання п'ятим президентом Єгипту Мухаммеда Мурсі (1951-2019) 30 червня 2012 р., який був главою Партії свободи і справедливості, що виникла після революційних подій, дотримувалася ісламістського напрямку й була фактично політичним крилом «Братів-мусульман», радикальні антихристиянські настрої і рухи в суспільстві помітно активізувалися. Слід додати, що внаслідок військового перевороту 3 червня 2013 р. М.Мурсі відсторонили від влади, арештували, а «Братів-мусульман» оголосили терористичною організацією. Наприклад, у квітні 2013 р. радикали ісламісти вбили чотирьох християн у містечку Ель-Хусус, що недалеко від Каїру, коптські родини піддавалися численним нападам. Після похоронних богослужінь у каїрському соборі Святого Марка між християнами і братами-мусульманами почалися масові зіткнення, що набирали загрозливих вимірів. Попри завіряння в особистому контролі над ситуацією, президент М.Мурсі нічого дієвого не зробив, щоб примирити конфліктуючі сторони, за що публічно його критикував патріарх Тавадрос II [96, с.252]. Окрім того, «масла у вогонь додала і заява помічника президента Мурсі – Ісама аль-Хаддада, в якому він звинуватив християн у провокуванні заворушень. Адміністрація президента Єгипту поспішила відмежуватися від слів аль-Хаддата, назвавши їх його особистою точкою зору. На думку американського дипломата і політолога Девіда Шенкера, звинувачення коптів у провокуванні насилля під час демонстрацій протесту, що неодноразово звучали з вуст представників угруповання “Брати-мусульмани” після січневих подій 2011 р., сприймалися прибічниками їх режиму як сигнал до нападу на демонстрантів» [96, с.253]. Отож, єгипетське суспільство значною мірою радикалізувалося після подій Арабської весни.

У незвичному для політичних систем форматі двох етапів 15 та 22 грудня 2013 р. у Єгипті відбувся референдум щодо прийняття нової

конституції, в якій найбільшу дискусію викликали статті 2 та 3, де вказано про особливий статус норм шариату й місце інших двох авраамічних релігій в єгипетському суспільстві – християнства та юдаїзму. Стаття 2 зберегла старий зміст і звучить так: «Іслам – державна релігія, арабська мова – офіційна. Положення мусульманського шариату є основним джерелом законодавства» [207, art. 2] [про це також див.: 6, с.124]. Після цієї статті додано також (стаття 3), що громадянські та релігійні питання, зокрема вибори релігійних лідерів, коптів (християн) та євреїв (юдеїв), котрі проживають у Єгипті, регулюються відповідно до законодавчих норм їхніх релігій: «Основні принципи християнського та єврейського права єгипетських християн та євреїв є головними джерелами законодавчих актів, які регулюють їх особистий статус, релігійні справи та вибори духовних провідників» [207, art. 3]. Водночас у преамбулі Конституції говориться про християнський спадок історії Єгипту, правда, в специфічно мусульманських формулюваннях розуміння ролі Ісуса Христа як одного з пророків, а не Бога і Спасителя: «На цій землі єгиптяни прихистили і переховували Діву Марію та її немовля і подарували тисячі мучеників як захисників Церкви Ісуса, мир Йому» [207, р.3]. Проте цей зміст про вагу християнського спадку в історії Єгипту залишився лише на папері.

Слід додати, що для більшості громадян Єгипту, переважно аполітичних і малоосвічених, цей референдум не мав якогось особливого значення, адже у їхній ментальності стійке переконання, що все вирішують традиції предків, перевірені століттями та кодифіковані у священних текстах і переданнях.

Варто відзначити, що в Єгипті у 2000-х роках значну автономну роль відігравала армія, яка володіла власною економічною базою (будівельний сектор, промислові підприємства, пенсійні фонди, туристична інфраструктура тощо) [99]. Після «революції 30 червня» 2013 р., яка припинила недовге правління ісламістів [96, с.258], «Брати-мусульмани» здійснили чимало актів насилля проти коптів. Згідно документу «Егупт.

International Religious Freedom Report 2014. Bureau of Democracy, Human Rights and Labor», «вся відповідальність за напади на християн, їхню власність і на церкви, що сталися у період з червня 2013 по червень 2014 р., лежить на організації “Брати-мусульмани” та її прихильниках <...> напади за вказаний проміжок часу були здійснені в 21 єгипетській провінції, 52 церкви були повністю або частково спалені, 12 церков та інших об’єктів, що належали коптській спільноті, були пограбовані. Нападам піддалися 402 об’єкти власності, що належали християнам <...> Було здійснено 29 вбивств на релігійній основі, мали місце випадки викрадення людей, переважно з метою отримання викупу» [цит. за: 96, с.260].

У Єгипті частими були випадки викрадення християн з метою подальшого вимагання від родини грошового викупу. Згідно доповіді Держдепартаменту США, з вересня 2013 р. по січень 2014 р. жителі села Шамія у Верхньому Єгипті виплатили викрадачам 1,5 млн. фунтів (еквівалент 210 тис. доларів) за своїх викрадених родичів. Маніпулятивно використовуючи вказівку Корану «збирати з немусульман податок за захист – джиз’ю, злочинні угруповання почали займатися вимаганням у низці населених пунктів Верхнього Єгипту в умовах кризи у сфері внутрішньої безпеки в період 2011-2014 рр. Виручені гроші йшли на фінансування ісламістського підпілля <...> у низці випадків співробітники правоохоронних органів рекомендували заплатити злочинцям та не піднімати зайвого шуму» [97, с. 53]. Отже, силові структури держави не робили практично нічого, аби захистити немусульманське населення Єгипту, особливо в провінції.

У 2016 р. на зустрічі з єгипетськими парламентарями патріарх Тавадрос II відзначив безпрецедентність ситуації в історії Єгипту, коли постала небезпека, що може зникнути важлива частина ідентичності культури цієї країни: «Унікальний образ Єгипту в сьогоденні піддається викривленню, і ми несемо відповідальність перед майбутніми поколіннями та всім світом, перед людською історією та перед Богом за його збереження <...> єгипетські християни переживали складні часи, коли вони ставали

жертвами насилля і несправедливості, але були і хороші часи. При цьому унікальна єгипетська ідентичність завжди залишалася непошкодженою. Видається, що зараз вона піддається нападу» [цит. за: 96, с.290-291].

У боротьбі з джихадизмом слід боротися не тільки військовими потугами, але й на інтелектуальному богословському поприщі, у контексті інтерпретації текстів мусульманської традиції. Як відзначає ірацький експерт із радикальних ісламістських угруповань Хішам аль-Хашемі, «войовничий екстремізм ІД та інших салафітських джихадійських угруповань виправдовується та навіть благословляється в ісламських текстах, на які покликаються і ІД, й інші екстремісти. Мова йде про кризу релігійних тлумачень, а не про якусь ізольовану групу варварів. Слід спрямувати інтерпретацію ісламських текстів у необхідне русло. Це значно важливіше, ніж військове придушення екстремістів» [цит. за: 115].

Ісламознавець Олександр Ігнатенко звертає увагу на те, що офіційна релігійна влада Єгипту, зокрема т. зв. Дім фетв, лише доволі відсторонено відзначила те, що заклик до нападів на християнські храми містився у фетвах (їх нарахувалося аж три тисячі) незалежних від держави мусульманських вчених (алімів, але улемів). Проте, на жаль, якогось чіткого і категоричного осуду, заклику в жодному разі не допускати насилля стосовно християн офіційні науковці так і не видали. Піддається спостереженню той факт, що саме фетви неофіційних та незалежних мусульманських вчених підштовхували терористів до їхніх злочинів у християнських святинях у 2017 р.: 9 квітня 2017 р. в Єгипті загинуло 44 людини (відзначимо, що серед жертв були і три поліцейські-мусульмани, котрі намагалися протистояти нападникам) під час богослужінь свята Входу Господнього в Єрусалим [51].

Авторитетне в світі британське видання «The Guardian» відзначає: «Катастрофа, з якою стикаються християни Іраку, досить відома у світі через висвітлення ЗМІ про окремі трагедії, наприклад, штурм Багдадського сирійського католицького собору, коли більше 50 людей було вбито, а десятки поранені, коли бойовики, пов'язані з Аль-Каїдою, кидали гранати до

будівлі перед тим, як почати хаотично стріляти у віруючих. У 1990 році в цій країні було від 1,2 до 1,4 мільйона християн. Сьогодні, за підрахунками, залишається менше 500 000» [312].

Провідні правозахисні й гуманітарні організації припускають, що, скажімо, якщо 2003-го р. в Іраці було 1,5 мільйона християн, то на сьогодні їх менше 250 тисяч. У Сирії в 2001 р. також було до 1,5 мільйона християн, а зараз – менше півмільйона [226].

Згідно повідомлень міжнародного агентства новин Reuters, протягом 2013-2018 років у різних частинах Пакистану гинули християни – об'єкти атаки самогубців із ІД [233]. Християн та представників інших соціальних груп меншин вбивали, зокрема, через те, аби привернути увагу світових ЗМІ, посіяти страх і продемонструвати, що вони ще мають вплив у цій країні, попри військові поразки [232]. Поширення страху, паніки – одне із завдань талібів, які таким чином прагнуть посилати сигнали загрози для країн Хреста, тобто Заходу.

Отже, погоджуємося із політичним висновком про те, що «сьогодні більшість арабських країн переживають перехідний етап розвитку. Після повалення диктаторських режимів внаслідок «арабської весни» в більшості республік до влади прийшли помірковані ісламісти, котрі ще п'ять років тому були поза законом і не могли претендувати на першість. У монархіях клерикальні сили виступають гальмом суспільного розвитку, нав'язуючи усталені стереотипи суверенам. Винятком може слугувати лише Марокко, де вуличні протести, підбурені ісламістами призвели до політичних реформ «згори». Складність ситуації полягає в зростанні впливу ісламських радикальних рухів, що в умовах конституційного процесу вимагають від своїх більш помірних колег, що знаходяться у владі, прийняття нових конституцій, що за своєю сутністю ставлять під сумнів світськість державної влади та можуть призвести до трансформації балансу сил в арабському та ісламському світах» [15, с. 83]. А найбільш вразливою соціальною групою в цих політичних колізіях стають саме християнські церкви Близького Сходу.

З точки зору християнського богослов'я, у дослідженні драматичної чи навіть трагічної ситуації християн Близького Сходу не можемо обмежуватися лише статистичними даними і демографічними показниками, а також інформацією соціальних служб. Тут обов'язковим є також погляд із перспективи вчення Ісуса Христа, що дуже часто складно осягнути й прийняти навіть глибоко віруючим людям, особливо тим, які перебувають у небезпеці та не можуть допомогти своїм близьким. Звісно, що всі люди доброї волі повинні докладати максимальних зусиль, щоб припинити кровопролитні військові конфлікти на Близькому Сході, зробити все можливе, щоб полегшити страждання вимушених біженців. І це великий виклик як для християнських церков Заходу, так і держав, які прагнуть відстоювати демократичні права і свободи. Але історія релігії Христа має свої уроки. Сергій Аверинцев висновує так стосовно теології страждань і випробувань у християнстві: «Як це незмінно повторюється в історії християнства, переслідування знову і знову породжували героїчний ентузіазм мучеників і сповідників. Те, що за благополучних часів мало вигляд поважної, але не надто життєздатної традиції, виявилось в екстремальних умовах найміцнішим. У розпал тоталітарного скаженіння, коли інші цінності й підвалини не витримували натиску, трималася сама лише тиха мужність віри. Найдорогоцінніший внесок християн ХХ століття у скарбницю історії християнства – кров мучеників, просте і ясне свідоцтво віри, виказане перед лицем катів» [2, с. 359-360]. Те саме, чим характеризувалося випробування християн минулого століття, що відзначилося сонмами сміливих «свідків» (мучеників – з грецької) Христа, стосується і ХХІ століття. У багатьох коптських (і не тільки) храмах, поруч із традиційними іконами мучеників епохи становлення християнства як світової релігії, історії яких відомі з середньовічних мартирологів, доводиться бачити не мальовані, а просто роздруковані фотографії мучеників перед жорстокою езекуцією, у помаранчевій формі робочих. Ці «ікони» стали відомі після оприлюднення самими виконавцями вбивства.

Водночас сербсько-німецький художник Нікола Саріч (Nicola Sarić) є автором картини (чи ікони) «Святі лівійські мученики», на якій зображено в самобутній абстракціоністській манері 21 християнина (єгипетські копти), яких викрадачі з ІДІЛ стратили на березі моря через те, що вони не погодилися зректися християнства і прийняти іслам. На картині представлено мить перед тим, як вбивці в чорних балаклавах переріжуть горло жертвам дикої екзекуції за релігійною ознакою. Християни перед мученицькою смертю підносять очі до неба, з якого з'являється постать Ісуса Христа в німбі та мандолі – Спаситель наче виходить назустріч своїм вірним учням, що не піддалися погрозам і вмовлянням, а зберегли свою віру до кінця життя [236]. До речі, серед страчених був один мусульманин, котрий перед вбивством жертв, будучи захопленим їхньою мужністю у відстоюванні віри в Ісуса Христа як Спасителя та Боголюдини, вирішив разом із ними прийняти вінець мученицької смерті [271, р. 26-29; 289; 264]. Халдео-католицький єпископ міста Мосул Наджиб Мусса у грудні 2019 р. на конференції в Будапешті поділився неочікуваним для багатьох досвідом про те, що чимало ірацьких мусульман перейшли в християнство, бачачи мужність християн перед обличчям переслідувань і смерті: «Багато тисяч мусульман відкрили для себе Ісуса Христа, ставши свідками того, як християни укріплюються у своїй вірі перед лицем гонінь. Ми позбулися всього, окрім нашої віри у Христа» [9].

На відео страти простих єгиптян видно, що їхні уста ворухаться в промовлянні молитви. Люди, які не мали богословської освіти, проявили глибоке розуміння сутності християнського життя, невіддільного від постійної молитви. Тут варто процитувати Друге послання апостола Павла до Тимофія. Це останній лист апостола Павла у житті. Це – заповіт, який він пише в Римі в ув'язненні, у ситуації, коли його практично всі покинули, за момент (як припускають екзегети та історики), коли його виведуть, щоб відтяти голову. Змучений фізично, але не зламаний духовно апостол народів пише: «Але Господь став при мені та й мене підкріпив, щоб проповідь

виконалась через мене, та щоб усі погани почули її. І я визволився з пащі лев'ячої...» (2 Тим. 4:17). Останнє дуже сильне речення, де вказується на образ сатани, який постійно хоче пожерти душі християн, особливо тих, які близькі до Бога. Це для Павла такий самий момент, як для Ісуса в Гетсиманії. Всі мене залишили, ніхто не став біля мене. Але Господь став при мені і «визволився я з пащі лев'ячої». І сатана не має доступу до Павла, який фактично віддає себе в жертву як тихий агнець. Сатана не має доступу, бо біля Павла є Господь. Апостол має досвід присутності Господа в римській в'язниці. І, на нашу думку, лише таке відчуття присутності Ісуса Христа могло зміцнити перед тортурами, погрозами, страхом залишити свої сім'ї копських мучеників у годину їхньої смерті.

Пригадаємо, що місто Мосул було під окупацією ІД з 2014 по 2017 рр. Звісно, що ці факти не слід сприймати з тріумфалізмом якоїсь вищості християнства, а виключно у світлі мужності й витривалості у збереженні віри переслідуваним християнами Близького Сходу, приклад яких здатен перемінити серця оточуючих (а зовсім не конфесійна статистика тут важлива).

Страта невинних простих селян-християн була частиною ідеологічного залякування мешканців Лівії, припускається, що моторошне відео озвучував лідер ІД у цій країні, на яку терористична організація прагнула поширити свою владу: «ІД оголосила про свою присутність у типовій манері, опублікувавши в лютому 2015 року бездоганно розігране відео розправи над 21 єгипетським християнином-коптом. Люди в помаранчевих комбінезонах були обезголовлені на лівійському пляжі, а їхня кров змішалася з водами Середземного моря в якості погрози європейським країнам» [116]. Звісно, жахливі у своїй семантично прозорій смертельній знаковості картини. Слід додати, що вбивство через відтинання голови ножом не є миттєвою смертю, а жахливою тортурою, коли жертва повинна усвідомлювати і відчувати неймовірний біль. Це вид такий ритуального вбивства невірних, як його тлумачать бойовики ІД [213].

Із відеоролику страти видно, що приречені у хвилину смерті промовляли слова: «Господи Ісусе Христе». Коптський єпископ Анба Антоніос Азіз Міна сказав про них: «Це ім'я було останнім на їхніх устах. Як мученики перших століть, так і вони довірилися Тому, хто через мить прийняв їх до себе. Таким чином відзначили свою перемогу, перемогу, яку жоден кат не може відібрати» [цит. за: 280]. Дивує спокій цих приречених людей, що видно на відео: єдиним поясненням є їхня віра та довіра Богові своєї долі, зокрема посмертного буття. Така євангельська постава і спокій лише драгували вбивць, адже святість завжди є обтяжливою для людей, серця яких переповнені злом і ненавистю, як відзначає папа Франциск у проповіді, присвяченій євангельським благословенням та мученикам: «Обтяжлива – це ключове слово. Адже саме християнське свідчення, яке приносить так багато добра для так багатьох людей, є обтяжливим для тих, котрі наділені ментальністю світу. Для них це є докором. Коли з'являється святість та оприявлюється життя дітей Божих, то в цій красі є щось незручне, щось, що вимагає зайняти позицію: або погодитися піддати своє життя сумніву та відкритися на добро, або відкинути те світло і зробити кам'яним серце, аж до спротиву та оскаженілість (пор. Мудр. 2:14-15). Цікаво, що коли дивимося на переслідування мучеників, то бачимо, як поглиблюється ворожість, стає оскаженілістю» [279]. Саме із такою засліпленою ненавистю поводитися вбивці цих невинних простих коптів, покірність і внутрішній спокій яких мали своїм джерелом євангельську надію.

Ці страчені прості християни були проголошені святими Коптською православною церквою Александрії: через кілька днів після мученицької смерті коптський патріарх Тавадрос II вирішив записати їх у Синаксар – перелік мучеників та святих. В одному з єгипетських сіл Аль Ур, де проживали 13 із жертв, у 2018 р. було відкрито нову коптську церкву, яку названо на честь саме Двадцяти одного лівійського мученика, а також їхній музей [280]. Один із коптських духовних сказав: «будь-який спосіб, яким сьогодні Церква може вшанувати своїх мучеників, є благом. Історію цієї

двадцяти однієї хороброї людини слід розповідати. Занадто багато місць, де християни опиняються в полоні темних сил надзвичайної ненависті, і їхня свобода пов'язана з цією ненавистю <...> Ми молимося за наших коптських братів, коли вони продовжують свідчити про їхню прекрасну віру та спосіб життя в Христі Ісусі. Вони живуть у найстрашніших обставинах, ніколи не знаючи години чи місця наступного нападу. Нехай молитви Божої Матері будуть їх захистом і силою <...> Єгипет був першим місцем притулку для Святої Родини і продовжує залишатися притулком для Божої Святої Родини, містично присутньої у його коптських християнах» [255].

У п'яту річницю страти єгипетських християн німецький автор Мартін Мозебах (Martin Mosebach) видав книгу «21: Подорож у країну коптських мучеників» (“The 21: A Journey into the Land of Coptic Martyrs”) на основі численних інтерв'ю з представниками коптських громад, членами сімей загиблих, духовенством. Сам журналіст відзначив, що досвід спілкування з цими людьми дозволив йому відкрити «зовсім інший погляд на мучеництво»: «Жодного плачу, жодного нарікання, жалю, а натомість, гордість та щастя. Це не розглядалося як несправедливість чи інцидент, який не повинен був статися. Навпаки, матері, вдови, брати та батьки всі говорили однією мовою» [198]. Таке сприйняття мучеництва є справді християнським у світлі віри в воскресіння після смерті для вічного блаженного життя з Тим, кого вони не зрадили до кінця. Мартін Мозебах на основі простої народної іконографії узагальнює висновок про народну теологію канонізації цих мучеників: «На їхніх картинах та фотографіях вбиті були зображені з королівськими коронками на головах. Це все було повністю лутіргійним. Вони були схожі на священників, які віддали своє життя цим актом віри. Насправді була присутність надприродного в житті цих дуже простих людей, які зовсім не були містиками. Це були люди з дуже простими теологіями, але це була справжня теологія» [198].

Лівійські терористи, які захопили владу у частині країни та вбили християн-коптів, оголосили себе ІД, але приєднання до т. зв. халіфату так і

не відбулося, чому перешкоджає Єгипет, зокрема після оприлюднення цієї жахливої страти. Єгипет у відповідь завдав бомбового удару по позиціям лівійських ісламістів [33, с. 158].

Після зростання антихристиянського насилля протягом кількох років у 2016 р. для християн Єгипту з'явилася надія на покращення їхньої ситуації, яка досі є доволі хиткою: парламент прийняв новий закон про будівництво храмів, що був покликаний полегшити складну до того часу процедуру узгодження робіт з будівництва й реставрації місць відправлення християнського культу. Попередній закон був прийнятий ще у часи Османської імперії на цих землях. Коптське населення Єгипту сподівається, що кількість ворожих акцій знизиться, адже значна їх частина була пов'язана з підозрами в незаконному будівництві церков, при чому що отримання офіційного дозволу було надзвичайно ускладнено й практично неможливо [97, с. 51]. Отже, «санкціонувати будівництво нового храму або реконструкцію старого повинен тепер не президент, а губернатор, причому відповідь на запит має бути надана протягом чотирьох місяців. Окрім того, закон легалізував діяльність уже зведених без отримання дозволу храмів за умови, що придатність кожної такої будівлі до використання та відповідність її будівельним нормам повинна буде підтвердити спеціальна урядова комісія, а заявки на проведення таких інспекцій вповноважені від церков мають подати протягом року після прийняття закону» [97, с. 54]. Це доповнення дуже важливе для християн, адже чимало культових споруд зводилися на свій страх і ризик, без офіційного дозволу, який практично нереально було отримати, пройшовши немислимі перешкоди й бюрократичні вимоги. На жаль, після спрощення юридично-формальних процедур протести радикальних мусульман, вияви агресії тривають, вважаючи, що християнам надали надто багато прав у державі з домінуванням мусульманського населення [285, р. 27].

Для Єгипту небезпеку становить проникнення через державний кордон у пустельних районах радикальних мусульманських бойовиків із

сусідньої Лівії. 26 травня 2017 р. стався кривавий інцидент недалеко від монастиря святого Самуїла Сповідника в Західній пустелі, приблизно на відстані 200 км. від Каїру. У цей день бойовики розстріляли автобус із групою коптів-паломників. Після відкинутої вимоги зректися Ісуса Христа терористи розстріляли 28 осіб, зокрема 10 дітей, ще 25 отримали поранення [97, с. 64].

До сьогоднішнього дня влада Єгипту закриває очі на здійснення неофіційних традиційних механізмів та процедур позасудового примирення у випадках конфліктів окремих сімей, кланів чи конфесійних груп, зокрема ці звичаєві квазісуди здійснюються, коли постають конфлікти між мусульманськими та християнськими сторонами, особливо там, де державна влада є слабкою, а правоохоронці підштовхують людей саме до таких способів вирішення конфліктів. Загальний принцип таких механізмів і процедур доволі простий та вільний: «Учасники конфлікту вибирають нейтрального арбітра та визначають нейтральну територію, де повинно відбутися вирішення їхнього спору. Потім кожна сторона викладає своє бачення того, що відбулося, – причин конфлікту, його обставин та збитків. Потім арбітри усамітнюються, щоб оцінити аргументи сторін та прийняти рішення. Рішення включає в себе оцінку ходу конфлікту, ролі в ньому кожної зі сторін та завданих збитків, а також визначення розміру компенсації постраждалим та формулювання санкцій у відношенні до тих, хто порушить домовленість про примирення в майбутньому» [97, с. 66]. Проте у таких процедурах християн переважно піддають дискримінації. Скажімо, коли мусульманин вбив християнина, то навіть можуть і не виплатити компенсацію, коли ж відбулася зворотна в конфесійному плані ситуація, то на коптські родини накладаються величезні виплати та інші вимоги (передати у власність землю, покинути місце постійного проживання тощо).

Погоджуємося з сучасним дослідником у тому, що «перебування у владі представників єгипетської армії, що стримують радикальні тенденції в

ісламі, гарантує коптам відносну рівноправність з мусульманами, однак не дає їм достатнього рівня безпеки в умовах активної діяльності незаконних озброєних формувань ісламістів та поширення побутового екстремізму» [96, с. 27], що вкрай складно простежити у віддалених районах країни.

У 2017 р. після звільнення міста Мосул від окупації ІД священник, який відправляв літургію у практично зруйнованому храмі, відзначив, що жертвує євхаристію за «Європу, яка страждає від того, що відвернулася від нашого Господа Бога, щоб кров мучеників Близького Сходу могла пробудити Європу, торкнутися її» [263]. Свідчення віри переслідуваних християн може бути джерелом ренесансу віри на Старому континенті. За аналогією до порівняння багатьох місць у Радянському Союзі, де були страчені та поховані в безіменних могилах, більшість із яких досі не відома, до «антимінсу, плату з зашитими в нього мощами, на якому здійснюють літургію» [111], можемо сказати, що земля Близького Сходу на сьогодні теж є особливо літургійно освяченою кров'ю новомучеників, жертва котрих поєдналася із хресним спасительним стражданням та смертю Ісуса Христа. Їхня кров може стати надією на духовне пробудження Заходу, який спить у комфортних умовах, забувши про своє християнське коріння.

Сирійський священник Жак Мурад, що в 2015 році протягом п'ять місяців перебував у полоні ІД та у 2019 р. отримав премію «Золоті голуби за мир», відзначив те, що міститься в серці більшості його співвітчизників. І це не тільки природний страх, невпевненість, але передусім бажання пробачити ворогам і поширювати євангельську любов: «Навіть у такий жахливий період, який тепер переживає Сирія, для нас нічого не міняється, бо корінням цього братерського життя є Христова любов, відкрита ментальність і доброта серця сирійського народу» [38].

Логіка розвитку християнської релігії, яка лише міцніє перед лицем переслідувань, не узгоджується із фактами гуманітарної катастрофи, демографічного зменшення кількості християн у країнах свого багатостолітнього проживання, проте постає як надія на відродження, адже

Церкву, за словами її Засновника, «пекельні ворота її не подолають» (Мт. 16, 18). За словами сьогоденного апостольського адміністратора латинського патріархату Єрусалиму П'єрбаттісти Піццабалли OFM, оптимістична надія на Близькому Сході для Церкви ґрунтується на пам'яті про минуле, адже багато разів «християн там підкорювали та вбивали, але ніколи не знищили повністю» [197]. Навіть у XXI столітті, що для багатьох може видатися здивуванням, «християни більше за будь-яку іншу релігійну групу на землі перебувають під гнітом. Дослідження, проведене в 2007 році, показало, що близько 200 мільйонам віруючих, або 10% від загальної кількості у світі, загрожують дискримінацією чи переслідуванням або й відвертим насильством. Проблема поширюється далеко за межами ісламських країн, включаючи Індію, комуністичний світ і навіть суспільства, де більшістю є буддисти, такі як Бірма та Шрі-Ланка» [312].

Факти насилля і переслідувань можуть видатися західній людині цитатами про тоталітарні режими попередніх десятиліть чи століть. Загалом, «у тих областях, де ІД перетворила у життя своє безкомпромісне розуміння законів шаріату, жінки зобов'язані повністю закривати обличчя, публічні обезголовлювання стали звичним видовищем, а не мусульмани повинні обирати між сплатою спеціального податку, переходом в іслам або смертю» [64].

Навіть на початку 2020-го року, попри витіснення ІД із захоплених територій, ситуація дуже неспокійна й тривожна. Коли було вбито 3-го січня 2020 р. іранського генерала Касема Сулеймані, то місцеві християни мали вагомі підстави побоюватися за свою безпеку, хоча і не мали відношення до атаки американських збройних сил. Бо ж добре відомо, що в ситуації хаосу та дестабілізації у близькосхідних країнах саме християнські спільноти стають офірними ягнятами, з якими жорстоко розправляються через ненависть до Заходу. Варто також пригадати, що через кілька днів Іран відповів ударом балістичної ракети по цілях США, зокрема атакою на авіабазу в місті Ербіль – півторамільйонному центрі Курдського

автономного району. На щастя, у 2014 р. бойовики ІДІЛ так і не змогли захипити це велике місто, в якому зайшли притулок тисячі християн, єзидів, курдів (частина з них є християнами), з якими жорстоко розправлялися в інших місцевостях. Правда, кілька разів у місті було організовано криваві терористичні атаки смертників, що забрали сотнів людських життів. Як бачимо, страх геноциду у християн-халдеїв цілком виправданий навіть на початку 2020-го року [291].

Церковні ієрархи вважають, що затяжна криза в Ірані може мати катастрофічні наслідки для місцевих християнських спільнот. Ербільський католицько-халдейський єпископ Башар Варда (Bashar Warda) опублікував заяву, де, зокрема, відзначив: «Сьогоднішня напруженість поважно загрожує для вразливих громад, які втомилися від війни та її трагічних наслідків <...> [громади] постійно зазнають надто великих страждань і не можуть далі перебувати перед обличчям невідомого» [291].

Вікарний єпископ Багдадської єпархії з Вавилонського патріархату Шлемон Вардуні (Shlemon Warduni) також із тривогою підкреслив, що нова війна в Іраці матиме жахливі наслідки для християнської спільноти, оскільки саме найслабші платять найвищу ціну в ситуаціях військових конфліктів [290]. Додамо, що ці найслабші – християни – не мають жодного відношення до воєнних дій, а просто стають жертвами колективної ненависті до інших – немусульман.

Експерти та церковні діячі відзначають прикре явище т. зв. «менталітету геноциду» – ненависті частини мусульманського населення, яке прагне фізичного знищення або вигнання християн та представників інших етнічних і релігійних меншостей, які нібито є перешкодою до побудови халіфату [291].

Місцеві християни бояться т. зв. «поголених борід» – колишніх бойовиків та прихильників ІДІЛ, які асимілювалися з основним населенням, але перебувають в очікуванні реваншу, готові з новою силою підбурювати інших мусульман до агресії щодо християн.

На сьогодні з'являються повідомлення про расистське відношення однієї етно-релігійної групи в регіоні Ніневія щодо християн. Етнос шабака, що сповідує шиїтський іслам, в основному становить ядро місцевої міліції, що агресивно відноситься до християн, безпідставно вважаючи їх відданими союзниками США та Заходу, так ненависного в Ірані. Цілком можливими, на думку експертів, видаються контратаки на християн. Окрім прямої агресії силовиків з етногрупи шабака, християни можуть опинитися в епіцентрі боротьби між шиїтами та сунітами (ІДІЛ представляє сунізм, піддаючи гонінням шиїтів). У такій можливій ситуації християни стануть об'єктами ненависті обидвох напрямів ісламу – сунізму та шиїзму [291]. «Найпростішою» формою насилля до християн є цілковито незаконна конфіскація майна як приватних осіб, так і церковних спільнот [285, р. 27].

Якщо здійсняться у недалекому майбутньому гірші сценарії, то це буде трагічним не тільки для Церкви, але й для цілого регіону, адже християни тут є самобутніми «будівниками мостів миру в зонах конфліктів», постають «душею країни», миротворцями. Адже «християни – це душа країни, і вони відіграють дуже важливу роль у близькосхідних суспільствах. Вони миротворці, «працюють задля миру та мирного співіснування й співпраці задля блага країни» [226].

1.2 Теоретико-методологічний базис дослідження

В аналізі ступеня наукової розробленості заявленої наукової проблеми доводиться констатувати, що вона розглядалася переважно в площині політичній та історичній, без акцентування на богословській чи релігієзнавчій складових, які, передусім, мали б розглянути смисли релігійних факторів, а не лише дискурс соціально-культурний чи військово-політичний.

Слід відзначити, що у більшості людей словосполучення «переслідування християн» викликає, радше, асоціації з ранньою історією

Церкви Христової в Римській імперії, згадуються сторінки роману Генрика Синкевича “Quo vadis?” про найжахливіші способи страт послідовників євангельського благовістя за наказом одіозного імператора Нерона або церковний літургійний календар, де присутні згадування про мучеників і великомучеників перших століть, яких знаємо з православної іконографії та європейського живопису в пишному антуражі Ренесансу чи бароко у театральних позах і жестах тих, яких очікували ангели на небесах з пальмовими гілками переможців. Існує хибний стереотип у сучасній Церкві, «розкішній та вільній» [218], що переслідування християн – це давня історія. Проте, на жаль, реальність, яка часто ігнорується засобами масової інформації, є зовсім іншою, зокрема в країнах Близького Сходу. За порівнянням одного дослідника, таке небажання бачити переслідування співбратів у вірі пов’язане, можливо, через те, що «сучасні християни, як видається, не прагнуть віддавати все Богові. Це може бути тому, що віруючі в Христа сьогодні надто світські і не хочуть бути готовими померти за свою віру, втративши здатність бачити вічну нагороду в присутності Бога» [218] та забувши сильні слова апостола Павла в Другому посланні до Тимофія про закінчення земного життя: «Бо я вже за жертву стаю, і час відходу мого вже настав. Я змагався добрим змагом, свій біг закінчив, віру зберіг. Наостанку мені призначається вінок праведности, якого мені того дня дасть Господь, Суддя праведний; і не тільки мені, але й усім, хто прихід Його полюбив» (2 Тим. 4:6-8).

Міжнародна благодійна правозахисна християнська організація Open Doors, основною метою служіння якої є «підвищення свідомості та заохочення молитви за всесвітньо переслідувану Церкву» [331], щороку оновлює інформацію щодо переслідування християн у різних куточках нашої планети, прагне донести до широкого загалу ці відомості з метою передусім молитовної та гуманітарної підтримки потребуючих допомоги.

Правозахисна християнська організація Open Doors розробила власну методологію (World Watch List methodology (WWL methodology))

опрацювання даних щодо переслідування християн, незалежний аудит та допомогу в забезпеченні прозорості й наукової релевантності висновків здійснює Міжнародний інститут релігійної свободи (the International Institute for Religious Freedom (IRRF)). Отож, переслідування християн цією методологією визначається як «будь-яка зовнішня ворожість через причину ідентифікації з Христом, що може включати ворожі відносини, слова та дії щодо християн» [331]. Методологія WWL розрізняє два основні прояви переслідування: тиск (тиск, який християни відчувають у всіх сферах життя) і погром (намірене насильство). Якщо погром може бути чітко простежений і задокументований про конкретні інциденти, то тиск документується розпізнаванням того, як християнське життя і християни перебувають під тиском у п'яти конкретних сферах життя, а саме: приватна, сімейна, громадська, національна та церковна.

Згідно дослідницької методологічної парадигми Open Doors, у відношенні до християн «ворожість, звісно, має багато форм – від образи та жорстокого поводження, дискримінації в освіті й на робочому місці до відвертого насильства. Аналітики Open Doors класифікують різноманітні види як “тиск” (‘smash’) та “примус” (‘squeeze’). Стосовно вбивства віруючих, то проводиться диференціація між побиттям до смерті та удушенням. “Тиск” на християн здійснюється через насильство або агресію – гвалтування, викрадення людей, насильницьке виселення, вбивства і спалення церков. Цей вид переслідування найбільш помітний для зовнішнього світу» [220]. Отож, залякування через показові вияви насилля й агресії, зокрема розповсюджені засобами мережі Інтернет, – один із найпоширеніших, адже, звісно, залякані прості люди часто самі втікають зі своїх населених пунктів перед загрозою переслідувань, про які протягом років стільки їм відомо, зокрема і з близького оточення. Проте «більшість переслідуваних християн “в небезпеці” смерті. Вони живуть у суспільствах, де все проти них – закон, уряд, засоби масової інформації, навіть власні родини» [220]. Без перебільшення, ці віруючі перебувають у ситуації, яка

описувалася в Діяннях апостолів та яку заповідавав Ісус Христос про переслідування й видавання на смерть своїх послідовників, яких світ буде ненавидіти.

Першою серед основних причин переслідування християн у світі Open Doors виділяє ісламський екстремізм, що визначається як «спроби перевести країну чи світ у “Дім ісламу” шляхом насильницьких або ненасильницьких дій» [220].

Для формування щорічного списку після емпіричних спостережень персонал Open Doors у країнах, що переживають переслідування, заповнює анкету, що складається з 84 запитань (щорічно охоплює звітний період з 1 листопада по 31 жовтня). Заповнені анкети перехресно перевіряють зовнішні експерти. Розраховуються бали для кожної з сфер життя з урахуванням відповідних змінних, наприклад: переслідування може бути більшим для окремих категорій християн у порівнянні з іншими, може відрізнитися в певних регіонах окремої країни. Також враховуються інтенсивність і частота переслідування. Після цього етапу для аналізу стають зрозумілими причини переслідування, ініціатори переслідувань і чітка схема переслідування. IRF проводить аудит для підтвердження того, що всі результати були розраховані відповідно до Методики WWL. Підсумкова оцінка розраховується для кожної країни, яка потім використовується для визначення порядку п'ятдесяти країн у щорічному списку Open Doors (Open Doors' annual World Watch List). Результати WWL дозволяють детально порівняти християнське життя в перелічених країнах.

Найбільш важливою причиною для створення цього рейтингу країн є можливість представити світовій широкій громадськості складну реальність життя християн під пресингом і небезпекою переслідувань. Однак рейтинги WWL завжди слід розглядати у поєднанні з динамікою переслідування відповідної країни, яка пояснює особливості конкретної ситуації переслідування [331].

Список п'ятдесяти країн із переслідуванням християн поділений на три групи: екстремальний рівень переслідування (100-80 балів), дуже високий рівень переслідування (80-61 бал), високий рівень переслідування (60-57 балів).

Представимо перші десять країн (із вказівкою балів за методологією Open Doors), в яких переслідування християн є найвищим: Північна Корея (94/100), Афганістан (94/100), Сомалі (91/100), Лівія (87/100), Пакистан (87/100), Судан (87/100), Еритрея (86/100), Ємен (86/100), Іран (85/100), Індія (83/100). Як бачимо, у цих країнах християни зазнають особливого високого рівня переслідувань.

У представленому невтішному списку міжнародної організації Open Doors представлені й країни Близького Сходу. На головному інформаційному ресурсі Open Doors, зокрема, зазначено: «Близький Схід є місцем народження християнської Церкви. Проте в деяких регіонах сьогодні Церква майже повністю витіснена через ісламський тиск. Занепад Церкви й ісламське відродження, що поширюється в країнах Близького Сходу, викликають велике занепокоєння Open Doors. Наше прагнення полягає в тому, щоб зміцнити Церкву на Близькому Сході, щоб вона могла там залишитися і розвиватися, а християни могли далі бути сіллю та світлом у цій частині світу, а також допомогти їм не залишати цю землю, яка б залишилася без християнського свідчення» [331].

Стосовно кожної країни, де переслідують християн, Open Doors готує доволі розгорнуте досьє. Для прикладу наведено кілька даних про Іран за 2019 рік. Стосовно загальної кількості населення (82,012,000) Ірану (за даними 2018 року), то християни становлять всього 0,98 % (800,000) [241]. Християнство на іранській землі було присутнє від часу виникнення Церкви. У Книзі Діянъ Апостолів в описі дня П'ятдесятниці читаємо, зокрема, про присутніх серед представників різних народів, що почули власну мову, «парфян, мідян та еламітів» (Діян., 2:9), іншими словами, мешканців того регіону, який зараз є Іраном. Раннє християнство тут було настільки сильне і

плідне, що ця локальна Церква навіть відправляла місіонерів іншим народам проповідувати Євангелію. На жаль, після приходу мусульман у VII столітті розвиток християнської спільноти почав відчутно знижуватися. Серед історичних громад в Ірані сьогодні мешкають представники Вірменської та Асирійської церков, яким дозволяється проповідувати лише своїм співплемінникам їхньою ж мовою, але суворо заборонено проголошувати свою віру мусульманам. Протягом XVIII-XIX століть тут проповідували протестантські місіонери, що спричинилося до виникнення євангельських, баптистських і п'ятидесятницьких громад: до них також належать представники асирійського та вірменського народів, що там проживають багато століть, а також нащадки в другому чи третьому поколінні тих колишніх мусульман, які перейшли в християнство. Слід підкреслити, що найбільш принижованою та переслідуваною категорією християн в Ірані є ті віруючі, які перейшли з ісламу (конвертити).

У звіті 2019 року іранські християни через питання віросповідання зазнали 104 напади, 67 осіб було засуджено, засвідчено 20 нападів на храми, а також 41 випадок нападів на християнські помешкання й магазини. Мусульманський тиск на християн виправдовується шийтським ісламом як державною релігією, за якою всі закони повинні узгоджуватися з шаріатом. В Ісламській Республіці Іран існує т. зв. Рада охоронців конституції як спеціальний надпарламентський орган, функції якого можна зіставити з конституційним судом в інших країнах. До його складу належить 12 членів – 6 представників духовенства та 6 фахівців юристів. Ця рада перевіряє всі законопроекти, кандидатури на призначення на найвищі посади, депутатів меджлісу, міністрів, тому, відповідно, християни не мають жодних шансів потрапити у владні структури. На думку влади, а також частини суспільства мусульмани прирівнюються до етнічних персів, тому ті представники цього давнього народу, що прийняли християнство, вважаються відступниками. Відповідно, вся діяльність Церкви, особливо перською мовою (видання

Біблії, євангелізація, навчання тощо), вважається незаконною, що може призвести до різного роду переслідувань і насилля [241].

Окремий блок робіт, які використано в дисертаційній роботі, – це політологічні роботи, що не тільки стосуються політичних систем арабських країн, але й аналізують питання релігійного фактору в подіях Арабської весни.

Катерина Смирнова у дослідженні «Політичні революції та режимні трансформації у країнах Арабського Сходу» (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси, 2015) відзначила, що «протягом тривалого часу Арабський Схід вважався приреченим до політичної стагнації регіоном світу. Стійкість авторитарних режимів спричинила виникнення цілого напрямку в близькосхідних дослідженнях, спрямованого на пояснення виняткової здатності місцевих автократій чинити спротив змінам. Однак, наприкінці 2010 – початку 2011 звичний перебіг наукового пошуку був порушений внаслідок швидкого поширення масових протестів і революційних рухів країнами Близького Сходу та Північної Африки» [155, с. 3]. Українська дослідниця проаналізувала «передумови революційних рухів «арабського пробудження», їх динаміку і результати у аспекті трансформації політичних режимів, а також з'ясуванні специфіки українських революційних змін (2004 і 2013-2014 рр.)» [155, с. 4].

Ба Алаві Мурад Мохаммед Салем у дисертації «Інституціональні і соціокультурні фактори трансформації політичних режимів в арабських країнах на початку XXI ст. (на прикладі Республіки Ємен)» (2017) намагався дослідити «багатофакторний вплив на трансформацію політичних режимів у країнах арабського світу (на прикладі Республіки Ємен) у контексті сучасних світових геополітичних тенденцій» [11, с.12], передусім після подій Арабської весни.

Антон Харламов у дисертаційній роботі (політичні науки) «“Арабська весна” в Єгипті, Лівії, Сирії та її наслідки для глобальної та регіональної

безпеки» (2016) здійснив «багатофакторний аналіз внутрішніх і зовнішніх причин революційних подій у низці арабських країн на основі диференційованого підходу до кожного випадку <...> Досліджено не тільки передумови, але й особливості протікання революційних потрясінь у кожній із країн, роль інформаційних технологій у цих подіях, представлена детальна характеристика діяльності озброєних загонів у період “арабської весни” та особливості їх тактики ведення бою» [168, с.20-21].

Леонід Ісаєв в кандидатській роботі на здобуття наукового ступеня політичних наук «Політична криза в арабських країнах: досвід оцінки й типологізації» (2014) запропонував методика виявлення «рівня нестабільності соціально-політичних систем у контексті розвитку міжнародної політичної кризи в арабських країнах» [60, с.7]. Науковець у своїх висновках відзначив, що країною, яка відхилялася від лінії аналізованого тренду був Ліван, який посідає «перше місце у світі за рівнем етно-конфесійної різноманітності суспільства, яка протягом всієї історії існування Лівану приводила до зростання соціально-політичної нестабільності. Тому, не дивлячись на те, що Ліван є прикладом держави, що успішно розвивається, зі стійкими демократичними інститутами, фактор надзвичайно сильної етно-конфесійної роздробленості суспільства здатний викликати серйозні конфлікти» [60, с.29-30].

У дослідженні Олександра Богомолова «Дискурс Арабської весни: когнітивно-семантичний та комунікативно-функціональний аспекти (на матеріалі єгипетських медійних текстів)» (дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.13 “Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії”, 2019) «комплексно проаналізовано варіант політичного (революційного) дискурсу із застосуванням методів когнітивної семантики, аналізу дискурсу, соціопрагматики та корпусної лінгвістики; обґрунтовано виняткове значення культурної специфіки концептів для аналізу національних політичних дискурсів; виокремлено та проаналізовано культурно марковані концепти

арабського політичного дискурсу; досліджено вплив чинника інтердискурсивності на формування політичного дискурсу та детально проаналізовано внесок ісламського нормативного субдискурсу, дискурсу політичного ісламу та засадничих релігійних текстів на формування концептуальної основи єгипетського революційного дискурсу; досліджено вплив мультимодального характеру соціальної комунікації на формування окремих концептів та дискурсивних практик; проаналізовано роль метанаративу як засобу забезпечення тематичної цілісності та структурної когерентності дискурсу; розкрито визначальну роль комунікативно-функціонального аспекту дискурсу у виборі та/або актуалізації окремих аспектів семантики концептів у дискурсах різного типу» [16, с.26].

Алі Шаїф Хусейн Шафель у дисертаційній роботі «Арабомовне новинне супутникове телебачення в умовах глобалізації (1980-ті – 2000-ні рр.)» (2014), поданій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, окремий розділ присвятив діяльності супутникових арабомовних каналів під час подій Арабської весни [173, с.85-103], де розкрито особливості роботи як національних супутникових каналів, так і світових, що в основному позитивно висвітлювали згадані події; останнє стосується також і відомої у всьому світі телекомпанії «Аль-Джазіра»: «у цьому випадку катарський канал діяв значною мірою в унісон із західними супутниковими новинними службами, хоча його натхненники, орієнтовані на підтримку “Братів-мусульман” та інших ісламістських рухів, керувалися іншими цілями» [173, с.102].

Відзначимо, що згадані наукові праці безпосередньо не стосуються переслідування християн Близького Сходу, але вони розкривають окремі аспекти суспільного життя цього регіону, тому використані в нашій дисертації для забезпечення комплексного аналізу мети і дослідницьких завдань.

У теоретичному та методологічному аспекті нашої роботи зверталися також до робіт релігієзнавців і богословів, які у своїх працях аналізують окремі ракурси предмету дисертаційної роботи.

Андрій Бузаров у своєму дисертаційному дослідженні «Побудова демократичного суспільства на Арабському Сході: соціально-філософський аналіз» на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (спеціальність «Соціальна філософія та філософія історії») (2018) здійснив «соціально-філософське осмислення проблем і перспектив демократизації арабського суспільства, аналіз підсистем, компонентів та елементів дійсності громадського життя Арабського Сходу в їх координаційній залежності» [21, с. 5].

Герман Крилов у дисертаційній роботі «Коптська Церква: взаємовідносини з єгипетською державою та ісламськими інститутами Єгипту з 1970 року до теперішнього періоду» на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я (2018) розкриває, зокрема, життя коптської спільноти у XXI столітті, висвітлюючи такі аспекти (що відповідає назвам підрозділів третього розділу наукового дослідження): чисельність коптів, їхнє місце в політичній системі, революції 25 січня 2011 р. та 30 червня 2013 р., коптське співтовариство і політичний іслам, правозастосувальна практика у відношенні міжконфесійних конфліктів та питань релігійного статусу, досвід вирішення проблем у відносинах між Коптською Ортодоксальною Церквою та єгипетською державою при президенті ас-Сісі, традиційні механізми позасудового примирення, соціально-політична діяльність Коптської Ортодоксальної Церкви у сьогоденні [96].

Ірина Кондратьєва у своїй докторській дисертації та монографії «Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність» (Київ, 2013) узагальнила й проаналізувала процеси ідентифікації Давніх Церков Сходу [79], проте драматичні події в християнському світі Близького Сходу після Арабської весни не увійшли до предмету дослідження, оскільки воно було завершене раніше.

Ірина Кондратьєва звертає увагу на особливий мирний характер діяльності християн Близького Сходу, які «на відміну від інституцій традиційних християнських віросповідань володіють набутим упродовж багатьох віків цінним досвідом функціонування в оточенні інших, альтернативних для них конфесій <...> При цьому витворені Давніми Східними Церквами світоглядні установки, уявлення та цінності, апробовані в умовах панування інших віросповідань, були покладені в основу їх виваженої міжконфесійної політики, одним із наслідків якої стала регламентація принципів толерантності. Звідси й констатація властивої спільнотам Християнського Сходу тенденції, що полягає у не конфліктності та гнучкій адаптованості до мінливих умов сьогодення» [79, с.8]. На жаль, прагнення до миру християн не отримує такого ж сприйняття від тих груп мусульман, які прагнуть витіснити Церкву з їхніх країн, і навіть якщо радикали не є більшістю, проте їхня діяльність не отримує належної реакції від державної влади чи більшості громадян-мусульман, що, радше, прагнуть не втручатися чи просто бояться радикалів. На жаль, представники авраамічної релігії не бажають дотримуватись універсальних законів миру й любові, а виключно використовують релігійні гасла чи висмикнуті з контексту цитати Корану в політичних або економічних цілях.

Іван Остащук у статтях «Сучасне християнське мучеництво в парадигмі святості» [125] і «Християнське мучеництво ХХ-ХХІ століть: богословсько-антропологічний вимір» [126] розглядає трагедію переслідуваних християн у різних державах світу, що нерідко приводить навіть до жорстоких екзекуцій та вбивств, в контексті богословсько-антропологічного розуміння мучеництва, у зіставленні з ранньохристиянською парадигмою мучеництва.

Важливим блоком інформації є дані окремих правозахисних і благодійних організацій, які збирають, опрацьовують матеріали про переслідування християн на Близькому Сході та пропонують дієві способи допомоги. Однією з таких організацій є «На захист християн» (In Defense of

Christians), яка у визначенні своєї мети та завдань відзначає: «Близький Схід надзвичайно різноманітний, і християни, поряд з єзидами, друзами, євреями та іншими меншинами, мають важливе значення для миру, розвитку, плюралізму та толерантності, забезпечуючи більшу стабільність у регіоні та усунення культурних розривів між Сходом і Заходом. IDC прагне об'єднати американців у своїх зусиллях діяльності захисту, щоб сприяти підвищенню обізнаності зі становищем християн на Близькому Сході» [179]. Діяльність цієї організації серед своїх результатів має, зокрема, матеріальну допомогу звичайних американців, що прагнуть долучитися до допомоги християнам Близького Сходу [260].

В осмисленні подій сучасного переслідування християн Близького Сходу, на основі достовірних даних інформаційних ресурсів, використовуватимемо призму богословського бачення, що виступає нерідко визначальним у збереженні віри під надзвичайним тиском інорелігійного ворожого середовища та очевидної небезпеки.

Інформаційний фактаж у дисертації було використано з авторитетних офіційних джерел релігійних організацій, а також провідних світових засобів масової інформації. Звертаємо увагу на перевірений авторитет цих ресурсів, адже відомо, що в журналістиці, на жаль, не завжди подається достеменно перевірена інформація, що неприпустимо використовувати в дисертаційних дослідженнях.

Лаконічно охарактеризуємо окремі з медійних ресурсів, які висвітлюють проблему переслідування християн на Близькому Сході та з яких ми використовували інформацію при написанні нашої дисертаційної роботи.

«Open Doors» – міжнародна благодійна правозахисна організація, що «працює у понад шістдесятьох країнах, розповсюджуючи Біблії, проводячи навчання церковних лідерів, надаючи практичну підтримку та допомогу в надзвичайних ситуаціях, а також підтримуючи християн, які страждають через свою віру. У Великобританії та Ірландії Open Doors

працює над підвищенням обізнаності щодо глобального переслідування християн, в молитовних акціях, підтримці та діяльності серед християн» [273]. Про методологію дослідження та щорічні звіти цієї організації йшлося вже у цьому розділі дисертаційного дослідження.

Christian Solidarity Worldwide (CSW) («Всесвітня християнська солідарність») зі штаб-квартирою у Великобританії надає юридичну підтримку християнам у тих країнах, де тією чи іншою формою християнство дискриміноване чи заборонене. На сайті цієї міжнародної організації відзначено: «Наше бачення – це світ, вільний від релігійних переслідувань, де кожен може практикувати релігію чи віру за своїм вибором» [204].

International Christian Concern – американська правозахисна організація, яка на своєму інтернет-ресурсі з підзаголовком «Persecution» («Переслідування») моніторить переслідування християн у різних частинах світу, зокрема на Близькому Сході. У лінках, що присвячені розумінню та аналізу поняття переслідування християн окремо виділено радикальний іслам та відзначено: «Фундаменталістський іслам дуже нетерпимий до інших конфесій, і в радикальних мусульманських країнах, таких як Єгипет, Пакистан, Саудівська Аравія, Іран, Ірак та Індонезія, християни сильно страждають. Це варіюється від дискримінації на роботі до викрадення, зґвалтування та насильницької конверсії жінок-християн. Переслідування є найбільш жорстоким у цих країнах і часто включає ув'язнення та вбивства християн» [240].

Barnabas Fund – міжнародна організація, яка досліджує факти переслідування християн. На їхньому сайті відзначається: «Головне служіння Barnabas Fund – це надання фінансової допомоги проектам, які допомагають християнам, коли вони зазнають дискримінації, утиску та переслідувань через свою віру. Проекти мають на меті зміцнити християнських людей, церкви та їх громади шляхом надання матеріальної та духовної підтримки у відповідь на потреби, виявлені місцевими християнськими лідерами» [188]. Отже, цей фонд співпрацює з місцевими

представниками християнських церков, які допомагають чітко визначити найважливіші напрями та сфери допомоги.

Catholic News Agency (CNA) – один із найбільш динамічних за своїм розвитком і масштабом охоплення сфер життя Церкви і суспільства англomовний сервіс новин, що виник як підрозділ католицького телебачення Eternal Word Television Network (Телебачення Віковічного Слова), яке, зокрема, представлене і в україномовній версії уже протягом кількох років. CAN було засновано у 2004 р. у відповідь на заклик папи Івана Павла II про «нову євангелізацію» [202].

Відзначимо, що на інтернет-ресурсах коротко охарактеризованих міжнародних правозахисних організацій є можливість як долучитися до дієвої допомоги та роботи у них, так і фінансово допомогти в різних проектах, перевівши кошти на вказані банківські реквізити, а також приєднатися до молитовних акцій, он-лайн богослужінь в інтенціях щодо захисту переслідуваних християн.

Висновки до розділу 1

Отже, представлене дослідження дозволяє зробити основні висновки. Соціальним базисом, який уможливив революції Арабської весни були такі чинники: розвиток системи охорони здоров'я; різке падіння смертності, зокрема немовлят і дітей; вихід із «мальтузіанської пастки»; різке омолодження населення; високий рівень безробіття серед освіченої молоді; інтернет-комунікації (передусім Facebook). На початку подій Арабської весни християни країн Близького Сходу вітали ці громадянські протести, сподіваючись на покращення рівня соціального життя в своїх державах. Прихід до влади мусульманських фундаменталістів різко погіршив становище християн у місцях їхнього історичного проживання: почалися переслідування й дискримінація за релігійною ознакою, залякування, викрадення, акти насилля, терористичні атаки на храми тощо.

Радикальний іслам поставив під загрозу саме існування християнських спільнот, в яких вбачається частина чужого західного світу, цінності якого оголошуються чужими ісламу. Гуманітарні, часто церковні, й військові акції західних країн із метою припинення кривавих конфліктів серед радикальних мусульман асоціюються з християнством, на місцевих мирних сповідників якого й виливається вся ненависть і жорстокість. На сьогодні більша частина християн Близького Сходу покинула свої рідні країни, де вони проживали ще задовго до колонізаторів мусульман та європейців у Новий час. Там виникла драматична ситуація зникнення сповідників Євангелії через неконтрольовані й непередбачувані тенденції загрози мирному життю та навіть фізичному знищенню.

Аналіз наукових досліджень і світового медійного контенту засвідчує, що соціально-політичні події т. зв. Арабської весни подаються у більшості випадків у політичному та соціальному контекстах, проте мало йдеться про зростання насилля і переслідування християн Близького Сходу як релігійної меншості у відповідних країнах, де вони проживають фактично від самого зародження християнства як світової релігії. Після революційних подій «Арабської весни», починаючи з 2010 року, коли в окремих державах до влади прийшли радикальні мусульманські сили, християни одних із найдавніших церковних спільнот залишилися практично наодинці перед жорстокими утисками і репресіями.

Арабська весна вибухнула на фоні невдоволення населення арабських країн соціальним рівнем життя, високими показниками корупції, відсутністю демократичних засад. Маючи своїми причинами прагнення покращити життя для більшості населення, соціально-політичні події розвивалися доволі динамічно й подекуди непередбачувано, зокрема у розігруванні релігійної карти, коли в місцевих християнах вбачали союзників ворожих західних держав та цінностей або ж потенційних зрадників.

Складність наукових прогнозів щодо антихристиянської спрямованості революціонерів, що розрослася у цілу комплексну трагедію

місцевого населення, зумовлено специфікою політичної організації в арабських країнах, ролі місцевих конвенційних домовленостей між групами різних конфесій, що базується на специфічних традиційних принципах, сформованих протягом численних століть спільного життя в одному соціумі. Руйнування старої системи, попри її недемократичність (з точки зору західної людини), вкинуло цілий регіон у вир агресивної маніпуляції за давніми конфліктами та суперечками між мусульманами і християнами, останні з яких опинилися у ситуації незахищеної меншості, перед реальною загрозою знищення та зникнення давньої мозаїки самобутньої культури, що в ранньому середньовіччі живила молоду європейську *Christianitas*.

Джихадисти у практиці терору проти християн, езидів та інакомислячих мусульман прагнули створити в країнах Близького Сходу ситуацію хаотичної роздільності соціуму, в якій вороже настроєні етно-конфесійні анклавні самі ж спровокують громадянську війну. Мусульманські радикали такої ж стратегії дотримувалися і на європейському континенті в учиненні терористичних актів, прагнучи викликати панічний страх, відчуття незахищеності, відсутності гарантії в соціальній системі безпеки.

У боротьбі з салафітськими тлумаченнями Корану і Суні не менш важливі від військових способів боротьби також й інтелектуальні герменевтичні методи мусульманських богословів, які повинні виступати у боротьбі з насиллям поясненням ісламу як релігії миру не тільки, адже джихадисти покликаються на своїх теоретиків і таким чином залучають у кола своїх прихильників інших мусульман, переконуючи їх в правильності такого способу бачення «покірності» перед Аллахом. Європейські експерти повідомляють, що значною мірою в'язниці, де відбуваються покарання терористи, стають місцями не просто відбування терміну, визначеного судом, але і стають площадками для проповіді салафітських радикальних ідей, прихильниками яких стають часто молоді люди, що шукають у своєму житті самовираження й реалізації.

Згідно методології (World Watch List methodology) правозахисної християнської організації Open Doors, розрізняються два основні види переслідування християн: тиск (у всіх сферах життя – приватній, сімейній, громадській, національній та церковній) і погром (намірене насильство). Після подій Арабської весни констатуємо різноманітні форми переслідування християн у країнах Близького Сходу: вбивства, гвалтування, викрадення людей, насильницьке виселення, знищення будівель і церков.

В осмисленні подій сучасного переслідування християн Близького Сходу інформаційний фактаж у дисертації було використано з авторитетних офіційних джерел релігійних організацій, а саме: Barnabas Fund, Catholic News Agency, Christian Solidarity Worldwide, International Christian Concern, Open Doors та ін.

РОЗДІЛ 2 СУЧАСНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТИЯН НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: БОГОСЛОВСЬКИЙ ВИМІР

Сучасна трагічна ситуація християн Близького Сходу, зокрема жорстокі гоніння та переслідування суто через конфесійний чинник, внаслідок подій Арабської весни має причинами у своїй складності низку аспектів, зокрема політичні, економічні, військові, історичні. Але в нашій дисертаційній роботі звернемо увагу на окремий ракурс – богословський, що можна конкретизувати у його еклезіологічному та сотеріологічному вимірах. Вибір цієї сторони драматизму й почасти трагізму християнських церковних спільнот Близького Сходу детермінований тим, що, без перебільшення, апостольський героїзм перед обличчям мученицького вінця і є головним, на наше переконання, у відстоюванні своєї віри у воскреслого Ісуса Христа. І, звісно, виконання роботи зі спеціальності богослов'я не може оминати цього ракурсу переслідування християн Близького Сходу.

2.1. Еклезіологічне та сотеріологічне осмислення гонінь християн Близького Сходу

Сучасне гоніння на християн Близького Сходу неможливо правильно сприймати поза контекстом релігійної свідомості людей Церкви, які бачать своє життя в перспективі посмертного воскресіння та єднання з розіп'ятим і воскреслим Господом Ісусом Христом. У цій частині дисертаційної роботи розкриємо розуміння переслідування християн у світлі еклезіології та сотеріології.

У представленому дисертаційному дослідженні акцентуємо увагу на тому, що сучасні переслідування християн на Близькому Сході неможливо повноцінно розглядати без включення в богословське значення. Окрім того, дисертаційна праця виконується за спеціальністю богослов'я.

У цьому розділі звернемося передусім до біблійного тексту як основи богослов'я. На нашу думку, у сучасному світі справджуються слова Христа, які Він сказав у Євангелії від Матвія: «І через розріст беззаконства любов багатьох охолоне» (Мат. 24, 12). Це, безумовно, важливе застереження для послідовників Ісуса Христа усіх часів та народів, щоб бути пильними та вразливими, аби не стати заручниками соціальних та матеріальних благ, які приховують та відтісняють істину любові, до якої покликана людина, згідно обітниць Бога, про які читаємо на сторінках Старого та Нового Завітів.

Християни Близького Сходу фактично опинилися у ситуації переслідування та вигнання, про яку добре знаємо зі сторінок пророцтв Єремії, де він описує вавилонський полон єврейського народу, але, що найважливіше, передає від Господа обітницю Нового Завіту з людиною, що повинно надихати справжньою надією та вселяти радість.

Велика чудова обітниця, яку записав пророк Єремія в 31-му розділі – обітниця Нового Завіту. Єремія повторює багаторазово, що це слова Господа, він лише передавач обітниці Господа: «Того часу, говорить Господь, для всіх родів Ізраїля стану Я Богом, вони ж Мені стануть народом! Так говорить Господь: Знайшов милість в пустині народ, від меча врятований, Ізраїль іде на свій спочин. Здалека Господь з'явився мені та й промовив: Я вічним коханням тебе покохав, тому милість тобі виявляю! Ще буду тебе будувати й збудована будеш, о діво Ізраїлева! Ти знов приоздобишся в бубни свої, та й підеш у танок тих, хто бавиться, на горах самарійських ще будеш садити виноградники, виноградарі будуть садити й споживати законно собі! Настане бо день, коли кликати буде сторожа на Єфремових горах: Уставайте, та підемо ми на Сіон, до Господа, нашого Бога! Бо так промовляє Господь: Співайте для Якова з радістю, та головою народів утішайтесь! Розголосіть, вихваляйте й скажіть: Спаси, Господи, народ Свій, останок Ізраїлів! Ось Я їх приведу із північного краю, і зберу їх із кінців землі, з ними разом сліпий та кульгавий, важка й породілля, сюди повертаються збори великі! Вони прийдуть з плачем, та Я їх попроваджу в утіхах. Я їх до потоків води

попроваджу прямою дорогою, не спіткнуться на ній, бо Ізраїлеві Я став Отцем, а Єфрем, перворідний він Мій! Народи, послухайте слова Господнього, і далеко звістять аж на островах та скажіть: Хто розсіяв Ізраїля, Той позбирає його, і стерегтиме його, як пастир отару свою!» (Єр. 31:1-10).

Додамо, що цим надихаючим і вселяючим надію словом жили також пророки Ісая, Езекеїл, Варух. У них постійно повертається обітниця Нового Завіту, адже вона дуже потрібна людям, які опинилися в неволі вавилонській. Всі ці пророки діють, коли Ізраїль у неволі, коли єврейський народ втратив усе. Люди, що перебувають у стані відчаю та зневіри, потребують «нового старту», але запитують, чи він є можливий. Сучасні християни Близького Сходу після подій Арабської весни опинилися в такому ж стані, як і євреї в Старому Завіті після зруйнування святого міста Єрусалим, Храму як місця проведення культу та паломництва; не було коенів та левітів, які би навчали Тори. Близькосхідні християни також вигнані з їхніх місць проживання, їхні святині й школи зруйновані, більшість священиків не має можливості навчати і проводити богослужіння, люди позбавлені таїнств та літургії. Тут чітко пригадуються грізні сторінки з пророцтв Ісаї, розділ 50-ий, коли Господь запитує про т. зв. роздодовий лист матері: «Так говорить Господь: Де вашої матері лист роздодовий, з яким Я її відпустив? Або хто є з Моїх боргувальників, якому Я вас був продав? Тож за ваші провини ви продані, і за ваші гріхи ваша мати відпущена» (Іс. 50,1). Як відомо із Мойсевого права, після розлучення дружина не могла повернутися до свого чоловіка, тому цей текст пророка, ці слова Господа звучали з особливим пострахом для ізраїльтян, що перебували у вигнанні. Проте Заповіт між Богом та людиною є не справою формалізму, закону, а головними тут виступають особисті стосунки людини (чи народу) та Бога, наче за аналогією до подружжя чоловіка й дружини.

Згадані пророки звіщають чудову обітницю народу – те, що видається таким, що не можливо повернути, можна змінити. Бог може ще раз

стартувати у цих стосунках, з кожною людиною. Ідеться про те, чи людина здатна змінитися, щоб Бог міг по-новому все почати.

Після сильного і грізного запитання Бога про роздодовий лист матері уже з 4-го вірша починається третя пісня Слуги Ягве: «Господь Бог Мені дав мову вправну, щоб уміти зміцнити словом змученого, Він щоранку пробуджує, збуджує вухо Мені, щоб слухати, мов учні. Господь Бог відкрив вухо Мені, й Я не став неслухняним, назад не відступив. Підставив Я спину Свою тим, хто б'є, а щоки Свої щипачам, обличчя Свого не сховав від ганьби й плювання. Але Господь Бог допоможе Мені, тому не соромлюся Я, тому Я зробив був обличчя Своє, немов креміль, і знаю, що не буду застиджений Я. Близько Той, Хто Мене всправедливилює, хто ж стане зо Мною на прю? Станьмо разом, хто Мій супротивник? Хай до Мене підійде! Отож, Господь Бог допоможе Мені, хто ж отой, що признає Мене винуватим? Хто між вами лякається Господа і голос Його Отрока слухає? Хто ходить у темряві, світла ж немає йому, хай надіється він на Господнє Ім'я, і хай на Бога свого опирається! Тож усі, що огонь ви запалюєте, що огненними стрілами ви поузброювані, ходіть у жарі свого огню та в стрілах огненних, які розпалили! З Моєї руки оце станеться вам, і ви будете в муках лежати!» (Іс. 50:4-11). Це заповідь Месії, коли неможливе стане можливим, невідворотне стане відворотним. Християни читають цей фрагмент як те, що виконалося в особі Ісуса Христа, що прийняв поставу покійного слуги, зійшовши на хрест та взявши на себе гріхи людства. Один із викрадених у січні 2017 р. сирійських християн бойовиками ІДІЛ розповідав, що після відмови зректися Ісуса Христа його прив'язали руками і ногами до хреста, годували пліснявим хлібом та мали намір перерізати йому горло. Цього сміливого чоловіка врятувало лише те, що монастир, з якого були вигнані монахи та де була база бойовиків, впала бомба, якої налякалися терористи та втекли поспіхом [284, р.11]. Як бачимо, мусульманські радикали використовують витончені у своїй вигадливій жорстокості тортури, аби принизити, зламати християн. А якщо оці методи не діють, то їх просто вбивають, часто такими способами, щоб

невинні жертви усвідомлювали своє конання. Таких історій можна навести безліч, коли ці тихі свідки-мученики Близького Сходу мужньо визнають Ісуса Христа Богом і Спасителем та покійно віддають своє життя як невинна жертва.

Таке богословське розуміння випробувань і страждань, що часто видаються дорогою до провалля у суто земному сприйнятті, як це бачимо у наведених фрагментах Старого Завіту, вселяють надію сучасним християнам Близького Сходу на те, що після мороку ночі їхньої хресної дороги настане світанок воскресіння.

Богословський ракурс розуміння страждань вкрай важливий у розумінні цих переслідувань для віруючих християн, котрі загалом усі життєві справи повинні сприймати крізь призму слова Божого, а ті, які стосуються критичних і навіть межових випробувань, коли видається, що попереду лише глуха стіна, особливо слід бачити в світлі заповіту любові між Богом та людством.

У сучасному політичному та публіцистичному дискурсах популярними є гасла про те, що мусульманський екстремізм не має нічого спільного з самим ісламом. Однак такий підхід приховує в собі небезпеку того, що втрачаються способи побороти коріння релігійно мотивованого радикалізму, чим повинні займатися саме богослови – передусім мусульманські. Під час лекції в Католицькому інституті в Парижі у 2016 р. глава Англійської церкви архієпископ Джастін Уелбі підкреслив: «якщо ми будемо відноситися до релігійно мотивованого насилля виключно як до проблеми безпеки або політичної проблеми, то тоді буде надзвичайно складно – а, ймовірно, навіть і неможливо – подолати його. Богословський голос повинен стати складовою частиною реакції-відповіді, і ми не маємо соромитися, пропонуючи його. Це вимагає відходу від доказу, який останнім часом став усе частіше набувати популярності та який проголошує, що ІДІЛ не має нічого спільного з ісламом, або що озброєні загони християн у Центральноафриканській Республіці не мають відношення до християнства,

або що переслідування індуїстськими націоналістами християн на півдні Індії не пов'язані з індуїзмом» [29]. На наше переконання, погоджуючись із тезами архієпископа кентерберійського, мусульманським богословам не слід соромитися цього, що жорстокі вбивці черпають свою лють саме з традиції ісламу – необхідно працювати над поясненням хибності цього шляху, а не відгороджуватися від цієї глобальної проблеми. Скажімо, зі зворотного боку цієї проблеми є те, що в афганістанських університетах, зокрема в Кабульському, у 2019 р. було відзначено вільне пропагування й поширення екстремістської ідеології, зокрема представниками ІД, яких витіснили з Сирії та Іраку. На жаль, університети використовують як платформу для рекрутування новобранців екстремістської ідеології [180].

Глава Антіохійської православної церкви патріарх Іоанн Х у 2017 р. виступив із закликом до християн і всіх людей доброї волі Заходу з такими словами: «Ми, християни Близького Сходу, маємо намір повернутися і залишитися там. У цій частині світу ми не чужі люди: ми – люди світла і правди <...> Конфлікти, що охопили Близький Схід, вигнали мільйони цивільних громадян, включаючи стількох християн, і з їх відпливом наш регіон став більш екстремістським, більш небезпечним для зовнішнього світу <...> Церква є маяком істини в цьому бурхливому світі, і ми будемо продовжувати залишатися свідками цієї правди, навіть якщо нас повісять на Хресті» [205]. Дуже смілива проповідь та маніфестація християнської постави близькосхідного ієрарха.

Предстоятель Копської церкви Тавадрос II 20 жовтня 2017 р. на зустрічі глав східних церков (дохалкідонських) у Берліні в переліченні основних викликів та небезпек близькосхідного християнства першим із них відзначив: «Це ескалація насилля зі сторони екстремістських рухів. Близький Схід завжди був домом для різноманітних народів, народів, які разом розвивалися і разом жили в тих же оточуючих умовах. Можливо, це і стало основною причиною існування трьох монотеїстичних релігій, що зародилися у цій колиці. Але ми не можемо ігнорувати загрози, які є реальними. На них

не можна закривати очі, інакше одна з цих релігій зникне. Не можна також заперечувати зменшення чисельності християн у регіоні. Причини цього ні для кого не є таємницею – вони пов'язані з поширенням озброєних екстремістських рухів по всьому Близькому Сходу, які вважають невірними всіх, хто до них не належить» [96, с.325]. Остання фраза патріарха з Єгипту вказує на те, що радикали мусульмани сприймають чужими і ворогами також тих мусульман, які не сповідують їхню ідеологію та політичні переконання.

Папа Франциск відзначає, що мучеництво християн Близького Сходу є особливою заохотою до солідарності та євхаристійної єдності усіх визнаючих Ісуса Христа: «Мученики ще раз нам вказують дорогу. Скільки ж разів жертва життя приводила до єдності християн, з іншого боку, в багатьох проблемах розділення. Мученики та святі усіх церковних традицій становлять вже у Христі одне (пор. Ів. 17:22). Їхні імена записані до одного нерозділеного мартирологу Церкви Божої. Освятившись із любові на землі, мешкають в небесному Єрусалимі, близько до Агнця, складеного в жертві (пор. Об. 7:13-17). Їхня жертва життя закликає до комунії, до того, щоби швидше йти дорогою до повної єдності. Як у первісній Церкві кров мучеників була засівом нових християн, так нехай сьогодні кров так численних мучеників буде зерном єдності віруючих, знаком та знаряддям майбутнього в єдності й мирі» [277]. Історія Церкви справді показує, що жертва чоловіків і жінок, які віддавали з любові своє життя, ставала добрим плодом як для сучасників-співбратів, так і для майбутніх поколінь. Окремо папа звертається із заохоченням до орієнтальних давніх церков, які найбільше поширені саме на Близькому Сході: «Багато з вас належить до церков, які щоденно є свідками жорстокого насилля та страшних актів, які чинять фундаменталістські екстремісти. Ваші церкви, кожного дня близькі до терпіння, покликані, аби поширювати злагоду та терпеливо відбудовувати надію, зміцнюючи миром, що походить від Господа та який маємо нести разом зраненому й роздертому світові» [277].

Тут вважаємо, що Церкву Близького Сходу можна порівняти з євангельським образом бідної вдови (Лук. 8:1-8): «І Він розповів їм і притчу про те, що треба молитися завжди, і не занепадати духом, говорячи: У місті якомусь суддя був один, що Бога не боявся, і людей не соромився. У тому ж місті вдова перебувала, що до нього ходила й казала: Оборони мене від мого супротивника! Але він довгий час не хотів. А згодом сказав сам до себе: Хоч і Бога я не боюся, і людей не соромлюся, але через те, що вдовиця оця докучає мені, то візьму в оборону її, щоб вона без кінця не ходила, і не докучала мені. І промовив Господь: Чи чуєте, що говорить суддя цей неправедний? А чи ж Бог в оборону не візьме обраних Своїх, що голосять до Нього день і ніч, хоч і баряться Він щодо них? Кажу вам, що Він їм незабаром подасть оборону! Та Син Людський, як прийде, чи Він на землі знайде віру?» (Лук. 18:1-8). Порівняння Церкви Христової з бідною вдовою є традиційним в історії біблійної екзегетики, адже протягом історії спільнота учнів Ісусових завжди відрізнялася від інститутів та громад цього світу. Звісно, нерідко в історії та сучасності Церква, піддаючись спокусам багатства, влади, стає союзником і навіть слугою держави, що часто виливається у трагедію (скажімо, Католицька Церква у Франції кінця XVIII ст., коли союз із королівською владою викликав жорстокі гоніння та світоглядну секуляризацію, наслідки якої досі дуже помітні в цій колишній дуже релігійній державі Європи). У часи Ісуса вдова – це була фігура безпорадності, слабкості, кимось таким, хто нічого не може в тому світі, який сформований, керований чоловіками, силою, міццю, владою, золотом, суспільними зв'язками. Вдова – слабка, не може домогтися своїх прав так, як у тому світі робиться. Окрім того, суддя, який мав би її захистити, нічого не хоче робити. І це є та ситуація, в якій живе Церква, від часу до часу.

І зараз у такій ситуації євангельської вдови опинилися християни Близького Сходу, котрі мужньо зберігають свою віру в ворожому світі, в такому оточенні, яке може зрадити, вигнати, піддати тортурам, позбавити гідності, навіть убити. Очевидно, що неодноразово вони запитують у своїх

молитвах про сенс і час тривання їхнього та їхніх близьких мучеництва, триваючих переслідувань. Приклад такої ситуації також є в Апокаліпсисі. Як відомо з історії, у той час, коли Іван Богослов писав останню книгу Біблії, шаленіло переслідування християн імператора Доміціана. І коли апостол Іван, сам перебуваючи на засланні на острові Патмос, дивився на світ, у якому живе, то міг його описати як бестію, що п'яна від християнської крові. Іван показує помордованих християн: «І коли п'яту печатку розкрив, я побачив під жертівником душі побитих за Боже Слово, і за свідчення, яке вони мали» (Об. 6, 9). І ці мученики волають, запитують Господа: «І кликнули вони гучним голосом, кажучи: Аж доки, Владико святий та правдивий, не будеш судити, і не мститимеш тим, хто живе на землі, за кров нашу?» (Об. 6, 10). Скільки ще то має тривати, коли нам навіть відмовляють права життя? І Бог відповідає, що ще повинна пролитися кров християнська: «І кожному з них дано білу одежу, і сказано їм **іще трохи спочити, аж поки доповнять число їхні співслуги, і брати їхні, що будуть побиті, як і вони**» (Об. 6, 11) (виділення наше – З.К.). По-іншому, коли вони волають до Бога, скільки ще то триватиме, то Бог відповідає, що вас іще замало загинуло. Наче ще замало мучеників, ваша кров ще говорить достатньо голосно. Постає гостре запитання: про що ж волає кров мучеників? Християнська відповідь однозначна: про милосердя Боже для вбивць. Кров мучеників взиває до Бога те саме, що і кров Ісуса Христа, – прощення і милосердя. Власне тому і є мучениками, тому ми їх шануємо в Церкві. Не тому, що лише пролили кров, а тому, що зуміли любити, коли їх вбивали. Не можна бути учнем Ісуса, коли почнеш говорити зі світом його мовою.

У 2017 р. папа Франциск звернувся з окремим листом до мешканців багатостраждального міста Алеппо із такими словами солідарності та підтримки: «Лише Бог може преобразити зброю на знаряддя поєднання, шум нищення у відлуння будівництва, а болісний досвід у силу надії <...> Дуже охоче приєднуюся до вашої молитви, благаючи Царя Миру, аби заново народився у наших серцях та домівках, перев'язав рани, що кривавлять,

зцілив зранені тіла й душі, а також влив силу і надію в переповнені смутком серця» [316]. Тут можна процитувати також енцикліку папи Бенедикта XVI «Ecclesia in Medio Oriente», де він аналізує розуміння сутності миру, так бажаного на сучасному Близькому Сході: «Згідно Святого Письма, мир є не тільки пактом чи трактатом, що уможлиблює спокійне життя і його визначення не може обмежуватися тільки відсутністю війни. Мир, згідно його єврейської етимології, означає: бути виконаним, непорушним, довести до кінця, щоб відновити інтегральність. Це стан людини, яка живе в гармонії з Богом, з самою собою, з ближніми та природою. Мир, поки стане помітним зовні, повинен бути всередині. Він є благословенням. Він є прагненням повної реальності. Мир є так бажаним, що на Близькому Сході став привітанням» [192, art. 9].

Улітку 2020-го р. в Алеппо відбулося повторне освячення маронітського кафедрального собору, який сім років тому знищили джихадисти. Католицька організація Церква в потребі фінансово допомогла у відновленні святині для християн, кількість яких на сьогодні зменшилася у шість разів, порівняно з перед воєнними часами (проживало раніше біля 180 тис.). Маронітський католицький архієпископ Йосеф Тоб'ї (Joseph Tobji) у подячному слові відзначив, що «реконсекрація – це знак надії та відродження, не тільки матеріального, але передусім відродження спільноти, яка не дозволила, щоб її пододало зло» [313].

Англіканський єпископ та відомий місіонер Філіп Ян Маунстефен (Philip Ian Mounstephen) в одному зі своїх звітів виразно відзначає факт, який намагаються не помічати у західних суспільствах: «По всій земній кулі, на Близькому Сході, в Азії та Африці, над християнами знущаються, їх ув'язнюють, переслідують і піддають тортурам. Згідно статистики, християнство – найбільш переслідувана релігія сучасності. Проте західні політики на сьогодні неохоче висловлюються щодо підтримки християн, яким загрожує небезпека» [272]. На жаль, такий висновок є реальністю, адже західні політики не бачать для себе та своїх партій політичних дивідендів від

розкриття проблеми християн Близького Сходу та інших регіонів, де переслідуються сповідники віри в Ісуса Христа. І це стосується не тільки особливо ліберальних держав, де релігія відіграє малу роль у секулярних суспільствах, але й тих країн, де рівень релігійності досить високий, скажімо, польські чи угорські політики воліють піаритися на націоналістичних гаслах, що передбачають герметичну закритість і перед вимушеними мігрантами з регіонів, охоплених військовими діями. У таких ситуаціях «добропорядні християни» Європейського Союзу не обирають позицію милосердного самарянина, а, радше, самовпевненого левіта, що виправдовуючись прагненням зберегти свій зручний та комфортний світ від вторгнення інших, навіть якщо вони є їхніми співбратами-християнами, яким загрожує голод, приниження, переслідування, насилля і навіть мученицька смерть. Згаданий автор представленого детального звіту у кінці документу запропонував низку ініціатив для урядів, дипломатичних представництв західних держав, міжнародних організацій у справі підтримки переслідуваних християн.

Апостольський адміністратор латинського патріархату Єрусалиму архієпископ П'єрбаттіста Піццабалла OFM, який протягом багатьох років проживає і служить в Ізраїлі та добре знає сьогоденну ситуацію Близького Сходу, відзначив: «Не вважаю, що визнавці Христа, які відійшли з Близького Сходу, мали ще бажання спробувати будувати своє майбутнє» в Сирії чи Іраці [197].

Архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі у своїй проповіді під час богослужіння, присвяченого переслідуванню християн Близького Сходу (04.12.2018), відзначив: «Коли атакується Церква Ісуса Христа, то це є нападом на самого Христа. Коли будь-яка частина Церкви страждає, ми також страждаємо <...> “Книга Іова” переповнена тим, що здається нездоланими прірвами і безоднями. Сила його трагічної драми виявляється у тому, що ці безодні стосуються нашого власного життєвого досвіду. Існує безодня між Іовом та його потішителями. Існує безодня між Іовом та Богом. Існує безодня між Богом та потішителями, і також між Богом та всіма

іншими, хто присутній у цій книзі. Безодні та прірви створюються досвідом страждань» [186]. Так, ці «безодні» байдужості західного світу до переслідувань християн, тих церковних спільнот, що дали життя християнству як світовій релігії, спричинені не тільки не бажанням вдаватися у деталі релігійного життя у віддалених регіонах, але передусім в індиферентності до людського болю та страждання, що постає як урок людяності Заходу. Архієпископ продовжив свою думку: «Бо страждання, а особливо переслідування – це те, що ізолює. Ті, хто поза цим досвідом, не можуть сказати: “Я знаю, як ви зараз відчуваєте”, оскільки це так не є. Жити у країні або в суспільстві, де уряд, військова група або навіть якась меншість людей вважають, що вас слід піддати забуттю – лише через те, що віра в Христа – це досвід, який не має аналогів» [186].

Авторитетний богослов папа Бенедикт XVI (2005-2013) відзначає важливість розуміння зв'язку християнської комунії (єдності) та свідчення Євангелії, особливо в контексті викликів переслідувань і небезпек для окремих локальних церков, зокрема на Близькому Сході: «У світлі християнської віри “єдність є життям самого Бога, Який об'являється в Святому Духові, через Ісуса Христа”. Це дар від Бога, який відсилає до нашої свободи та очікує на нашу відповідь. То, власне, з огляду на своє божественне походження, комунія має всезагальний вимір <...> Католицька церква на Близькому Сході знає, що не зможе в повноті маніфестувати тієї комунії в екуменічній та міжрелігійній площині, якщо не оживить її передусім у собі та в кожному зі своїх членів: патріархів, єпископів, священників, ченців, богопосвячених осіб та світських. Поглиблення індивідуального життя віри та внутрішня духовна віднова в Католицькій церкві дозволять досягнути повноту життя благодаті й *theosis* (обожнення). Таким чином свідоцтво набуває переконливості» [192, art. 3].

Папа Франциск відзначив духовні причини війни, що зароджується в душах кремких людей, зокрема і тих, що вважають себе слугами Бога, хоча насправді це є самооманою або ж свідомою маніпуляцією релігійними

гаслами: «Ми добре розуміємо, що це не релігія підбурює, чи веде до війни, а темрява в серцях тих, хто вчиняє ірраціональні вчинки» [37]. Як читаємо у першій главі Соборного послання святого апостола Якова: «Отож, мої брати любі, нехай буде кожна людина швидка послухати, забарна говорити, повільна на гнів. Бо гнів людський не чинить правди Божої. Тому то відкиньте всіляку нечисть та залишок злоби, і прийміть із лагідністю всіяне слово, що може спасти ваші душі» (Як. 1:19-21). З малого почуття гніву в серці людини може розгорітися полум'я війни, що знищить міста й країни.

16 лютого 2020 р. папа Франциск у своїх традиційних недільних розважаннях, виголошуваних із балкону Апостольського палацу, зупинився на короткій рефлексії про фрагмент Євангелії «Проповіді на горі» (Мт. 5:17-37) (читаної саме в цю неділю у Західній церкві), де розповідається про вимоги нового Закону. Святіший Отець відзначив, що початкові причини сьогоднішніх воєн, зокрема на Близькому Сході, зароджуються у серці людини, яка хибно розуміє власну свободу в користуванні своїми правами: «Ісус хоче допомогти своїм слухачам у правильному підході до заповідей, даних Мойсеєві, заохочуючи, аби ми були готові співдіяти з Богом, Який через Закон виховує нас до справжньої свободи і відповідальності. Йдеться про те, щоб жити ним як знаряддям свободи – не забуваймо про те, щоб жити Законом як знаряддям свободи, що допомагає мені бути більш вільним, яке допомагає мені, аби я не був невільником пожадань і гріха. Подумаймо про війни, про наслідки воєн. Подумаймо про ту дівчинку, яка позавчора померла від переохолодження в Сирії. Скільки ж нещастя. Це є плодом пожадливості, а люди, які викликають війну, не здатні керувати своїми пристрастями. Не дотримуються Закону. Коли піддаємося спокусам і пожадливостям, припиняємо бути господарями й творцями свого життя, а стаємо нездатними, щоб керувати ним своєю волею й відповідальністю» [225].

В іншій своїй промові у 2016 р. папа Франциск так сказав про сучасну Церкву Близького Сходу, порівнюючи її з переслідуванням ранніх християн у Римській імперії: «Подібно до того, як у ранній Церкві пролиття крові

мучеників стало насінням нових християн, так сьогодні кров багатьох мучеників усіх церков стала насінням християнської єдності» [292].

Єпископ Риму у недавньому інтерв'ю для італійської популярної щоденної газети „La Stampa” підкреслив важливість подолання суверенізму європейських держав та необхідність їхньої відкритості перед потребами переслідуваних, зокрема дієво допомогти адаптуватися вимушеним мігрантам, що є чітким євангельським обов'язком християн: «Слід дотримуватися критеріїв. По-перше: приймати, що є християнським, євангельським завданням. Двері повинні бути відчинені, а не зачинені. По-друге: виявляти прихильність. По-третє: допомагати. По-четверте: інтеграція. Водночас уряди повинні вирішувати й діяти розсудливо, оскільки розсудливість – це риса керівників. Вони повинні вирішити, скільки мігрантів можна прийняти» [278]. Окрім холодної статистики, папа у цитованому інтерв'ю звертає увагу на важливість «креативності», що допоможе інтегрувати вимушених мігрантів у західних суспільствах. Безумовно, якщо буде бажання допомогти, то знайдуться способи та форми це вчинити.

Папа Франциск особливу й постійну увагу присвячує ситуації на Близькому Сході, проводить численні зустрічі з представниками тамтешніх християнських спільнот, зокрема одна з таких аудієнцій відбулася 7-го лютого 2020 р.: на ній були присутні Блаженніший Бшара Бутрос кардинал Раї, Антіохійський Патріарх Маронітської Церкви, Блаженніший Луїс Рафаїл кардинал Сако, Вавилонський Патріарх Халдейської Католицької церкви, Блаженніший Ібрагім Ісаак Седрак, Олександрійський Патріарх Коптської Католицької церкви, Блаженніший Ігнатій Юссіф III Юнан, Антіохійський Патріарх Сирійської Католицької церкви, Блаженніший Юссеф Абсі, Антіохійський Патріарх Мелхітської Греко-католицької церкви, та Блаженніший Грігор Бедрос XX Габроян, Килікійський Патріарх Вірменської Католицької церкви. Кардинал Луїс Рафаїл Сако після приязної розмови з папою відзначив щодо християн Близького Сходу й допомоги папи: «У

світлі наших проблем, таких як переслідування, насильство, еміграція, фундаменталізм, які не сприяють розвиткові громадського життя, Святіший Отець виявив надзвичайну близькість. Він справді розуміє наші страждання. Ми говорили про наші країни і про наші Церкви. Ми є малою дійсністю, маємо різні труднощі, але також – місію, яка заслуговує на пошану, місію, яка прагне свідчити нашу віру, Євангеліє, братерство, пошану до життя і до природи <...> Папа виявив нам свою приязнь, свою близькість і запевнив у своїх молитвах. Він говорив також про своє бажання відвідати Ірак, але, на жаль, теперішні обставини не сприяють цьому» [89].

Патріарх Халдейської Католицької Церкви після спланованого вбивства 3-го січня 2020 р. американською ракетою іранського генерала Касема Сулеймані, командувача спецпідрозділу «Аль-Кудс» в складі Корпусу стражів Ісламської революції, що спеціалізувався на проведенні спецоперацій поза межами Ірану, звернувся зі своїм закликом до миру в так напружені дні, коли на вулицях міст під час жалоби викрикували «смерть США» та інші агресивні гасла й заклики до військової відповіді: «Іракці досі шоковані тим, що сталося минулого тижня. Прикро, що нашу країну хочуть перетворити на місце, де влаштовуються бої, а не проживає суверенна нація, здатна захищати власну землю, власне багатство, своїх громадян. В умовах цієї загрозливої та небезпечної ситуації ми закликаємо всіх учасників проявляти поміркованість, демонструвати мудрість, розумно діяти та сідати за стіл переговорів, вести діалог та шукати взаєморозуміння, щоб ця країна могла уникнути жахливих наслідків <...> Ми піднімаємо молитву до Всемогутнього Бога, щоб Він дав Іраку та регіону мирне, стабільне, безпечне “нормальне життя”, якого ми прагнемо» [298]. Жахи війни у традиційних мусульманських країнах Близького Сходу найбільше відчують саме християнські громади, на яких нерідко спрямовується сліпа ненависть до західного світу, з якими вкрай спрощено й фанатично асоціюється християнство. Папа Франциск після цих вкрай тривожних новин у своєму твіті закликав усіх молитися про так бажаний й очікуваний мир: «Ми повинні

вірити, що іншим потрібен мир так само, як і нам. Миру не буде досягнуто, якщо на його не очікують із надією. Попросимо Господа про дар миру!» [298].

Глава церков Англійської співдружності (Anglican Communion) архієпископ Джастін Уелбі у впливовому щоденному британському виданні “The Telegraph” (1 грудня 2018 р.) в інтерв’ю, що передувало богослужінню у Вестмінстерському абатстві заради прославлення твердості у вірі християн Близького Сходу з наміренням їхньої молитовної та політичної міжнародної підтримки відзначив, що перебування під постійною «небезпекою смерті» цієї локальної церковної спільноти є гірше, порівняно з «навалою монголів у XIII столітті» [327]. Епіграфом до статті церковного достойника є слова: «У місці народження нашої віри спільноті загрожує вимирання» [327]. Архієпископ Кентерберійський з особистого досвіду добре знає специфіку життя в Африці та на Близькому Сході, де мав можливість часто перебувати, виконуючи служіння у справах міжрелігійного примирення та миротворчості [266]. У статті він згадав одну особисту зустріч, що свідчить про ранньохристиянське коріння Церкви на Близькому Сході: «Приблизно п'ятнадцять років тому я гостював у домі християнина похилого віку в палестинській Галилеї (саме тут було основне місце проповіді та здійснення чудесних знамень Ісуса Христа – З. К.) біля підніжжя пагорбу, у місцях, де стежини ще пам’ятають самого Ісуса. Я задав цій людині дурне запитання: “А як довго ваш рід визнає християнську віру?” І тоді цей чоловік... здивовано подивився на мене та відповів: “Десь із часів апостола Павла, ймовірно”» [327].

Примас Церкви Англії виразно та реалістично відзначив, що близькосхідних християн «цілеспрямовано знищують бойовики. У багатьох країнах регіону християни притиснуті між молотом і на кувальню у суспільствах, які роздираються надзвичайно гострими конфліктами. Багато хто уже втік із регіону. Сотні тисяч християн вигнані з рідних домівок. Багато вбитих, забрані у рабство, кинуті до тюрем або насильно навернені в

іншу віру. Ті, що чудом уціліли в цьому регіоні, задають собі запитання: “а як тут втриматися?” Християнське населення Іраку, наприклад, скоротилося вдвічі з 2003 року, а християнські храми, будівлі та підприємства практично знищені. Християнське населення Сирії скоротилося наполовину з 2010 року. Внаслідок цього жахливого спустошення, християнські спільноти регіону, які колись були основою світової Церкви, тепер опинилися перед загрозою остаточного знищення» [327].

Архієпископ Джастін Уелбі особливо підкреслив, що всі християни повинні «згадувати християн Близького Сходу в своїх молитвах» [327]. У цьому молитовному єднанні полягає сутність самої християнської Церкви, яка виступає із зовні невидимою духовною підтримкою своїх співбратів у вірі в Ісуса Христа.

Єпископ Філіп Маунстефен справедливо відзначає, що «християнська віра завжди представлятиме радикальний виклик будь-якій силі, чим викликає на себе значні непорозуміння, чого на сьогодні у світі багато. І я припускаю, що протистояння абсолютній владі, безумовно, є законним та узгодженим із політичним укладом будь-якого демократичного уряду. Справді, християнська віра, що кидає виклик абсолютизму, пояснює, що в цьому і є наріжний камінь західної демократії, та пояснює, що це слід енергійно продовжувати там, де є зловживання» [272, р.7]. Це стосується відповідальності християн Заходу не тільки за свої суспільства, але й намагання підтримати своїх єдиновірців в інших регіонах планети.

Колишній префект (2012-2017) Конгрегації доктрини віри кардинал Герхард Мюллер на Міжнародній конференції про переслідування християн 26 листопада 2019 р. богословськи узагальнив розуміння страждань християн у світлі теології хреста, приклад чого дав Ісус Христос: «Хрест, який носив тіло Спасителя світу, і який надихав життя святих і отців Церкви протягом двох тисячоліть, продовжує залишатися і сьогодні провідним світлом <...> що надихає і сьогодні учнів Господа брати участь у його хресті» [256].

В одній зі своїх проповідей папа Франциск підкреслив, що переслідування християн можна порівняти із «хлібом щоденним» [286], за словами самого Христа. Однак, попри численні страждання і виклики для стійкості віри, що нерідко несуть загрозу навіть життю, кожен з учнів Христа повинен пам'ятати про те, що «Ісус завжди поруч із нами, разом із втішаючим Святим Духом» [286].

Як відомо з повчань християнського богослов'я, «смерть і воскресіння Христа знищила владу смерті і страждань, про це постійно повторюватиме Апостол Павло, а тому тепер для християн страждати і навіть померти не означає програти, бо вони через це йдуть тією самою дорогою, що і Христос, а отже йдуть в сторону воскресіння і життя вічного. Християнам належить пам'ятати слова свого Вчителя: “Слуга не більший від пана свого. Переслідували мене – переслідуватимуть і вас” (Йн 15, 20). Апостол Павло говорить про солідарність віруючого з Христом, у тому теж – у стражданнях: “Живу вже не я, а живе Христос у мені. А що живу тепер у тілі, то живу вірою в Божого Сина, який полюбив мене й видав себе за мене” (Гал 2, 20). Взагалі, ми належимо до Тіла Христового, а тому наші страждання – це страждання цього Тіла: “Бо як маємо в нас надмір Христових страждань, так є в нас через Христа й надмір утішення” (2 Кор 1, 5). Чи трохи далі в тому ж Посланні: “Наша на вас надія тверда, бо знаємо, що так само, як ви берете участь у стражданнях, так візьмете й у радощах” (2 Кор 1, 7)» [13]. У наведених цитатах із Нового Завіту бачимо особливе розуміння сутності страждань, що повинен намагатися побачити християнин у своїх випробуваннях, що, звісно, дуже непросто в окремих ситуаціях і контекстах.

Реальність теології хреста як страждань не тільки через обмеженості фізичної природи людини та недосконалості соціальної організації, але і через переслідування з причин визнання віри в Ісуса Христа становить важливу частину розуміння сутності спасіння в християнстві, зокрема у співстражданні з Христом. Пакистанський прелат архієпископ Карачі кардинал Джозеф Куттс відзначає, що довірена йому локальна церковна

спільнота «поєднує свої страждання з тими, хто страждає більше за нас» [230].

Архієпископ П'єрбаттіста Піццабалла OFM, що добре знає з власного досвіду ментальність Святої Землі, відзначає такий особливий вияв віри усіх християн Близького Сходу як глибока солідарність та відчуття єдності всіх членів Тіла Христового, особливо переслідуваних і страждаючих: «Немає тут християнина, який би не говорив про своїх братів у Сирії чи Іраці. Це просто неймовірно бачити таку солідарність. Всі християнські спільноти її виражають, також конкретним способом, через колекти і молитовні чужання. При так багатьох проблемах, які є в Святій Землі, місцевим визнавцям Христа додає сміливості й сили свідчення християн, передусім у Сирії та в Іраці» [205].

Про важливість подолати коло мовчання щодо насилля над християнами Близького Сходу пише і Вселенський патріарх Варфоломій: «Жахливі муки та торттури, жахи війни, страждання біженців, етнічні чистки, що відбуваються в той самий час, коли я пишу ці рядки, вимагають від тих, хто дотримується релігійних поглядів та гуманних принципів, розповідати світові про Бога милосердного та довготерпеливого, справедливого й праведного. І, що ще важливіше – вони вимагають від віруючих наслідувати цього Бога у своїх добродіяннях та цінностях. Це єдиний шлях, яким ми можемо уникнути подальшого болю та кровопролиття начебто “в ім'я Боже”, незалежно від того, яке ім'я носить та якими кольорами зображується цей Бог» [23, с. 350]. Так, у сучасних засобах масової інформації не так часто зустрічаємо інформацію про переслідування християн, адже за цю інформацію не стоять політичні лобісти та ніхто не заплатить щедрий гонорар – доводиться покладатися лише на чесність і відповідальність журналістів, зокрема тих, які себе визнають християнами різних конфесій. Скажімо, організація World Watch Monitor, одна з небагатьох такого характеру, ставить собі за завдання «повідомляти про історії християн, що зазнають утисків через свою віру» [332].

Стійкість частини християн Близького Сходу перед лицем переслідувань свідчить про їхнє глибоке розуміння (ймовірно, часто підсвідомо, без студіювання компендіумів із теології) християнського богословського осмислення страждань як наслідування Ісуса Христа: «Йдучи дорогами життя і прямуючи до цілі – воскресіння, ми повинні “спізнати Його й силу Його воскресіння і участь в Його муках, уподібнюючись Йому у смерті, аби якось досягнути воскресіння з мертвих” (Фил 3, 10-11). Але це не лише ми солідаризуємося зі страждаючим Христом, це і Він сам солідаризується з усіма страждаючими, бо ми тепер, через Хрещення – частинка Його, належимо до Нього. Павло пише: “І як страждає один член, страждають усі з ним члени; і як один член у славі, радіють з ним усі члени. Ви ж – Христове тіло, і члени кожний зокрема” (1 Кор 12, 26-27). Зрештою, страждання тепер мають сенс, подібно як у Провидінні Божому мали сенс страждання Його Сина: “...ми – діти Божі; а коли діти, то й спадкоємці ж Божі – співспадкоємці Христа, якщо ми страждаємо разом із ним, щоб разом з ним і прославитися” (Рим 8, 16-17). Страждання у житті християнина вже відбуваються не просто так, але заради Христа: “...бо ж вам дана ласка Христа, не тільки вірувати в нього, але за нього також і страждати” (Фил 1, 29)» [13].

Під час екуменічного молебню в італійському місті Барі папа Франциск відзначив ситуацію лицемірства Заходу перед обличчям переслідування християн на Близькому Сході: «Неприпустимо перетворювати землі Близького Сходу, де народилося Слово Миру, в темні долини безмовності. Досить впертої опозиції, досить жаги збагачення, яка нікому не дивиться в обличчя, а лише захоплює запаси газу й пального, безсовісно ігноруючи загальний дім і те, що енергетичний ринок диктує закони співіснування між народами. Нехай буде захищено присутність всіх людей, а не тільки більшості: християни також є та повинні бути повноправними громадянами» [129]. Таку вкрай тривожну картину сучасного

світу папа Франциск окреслив як «свого роду геноцид, викликаний загальною та колективною байдужістю» [136].

Папа Бенедикт XVI в апостольському зверненні «Церква на Близькому Сході» (2012), фактично напередодні розгортання драматичних подій у цьому регіоні після Арабської весни, закликав усіх людей доброї волі, зокрема мусульман і християн, до збереження релігійної свободи, припинення практики насилля, ненависті й дискримінації, долаючи самі причини фундаменталізму й агресії: «Економічно-політична нестабільність, можливість маніпулювати та недостатнє розуміння релігії, зокрема, становлять основу релігійного фундаменталізму. Він стосується всіх релігійних спільнот та чинить неможливим співжиття, яке триває протягом багатьох століть. Із політичних причин він прагне захопити владу, інколи насиллям, над сумлінням кожного та релігією» [192, art. 30]. Фундаменталізм не має нічого спільного ні з ісламом, ні з будь-якою іншою релігією, проте про це слід виразно та чітко наголошувати саме в релігійних середовищах – як з університетських богословських кафедр, так і з проповідницьких мінбарів у мечетях.

Проблема конфлікту на Близькому Сході має чимало причин, як релігійно-культурних, так і економічно-політичних. Архієпископ П'єрбаттіста Піццабалла OFM відзначає: «Мотивацій маємо багато – зіткнення за владу між сунітами та шиїтами, потім енергетична проблема, тобто йдеться не тільки про доступ до енергетики, але також і про її транспорт та, зрештою, з'являється прагнення контролю над регіоном» [197].

Молитовні прагнення миру та дієві ініціативи в справах подолання військових конфліктів належать до інтегральної частини християнської віри, адже мир – це не «благо серед інших дібр», але «цілісне благо», повнота й цілісність добра, «в якому зібрані всі інші блага» [90]. Духовне життя християн, віддалених географічно й культурно від церковних спільнот Близького Сходу, з теологічної точки зору, пов'язане із ситуацією, яка формується в цій частині земної кулі, в тій місцевості, де ведуться військові

дії, а мирне населення страждає від усіх тягарів трагедії війни. Державний Секретар Святого Престолу кардинал П'єтро Паролін 4 серпня 2019 р. на святкуванні в меморіальному комплексі на вершині Чіме-Граппа, де поховані 23 тисячі солдатів різних національностей із часів кривавої Першої світової війни, в північноіталійському регіоні Венето у своїй проповіді підкреслив: «Зажерливість і постійне прагнення нагромаджувати багатства поступово вбиває любов. Настільки, що втрачає значення родинна любов, любов до братів і батьків. Для того, хто став жертвою жадібності, існують лише гроші, й це веде до знищення, як також і до війн» [90]. Церква у всьому світі пов'язана невидимим зв'язком усіх живих християн, що споживають євхаристію, а також тих, які відійшли з цього світу, – в цьому і полягає віра в спілкування святих, а також можливість звертатися до них за допомогою. Карл Ранер у характеристиці відповідальності християн акцентує, що «не можна принципово заперечувати релігійне значення морального прагнення вгору та опосередкованості нашого відношення до Бога через конкретні, внутрішньосвітові моральні рішення. На це в гострій формі вказувало вже благочестя старозавітних пророків. І якщо ми знаємо про євангельську єдність любові Бога і до ближнього, а в наші дні, можливо, пізнаємо цю єдність у більш яскравому вигляді, властивому нашій епосі, то це, власне, знову означає те ж саме, якщо тільки ми не сприймаємо любов до ближнього як певний чуттєвий потяг, але знаємо, що вона може вимагати нашого рішення, нашої відповідальності, також і нашої відмови від чогось, нашої жертвності, якщо це є справжня любов до вільної, безпосередньо пов'язаної з Богом особистості ближнього» [138, с. 566-567].

У лютому 2019 р. вперше глава Католицької церкви відвідав Аравійський півострів, який вважається колискою ісламу. А під час міжрелігійного форуму на тему братерства, який відбувся в Абу-Дабі, було підписано спільну декларацію «Про людське братерство для всесвітнього миру і спільного співжиття», в якій, зокрема, рішуче засуджено тероризм і насильство: «Історія демонструє, що релігійний екстремізм, національний

екстремізм, а також нетерпимість спричинили у світі, на Сході та на Заході, те, що можна окреслити ознаками “третьої світової війни, що відбувається фрагментами”. В окремих частинах світу та в численних трагічних обставинах ці ознаки стали болісно очевидними, як і в тих ситуаціях, коли точна кількість жертв, вдів і сиріт не є відома. Окрім того, ми бачимо, що інші регіони готуються стати театрами нових конфліктів зі спалахами напруги та нарощуванням зброї і боєприпасів, і все це в глобальному контексті затьмарене невизначеністю, розчаруванням, страхом перед майбутнім та контрольованими економічними інтересами» [211]. Цей документ підписали 4-го лютого 2019 року папа римський Франциск та верховний імам мечеті аль-Азхар Ахмед Аль Тайєб, відомий мусульманський богослов. Оскільки Аль-Азхар – це найдавніший мусульманський університет, що розташований у Каїрі, був заснований ще в X столітті, на сьогодні вважається найавторитетнішим мусульманським вищим навчальним закладом сунітського напрямку ісламу, тому, відповідно, його верховний імам – дуже авторитетна постать у мусульманському світі. У Конституції Єгипту вказано про особливий статус цього університету, йому присвячена окрема стаття – сьома: «Аль-Азхар – незалежна ісламська наукова установа, яка має виключну компетенцію у власній діяльності. Це головний орієнтир для релігійних наук та ісламських справ. Він відповідає за справи ісламу, а також за поширення релігійних наук та арабської мови в Єгипті та в усьому світі» [207, art. 7].

Відзначимо, що роль університетів та університетських богословів у близькосхідних країнах завжди була високою у соціально-політичному та культурно-релігійному житті: «у багатьох контекстах на всій території Близького Сходу до недавнього часу ісламські люди вчення перебували в центрі політичного життя. Народний протест часто починався з мечетей-університетів, незважаючи на те, що самі люди вчення рідко були його зачинателями. У зв'язку з тим, що люди вчення асоціювалися з членами соціальної еліти і водночас забезпечували собі символи легітимності,

пов'язані з релігійною наукою, вони часто ставали виразниками бажань народу перед урядом та намірів уряду перед народними масами. Якщо держава чинила дії, які люди вчення вважали такими, що виходять за межі ісламу і вони були здатні твердо вистояти перед незадоволенням правителя, останній часто був змушений змінити курс своєї політики» [39, с. 289]. Тому і тепер роль мусульманських богословів теж особлива в подоланні популярності радикалізму серед широких мас мусульманського населення близькосхідних країн.

Названий науково-навчальний центр наділений повноваженнями цензури та навіть рішення конфіскації тих видів інтелектуальної продукції, яка має відношення до Корану або хадисів, котрі, відповідно до рецензії фахівців-богословів, суперечать шариату. І ця роль Університету Аль-Азхар не дискутувалася навіть під час революційних подій 2011 р. [97, с. 52].

Окремо згадаємо контекст взаємин Святого Престолу й Університету Аль-Азхар: на початку 2011 р. зі сторони єгипетського навчального закладу було припинено діалог з Апостольською Столицею через те, що начебто папа Бенедикт XVI «поклав відповідальність на мусульман за переслідування визнаючих інших релігій» [43]; мусульманські богослови також пригадали наприємний інцидент із різкими цитатами понтифіка про пророка Мухаммада на т. зв. Регенсбурзькій лекції. Тому значення цього документу 2019-го року особливо велике завдяки значно більш ліберальному й відкритому на діалог з іншими релігіями папі Франциску.

На нашу думку, згаданий вище християнсько-мусульманський документ може значною мірою вплинути на сприйняття християн на Близькому Сході, адже його пропагування та вивчення в поважному університеті впливатиме на мусульманських богословів і численних студентів, що навчаються на різних спеціальностях. Окрім того, підписання такого документу авторитетним верховним імамом мечеті аль-Азхар може вплинути на певні тенденції демократизації ісламу. Провідний саудівський журналіст та видавець Джамал Кашоггі говорить про те, що в ісламському

світі, зокрема в богослов'ї, необхідні зміни, щоб змінити сам образ цієї все зростаючої релігії у XXI ст.: «Ми повинні визнати, що іслам переживає кризу. ІД – не випадковий виродок. Подивіться на його коріння, його людей, його цілі. Якщо ви не викорчуєте коріння, ситуація стане ще більш небезпечною. Світу слід покінчити з ІД, але необхідно і багато іншого. Реформи в Саудівській Аравії, Афганістані та Аль-Азарі <...> Неможливо ж убити всіх мусульман! Тому і потрібна ісламська реформація. Але саудівці та катарці блокують будь-які починання, і в результаті ми не можемо нічого поміняти. Це і є прокляття арабського світу: надто багато нафти, надто багато грошей» [цит. за: 115]. Не таємниця, що в західних країнах іслам викликає щонайменше настороженість і небажання вести діалог із його сповідниками, що пов'язано з численними терористичними атаками, які прикривалися гаслами та прапорами цієї релігії.

Ахмад Муссаллі, професор політології Американського університету в Бейруті, вважає, що «поміркована версія ісламу сьогодні представлена організацією “Брати-мусульмани”, яка була розгромлена країнами Перської затоки, що підтримували військовий переворот у Єгипті. Ми втратили цю можливість у Єгипті. Єгипет міг би вторувати шлях для реальних змін у регіоні. Але Саудівська Аравія була проти і підступно знищила можливість змінити арабські режими, зробивши їх більш демократичними, котрі би приймали мирний перехід влади. Вони цього не хотіли» [цит. за: 116]. Науковець мав на увазі усунення від влади військовими президента Єгипту Мохаммеда Морсі (одного з лідерів «Братів-мусульман», що були оголошені терористичною організацією) 3 липня 2013 р. внаслідок масових протестів у цій країні. Він перебував главою держави дещо більше року. Будучи в ув'язненні між численними судовими розглядами, М. Морсі помер від серцевого приступу саме під час судового засідання.

А. Харламов серед основних загроз виникнення та ескалації регіональної безпеки на Близькому Сході, зокрема в Єгипті, виділяє «витіснення з економічної, політичної та культурної сфери впливові

християнські (коптські) спільноти, що орієнтуються на стабільні економічні відносини з країнами Заходу» [168, с. 8]. Протягом десятиліть ХХ століття окремі родини коптів-християн відзначалися вагою в економічному житті цієї країни, що створювало певний баланс у християнсько-мусульманських стосунках.

Одним із тривалих проєктів міжрелігійного діалогу внаслідок підписання Декларації є будівництво в Абу Дабі релігійного комплексу «Дім родини Авраама», до складу якого увійдуть церква, мечеть і синагога. Цей релігійний центр трьох авраамічних релігій планується закінчити в 2022 р. [35; 234; 238]. Брюс Люстіг (M. Bruce Lustig), старший равин Єврейського спільнотного центру Вашингтону, на презентації проєкту «Дому родини Авраама» підкреслив: «Я маю надію, що така подія стане переломним моментом для відкриття нових можливостей у побудові мостів між релігійними лідерами та спільнотами, а також для сприяння миру й гармонії в нашому роздробленому світі. Маю за честь приєднатися до грона таких шановних людей, які працюють у справі перемоги любові над ненавистю, справедливості над несправедливістю та віри над страхом <...> Наділені знанням як діти Авраама, що всі створені за Божественним образом, ми повинні прагнути справедливості й миру для всіх дітей Божих. Нехай Бог дасть кожному з нас сили та мужність внести гармонію, надію, справедливість та любов у наш роздроблений світ, як це передбачено “Декларацією про людське братерство” та як того вимагає наша спільна віра в Бога» [234]. У представників юдаїзму, християнства та ісламу такий релігійний мікс може викликати настороженість і несприйняття, але, на нашу думку, такий проєкт важливий як певна площадку діалогу щодо мирного співжиття і поглиблення розуміння; у таких місцях не йдеться про правильне і повне виконання культових практик тієї чи іншої релігії в синагозі, церкві чи мечеті, а, швидше, про можливість створення місця та ситуації зустрічі для спокійного взаємного пізнання.

Вселенський патріарх Варфоломій в аналізі проблеми війни та миру закликає всіх сучасних християн до особистого внутрішнього преображення – метаної, що нерідко вимагає сміливості та рішучості, адже «прагнення до діалогу та миру передбачає радикальну відмову від того, що вважається в нашому світі нормативним шляхом виживання і самозахисту. Він вимагає преображення цінностей, що глибоко закорінені у наших серцях і спільнотах та визначають наші реакції на тих, хто кидає виклик нашим поглядам або загрожує нашому способу життя. Духовне преображення – ось наша єдина надія розірвати гріховне коло несправедливості й насилля. Справа в тім, що не можна вирішувати проблеми то війною, то миром, в залежності від ситуації: це сутнісно різні системи, що суперечать одна одній. Між ними слід обрати. Миротворчість – питання особистого й суспільного вибору, перемін у наших думках і діях» [23, с. 325]. Так, погоджуємося, що і мир, і війна народжуються передусім в глибинах людського серця.

Бенедикт XVI також аналізує богословське розуміння миру, що походить передусім із внутрішнього життя людини: «Згідно Святого Письма, мир є не тільки пактом чи трактатом, що робить можливим спокійне життя, а його визначення не може обмежуватися тільки відсутністю війни. Мир, згідно з його єврейською етимологією, означає: бути наповненим, непорушним, довести до кінця, щоб досягнути інтегральності. Це стан людини, яка живе в гармонії з Богом, з самою собою, з ближнім та з природою. Мир, поки він стане видимим назовні, повинен бути всередині. Він є благословенням. Він є прагненням певної реальності <...> Церква не забуває, що мир є передусім плодом Духа (пор. Гал. 5,22), про який слід неухильно прохати Бога (пор. Мат. 7,7-8) <...> Ситуація на Близькому Сході сама в собі є особливим закликом до святості життя. Мартирологи вказують, що святі та мученики, які належали до різних церков, були – а окремі з них і є – живими свідками тієї єдності без меж в Ісусі Христі прославленому, передсмаку нашого “буття з’єднаними” як люду, остаточно з ним поєднаного» [192, art. 9, 10, 11].

Логіка християнського духовного життя й богослов'я святих Отців Церква суперечить диктату сили, адже молитва, піст та вчинки милосердя виражають радикальну поставу миротворчості у боротьбі не тільки з невидими ворогами, але й цілком реальними загрозами спокою в сьогоденні. Глава Вселенського патріархату Варфоломій відзначає особливу дієву силу безмовності, мовчання та молитви в інтенціях миру: «безмовний спротив може звучати як тверде “ні” всьому, що порушує мир. Коли ми пробуджуємося до такого мовчання, мир починає вилитися з нас, як вираження милості, яку нам подарував Бог. Мир – у тому, щоб відкласти страх та розвиватися на основі любові. Допоки наші дії базуються не на любові, а на страхі, вони не зможуть перемогти фанатизм і фундаменталізм. Миротворчість повинна бути вкоріненою у всеохопній любові Бога» [23, с. 329].

На основі аналізу богословських поглядів провідних представників різних християнських конфесій, що наділені не тільки теологічним авторитетом в академічних колах, але й лідерською харизмою серед християн і впливом у культурній сфері та політичній площині, маємо підстави зробити висновок, що сучасне переслідування християн на Близькому Сході – це не тільки драматична й нерідко трагічна гуманітарна ситуація, але й особливий виклик для християнської теології, зокрема еклезіології (актуалізація розуміння Церкви як містичного тіла Христового, що об'єднує різні спільноти, серед яких особливо відчувають євхаристійну жертву ті християни, що терплять приниження й переслідування) та сотеріології (проповідування важливості простягування руки допомоги – як у духовно-молитовному вимірі, так і в площині політичній й економічній дієвості – для страждаючих співбратів, що становить виклик для сучасних християн, їхнього розуміння дороги до спасіння). Мир як особливий дар Святого Духа розуміється як такий, що передусім зароджується в глибині людського серця, а далі опромінює ті громади та суспільства, до яких належать конкретні люди доброї волі, від зусиль і самозречень яких і залежить соціально-політична

ситуація. З точки зору християнського богослов'я, діяльність синів і дочок миру походить із джерела Божої любові, підкріплення в якій дають церковні таїнства й поглиблені рефлексії над Святим Письмом.

2.2. Соціально-культурний і мартирологічний аспекти переслідування християнських церков у країнах Близького Сходу

Близький Схід – це колыска християнства, що займає особливе місце в історії не тільки цієї релігії, але й світової історії загалом. Автохтонні мешканці цього регіону, де виникали найдавніші цивілізації, що створили давні системи писемності, міфічні й релігійні наративи, самобутнє мистецтво, концептуальні ідеї якого знайшли своє продовження у прихованій чи відритій формі в західній культурі, визнають релігію Христа ще задовго до самого народження пророка Мухаммада.

Арабська весна була на початку позитивно визнана соціальним рухом, який вимагає припинити порушення прав людини, корупцію уряду та бідність. Однак поки що результат значною мірою суперечить тому, що планували перші протестувальники, а оскільки християни є меншиною у всіх арабських країнах, то вони є тією соціально-релігійною групою, яка особливо постраждала від цих подій. Християни протягом свого життя навіть прагнули соціальних змін у своїх країнах, спершу і вітали революції в своїх державах, не підозрюючи, чим вони обернуться для християнських локальних спільнот

Проблема переслідування християнських церков у країнах Близького Сходу є важлива не тільки у дискурсі релігієзнавства та богослов'я, але й у практичному житті, адже мова йде долю та навіть захист життя сотень тисяч людей. Тут доречним є також теоретичне обґрунтування контексту сучасної універсалістської етики відповідальності християн цілого світу зі своїми співбратами за вірою, що проживають у мусульманських країнах Близького Сходу.

Карл-Отто Апель відзначає про важливість на сучасному етапі розвитку людства «нової, постконвенціональної планетарної моралі співвідповідальності» [5, с. 404], яка стосується різних сфер життя: «Якби у нас, людей, не було здатності до співвідповідальності, то годі й говорити про ідею політичної демократії. Було б важко уявити, як німці на Заході та Сході могли б відповідально виявити ініціативи щодо проблеми воз'єднання. Передусім треба уявити перспективу індивіда, коли він запитує: що я можу робити? Як я це робитиму з огляду на валютний союз? Було б абсурдним прагнути уявити з позиції ізольованого індивіда те, що він має перейняти відповідальність! Адже лише в межах існуючих і чітко окреслених обставин окремого індивіда така відповідальність неможлива» [5, с. 405-406]. Сутність Церкви як містичного тіла Христового у богословському розумінні полягає у надприродній єдності віруючих з Ісусом Христом, сонмом святих, вірних померлих, а також усіх християн, що видимо споживають тіло і кров Месії у таїнстві євхаристії. Рання Церква особливо відзначалася соціальним служінням та солідарною співвідповідальністю за всіх тих, хто прийняв таїнство хрещення або готувався до нього (період підготовки часто тривав кілька років, навіть з агіографії знаємо, що чимало відомих прославлених святих Сходу і Заходу приймали хрещення у зрілому віці). Прикметно, що вже сам обряд літургії хрещення, зокрема в архітектурній формі баптистеріїв, у ранній Церкві мав вимовний символізм цієї містичної співвідповідальної єдності живих та покійних християн із Христом у містерії Його хресної смерті та воскресіння: «Басейн мав глибину від 80 до 130 см; до нього вели від трьох до семи сходин. Сходження вниз символізувало закінчення життя для гріха (три сходини тлумачили також як зречення від трьох речей — гріха, зла і сатани); підйом вгору з духовного джерела символізував визнання віри в Пресвяту Трійцю — Отця, Сина і Святого Духа. Крім того, троїчність сходів у контексті теології церковного таїнства символізувала духовну участь у містерії страждань, смерті й воскресіння Ісуса Христа» [124]. Як відомо, в апостольські та ранньохристиянські часи християни відрізнялися особливим

відчуттям та вразливістю до співвідповідальності одні за одних, зокрема у справі спасіння душі.

К.-О. Апель у проблемі сучасних засад відповідальності дискутує з Гансом Йонасом, зокрема стосовно його прикладу зв'язки альпіністів: «У спільних діях сходження усі вони поставлені перед рівним належним обов'язком співвідповідальності. Останнє можна обґрунтувати транцендентально-прагматично, виходячи із комунікативної спільноти. В аргументативному дискурсі усі учасники підтверджують співвідповідальність, коли прагнуть розв'язати будь-яку серйозну проблему. Проте кожному альпіністу в одній упряжці ставиться в обов'язок також конкретна відповідальність за інших за конкретних обставин, і саме тоді, коли інші йому це ввіряють. Насправді це відповідає феноменологічній установці Ганса Йонаса. Тут я вбачаю і можливість доповнення: так універсалізована обопільність утворює засновок “ти повинен” для відповідальності взагалі» [5, с. 411]. У церковній лексиці більше відповідає образне порівняння християн із паломниками, що прямують життєвим шляхом, долаючи випробування і спокуси, до Небесного Єрусалиму, очікуючи вопитання обітниць Святого Письма про долю праведників після другого пришествя Ісуса Христа. І цей паломницький характер Церкви полягає, зокрема, у допомозі тим християнам, які перебувають у ситуації переслідувань і гонінь. Мова йде про молитовну та різні види іншої підтримки – соціальної, фінансової, політичної тощо.

Прихід до влади мусульманських фундаменталістів після Арабської весни різко погіршив становище християн Близького Сходу: почалися переслідування й дискримінація за релігійною ознакою, залякування, викрадення, акти насилля, терористичні атаки на храми тощо. Радикальний іслам поставив під загрозу саме існування християнських спільнот, в яких вбачається частина чужого західного світу, цінності якого оголошуються неприйнятними для мусульман. На сьогодні більша частина християн Близького Сходу покинула свої рідні країни, де вони проживали ще задовго

до колонізаторів мусульман у середні віки та європейців у Новий час. Християнські церкви цілого світу на сьогодні повинні скласти урок універсалістської етики відповідальності в солідарній підтримці своїх співбратів за віровизнання у тих регіонах, звідки християнство і поширилося на європейський континент.

Динамічні події Арабської весни, що широким відголоском відомі не тільки змінами політичних режимів, військовими зіткненнями, численними людськими жертвами, гуманітарними проблемами, але й – без перебільшення – трагедією християн у тих регіонах, де послідовники Ісуса Христа проживали й культивували власні самобутні літургійні, інституційні, теологічні традиції протягом багатьох століть, в окремих регіонах навіть від апостольських часів. На наше переконання, окрім виділення внутрішніх та зовнішніх політичних чинників, аналітикам і науковцям слід ретельно дослідити саме релігійну сторону цих конфліктів. З метою глибшого розуміння християнської складової у подіях Арабської весни необхідно проаналізувати історичний аспект присутності Церкви у державах Близького Сходу.

Актуальність нашої цієї проблеми полягає, зокрема, і в тому, що давні церкви Сходу певною мірою вплинули і на локальні християнські спільноти слов'янських народів, зокрема українського [191, s. 9]. Якщо вести мову про давні церкви Сходу, то передусім на українським землях впродовж багатьох століть була присутньою Вірменська апостольська церква, яка, правда, у Речі Посполитій перейшла на унію з Римом, утворивши Вірменську католицьку церкву, але обряд залишався той же, який розвивався у самобутній традиції від часів Григорія Просвітителя. Відзначимо з власних спостережень, що в обрядовій практиці між цими давніми орієнтальними церквами є чимало спільного. А у вірменських храмах Єрусалиму, наприклад у підземній церкві Успіння Богородиці, нерідко на різних вівтарях відбуваються богослужіння священників різних обрядів – вірменського, коптського та сирійського. Це створює неповторну симфонію прославлення Бога на різних мовах, але з

властивою динамічністю рухів (часті кадіння, обходження віттаря, поклоніння іконам), емоційністю та невідшліфованою в академічній манері стилістикою гімнів та піснеспівів, барвистістю облачення тощо.

Історія християнської релігії пов'язана з різними регіонами та державами, але визначальною характеристикою завжди поставало або несприйняття послання Євангелії, що супроводжувалося жорстокими гоніннями та переслідування (і до сьогоднішнього дня це бачимо в країнах Близького Сходу, Африки, Китаї), або прагнення адаптувати проповідь любові та милосердя під потреби політики та влади (цезаропапізм, союз трону і віттаря тощо).

Сергій Аверинцев, аналізуючи історію, переважно драматичну й трагічну, християнства у ХХ столітті, відзначає основоположну характеристику Церкви від самого її заснування в Єрусалимі: «Народ, серед якого звучала проповідь Ісуса Христа, її не прийняв; такі землі, як Сирія, де вперше було вимовлено слово “християнин” (Ді. 11,26), Мала Азія, церкви якої символізують в Апокаліпсисі все християнство світу (Од. 1, 11 і далі), Єгипет, де в пустелі вперше дозріло християнське чернецтво, а в Александрії – християнське любомудріє, нарешті, Північна Африка, де християнство вперше промовило латиною, – всі були відняті ісламом; натомість “радісна звістка” знов і знов надходила до тих, хто її ще не чув. Це відбувається і в наш час» [2, с. 363].

Близький Схід є колискою християнства, де воно формувалося як світова релігія та звідки згодом поширилося цілим світом. Виникнення та поширення ісламу стало великим викликом перед локальними християнськими спільнотами, які насправді опинилися в дуже складній ситуації, в якій їх переконували всіма способами, нерідко й насильницькими, про доцільність та необхідність переходу в останню за хронологією авраамічну релігію.

На прикладі церков Близького Сходу виразно простежуємо сутність слів Ісуса Христа: «Царство Моє не від цього світу» (Ів. 18:36). Так,

християни цих раніше християнських земель протягом століть відчували, що державна влада не поділяє царства, яке проголошував Христос.

З історії співіснування ісламу та християнства на тих землях, які завоювали арабські халіфи, перші століття були відносно спокійними для християн: «На межі VIII-IX століть формується арабомовна православна культура, з'являються блискучі богослови, історики, лікарі, церковні та державні діячі. Завдяки своєму високому культурному рівню, християни змогли займати престижні становища в Халіфаті» [26]. Проте така спокійна ситуація продовжувалася не довго для християнської Церкви: «Ріст культурного рівня мусульман сприяв формуванню кваліфікованого мусульманського управлінського апарату, і держава вже менше потребувала освічених чиновників-християн, і поступово відношення до християн стало змінюватися. Їх виганяли з державної служби, вони повинні були носити певний одяг, не могли зводити нові храми, здійснювати хресні ходи, зневажати слух мусульман дзвоном, виставляти хрести там, де їх можуть побачити мусульмани і т.ін.» [26]. Більшості християн це не зламало віри у Христа як Спасителя, до сьогодення серед коптів є традиція наносити татуйоване зображення хрестика новонародженій дитині на зап'ясті або ж на спині, що фактично представляє нерідко небезпеку, адже виступає видимим знаком приналежності до християнства. Тут слід відзначити про автохтонність та автономність коптів, адже вони «споконвічне населення Єгипту, що зберегло свою етнічну й релігійну ідентичність в умовах арабомусульманського завоювання, і ця особливість до сьогодення є визначальною рисою їхньої самосвідомості. Коптські ж патріархи досі де-факто є етнархами, хоча де-юре вони лише виборні предстоятелі Коптської Ортодоксальної Церкви, нехай навіть результати цих виборів і утверджуються указами президента країни» [96, с.5].

У нашій дисертаційній роботі не будемо вдаватися в деталі історії поширення ісламу, оскільки це предмет аналізу цілих монографій чи багатотомних видань, але звернемо увагу на те, що в різні часи, при правлінні

різних мусульманських володарів спалахували вияви обмеження прав та навіть переслідування іновірців, зокрема християн, наприклад: «Халіф аль-Мутеваккіль (847-861 рр.) спробував розіграти карту ісламізму, аби підняти свій авторитет і згуртувати підданих-мусульман, нацьковуючи їх на іновірців (зіммі – «невірних»). Християн та іудеїв зобов'язали носити одяг тільки жовтого кольору, користуватися лише дерев'яними стременами. У халіфаті зруйнували безліч церков і синагог» [102, с.73].

Запитання, чому християни не покинули повністю місця своєї рідної землі, де їх зустрічає стільки випробувань, на нашу думку, таких міститься у вірі в біблійні обітниці про справжній мир. Як виразний приклад зачитуємо пророка Ісаю, який обіцяв благословення Єрусалимові: «Радуйтеся з Єрусалимом і веселіться, ви всі, заради нього, що його любите! Возрадуйтеся з ним радістю всі, що за нього журилися. Щоб могли ссати й насичуватися з грудей його втіхи, щоб могли впиватись і розкошувати багатством його слави. Так-бо говорить Господь: «Ось Я спрямую до нього мир рікою, потоком зливним будете ви звідти славу народів усмоктувати. І вас носитимуть при боці, й на колінах вас будуть голубити. Як утішає когось рідна мати, так Я буду вас утішати, і знайдете втіху в Єрусалимі. Побачите це, і звеселиться ваше серце; немов трава, немов трава квітнуть ваші кості. Рука Господня об'явиться Його слугам» (Іс., 66:10-14).

На нашу, думку образ Єрусалиму як «міста миру», в якому протягом кількатисячолітньої історії постійно точиться війна, над мешканцями якого здійснено стільки насилля, яке, мабуть, не знало жодне місто світу, є біблійним символом внутрішнього миру Божого, до котрого покликаний кожен вірний єдиного Бога, попри випробування та небезпеки. Як відзначив один дослідник взаємин трьох авраамістичних релігій, «в Єрусалимі <...> вирішуються долі людства, в плані ісламо-християно-юдейського протистояння» [65]. Єрусалим як певний образ миру Божого постає протягом тисячоліть викликом і символом для людства, яке не може припинити кровопролитні конфлікти й війни.

Отже, історія християнської Церкви Близького Сходу до подій Арабської весни, коли християни зустрілися з викликами радикалізованого ісламу, показує, що випробування віри не було рідкістю протягом багатьох століть, часто навіть загрожувало життю. Християни Близького Сходу своє зміцнення та духовне укріплення віднаходять у вірі в воскреслого Христа і тих текстах Святого Письма, які виражають обітницю про «Царство не від цього світу» та мир, який належить до сутності людської екзистенції, а не соціально-політичного виміру.

Наведені дані щодо переслідування християн у країнах Близького Сходу достатні для висновків про випробування і навіть вінець мучеництва учнів Христових у XXI столітті. Іван Осташук з цього приводу відзначає: «Від самого початку історії християнства мучеництво залишається радикальним прикладом мужності, жертвовності та святості, оскільки в ньому виражається найдосконаліше наслідування Христа, що осмислено в теологічному й літургійному вимірах. Християнське мучеництво XX–XXI ст. відрізняється від ранньохристиянського тим, що репрезентує прагнення фізичного знищення конкретних людей не тільки у порушенні певних законів чи в боротьбі з релігійно-культурною ідентичністю, але й намаганні знищити просту людину через сам факт її існування. Така особливість переслідувань сучасних християн у теологічному аспекті виражає співпричетність мучеників до приниження людської природи і голгофської жертви Христа» [126, с. 122]. Можемо погодитися з таким висновком, адже у переслідуваннях християн XXI ст. передусім міститься ненависть до людини загалом, зважаючи лише на її релігійно-культурну відмінність, адже, скажімо, чимало християн належить до тих же етносів, що й мусульмани (наприклад, перси в Ірані), але навіть спільність кровного походження не виступає перепоною для переслідувань тих, які бачать свій шлях служіння Єдиному Богові.

Наш власний досвід спілкування з християнами Близького Сходу під час виконання гуманітарних та духовних місій протягом кількох років дає підстави стверджувати, що ці учні Христа радикальні у виконанні заклику

апостола Павла, який писав з ув'язнення в Римі до спільноти македонського містечка Філіппи – першої церковної громади на європейському континенті: «Тільки живіть згідно з Христовою Євангелією, щоб, чи прийду я й побачу вас, чи й не бувши почув я про вас, що ви стоїте в однім дусі, борючись однодушно за віру євангельську, і ні в чому не боячися противників; це їм доказ загибелі, вам же спасіння. А це від Бога! Бо вчинено вам за Христа добродійство, не тільки вірувати в Нього, але і страждати за Нього, маючи таку саму боротьбу, яку ви бачили в мені, а тепер чуєте про мене» (Филип. 1:27-30).

У сьогоднішньому Пакистані, що вже стосується регіону південної Азії, в особливій небезпеці перебувають дівчата-християнки з небагатих і часто неосвічених сімей, яким загрожує викрадення, фізичне насилля, змушування переходу на іслам – такою є ганебна торгівля «мусульманськими дружинами», яких налічується до 1000 щороку. Коротко оповімо про історію з викрадення 14-літньої Юми Юнас (Huma Younas). Відомо, що її викрав із Карачі місцевий мусульманин 10 жовтня 2019 р. та вивіз за 600 км. від рідної домівки в штат Пенджаб. Заява батьків неповнолітньої дівчинки в поліцію не отримала відповідної реакції, навпаки, вони отримали погрози, що можуть бути звинувачені в блюзнірстві проти ісламу – ось так маніпулюється релігійним фактором у брудному злочині проти дитини. Поліцейські проінформували батьків дівчини, що «легально було зареєстровано акт подружжя та переходу Юми з християнства на іслам» [334]. Адвокат Табассум Юсаф (Tabassum Yousaf), християнка за віросповіданням, що взялася за вкрай ризиковану справу захисту неповнолітньої дівчини від психічного, фізичного й релігійного насилля, заявила: «Звільнення Асії Бібі було великою перемогою, але жодним чином не змінило це ситуації пакистанських християн. Ми надалі переслідувані та на кожному кроці дискриміновані, ніхто не вважає нас повноправними громадянами <...> Батьки Юми подали в поліцію свідоцтво про її народження та хрещення, проте, маючи чорним по білому доведення, що дівчинка неповнолітня, ніхто

цього не взяв до уваги» [334]. Смілива правозахисниця відзначає, що за «християнську дівчину ісламісти платять понад 2,5 тис. доларів. Часто після того, як її згвалтують та багаторазово використовують, продають торговцям людьми» [334]. За цією лаконічною інформацією складно собі уявити безодню страждань нещасних жертв від болю та приниження.

При допомозі архієпископа Карачі кардинала Джозефа Кутса (Joseph Coutts), який постійно отримує погрози від ісламських фундаменталістів про фізичну розправу, відеоролик, на якому батьки дівчини у відчаї звертаються до папи Франциска про допомогу, отримав розголос, принаймні, на християнських ресурсах. Це надзвичайно важливо, адже мовчання свідчить не тільки про інформаційну блокаду переслідуваних християн, але й може означати для них розправу та смерть на тлі байдужості світової громадськості [267].

Незважаючи на те, що справа Юми Юнас потрапила до суду в Карачі, але судді проявили справжній фарс у її розгляді, винісши вирок, що «навіть якщо Юма і є неповнолітньою, то її подружжя є дійсним, оскільки згідно з ісламським правом шаріату, дівчина після перших місячних може укласти подружній зв'язок» [334].

За словами Табассум Юсаф, небагаті християнські сім'ї не можуть собі дозволити витрати на суд, а «результатом є те, що викрадачі цим легко користуються, часто завдяки співучасті самих поліцейських, які замість того, щоб заохочувати батьків продовжувати справу, насправді допомагають викрадачам, консультуючи їх про юридичні моменти, якими вони можуть скористатися» [287] у виправдовуванні власного злочину. Як бачимо, ненависть до християн – основна причина такого стану речей у мусульманській державі з основоположними правами людини.

Незважаючи на те, що 2014 р. Ісламська Республіка Пакистан прийняла законодавство (Child marriage restraint act), що забороняє подружжя неповнолітніх, на жаль, у реальності далі діють принизливі традиційні практики: «виразно видно, що окремі закони приймаються тільки для того,

щоб створити ілюзію надійності Пакистану в очах світової спільноти, отримуючи кошти для розвитку та можливість вивозити пакистанські продукти на європейський ринок. Права людини та меншостей тотально зневажаються» [334]. Погоджуємося, що в справі Юми, як і багатьох інших схожих, «вирішальним є втручання світової спільноти» [237].

Нагіна, мати Юми Юнас, в інтерв'ю International Christian Concern з болем у своїй безпорадності, але рішучості в бажанні боротися за свободу дочки відзначила: «Наші дочки в цій країні не захищені та зазнають насилля. Вони ніде не перебувають у безпеці. Ми залишаємо їх у школах чи вдома, але їх викрадають, гвалтують, принижують та змушують переходити на іслам» [221]. Саме біля школи троє озброєних чоловіків викрали Юму Юнас, за свідченням очевидців.

Як бачимо з цієї трагічної історії, яка належить до тисяч аналогічних у своїй жорстокості, насильне викрадення й одруження дівчат, часто неповнолітніх, належить у ХХІ ст. до форм переслідування християнок в окремих мусульманських країнах [334; 275; 187; 237; 287; 221].

У щорічному звіті (за 2019 р.) організації Open Doors про переслідування християн у світі, то стосовно Пакистану (зайняв 5-те місце після Північної Кореї, Афганістану, Сомалі й Кореї [273]) відзначається: «700 християнських жінок і дівчат викрадаються щороку і часто змушені одружуватися на мусульманських чоловіках. Якщо їхні сім'ї скаржаться, то їх звинувачують у цькуванні дівчини, яка “добровільно перейшла”» [276] в іслам. Звісно, перебуваючи в руках своїх езекуторів, далеко від рідних, часто після фізичного насилля, психічного приниження й цькування, ці жінки можуть у будь-чому зізнатися. Проте численними є приклади сміливого прагнення будь-що-будь зберегти християнську віру.

Папа Франциск під час своєї публічної промови з нагоди Всесвітнього дня боротьби проти торгівлі людьми наголосив на необхідності комплексного підходу в подоланні цієї варварської реальності ХХІ ст.: «Щобвилікувати цю язву, – тому що це справжня язва, яка експлуатує найбільш

беззахисних, – необхідні зусилля всіх: державних інститутів, асоціацій та освітніх закладів. Що ж стосується профілактики, то я хочу відзначити, що, як показують різні дослідження, злочинні організації все частіше використовують сучасні засоби комунікації для заманювання жертв обманом. Тому, з одного боку, необхідно займатися просвітництвом людей у сфері безпечного використання технологічних засобів, а з іншого – контролювати провайдерів телематичних послуг та нагадувати їм про зобов'язання» [167]. На жаль, в окремих мусульманських країнах Близького Сходу не тільки ігноруються засоби всебічної безпеки, але й створюються умови правоохоронними органами для безкарного викрадення дівчат із метою насильного видавання заміж чи продажу в інші країни. Загальна відсутність правового захисту та бідність створюють умови для поширення ганебності сексуального рабства в ХХІ ст.

Одними з основних причин переслідування християн Близького Сходу є і суто економічні, що прикриваються релігійними гаслами, про що на початку 2020-го року, у контексті загострення відносин між США та Іраном (як відомо, одним із наслідків стала жахлива загибель 176 осіб – пасажирів та членів екіпажу українського літака в Тегерані – 8 січня 2020 р.), заявив архієпископ-ординарій Маронітської архієпархії Кіпру Джозеф Суейф (Joseph Soueif), член Комісії європейських конференцій Європейської спільноти (The Commission of the Bishops' Conferences of the European Community (COMECE)): «Передусім слід брати до уваги гідність та добро людської особи. Це основоположне, адже у протилежному випадку світ увійде в третю світову війну, яка вже очікує біля наших дверей. Ситуація надзвичайно серйозна, слід звертатися до мудрості, розважливості, спокою та поглибленої рефлексії, щоб не піддавати небезпеці буквально цілий світ. Церква у Європі акцентує та заглиблюється в щоденному будіванні миру на континенті. Зростання напруження негативно відображається на ситуації в Іраку, який впродовж десятиліть не має миру, там відбувається одна за одною війни. Безпосередніх причин тих конфліктів слід шукати в чинниках

економічних, зокрема таких як нафта. Змінюються назви воєн, однак мета завжди є однією і тією: зазіхання рук на природні багатства. Звичайні люди не хочуть війни, не хочуть поділів. Іракці готові жити разом, у мирі» [334]. Маніпулятивними способами чиниться багато зусиль для того, щоби вселити ненависть серед представників різних етносів та віросповідань, вкинути їх у морок війни та конфліктів, наслідки й рани від яких можуть бути дуже тривалими в часі. Погоджуємося з маронітським ієрархом у тому, що військові дії, заручниками та ціллю яких стали і християнські спільноти, основними своїми причинами мають економічні, «пов'язані з боротьбою світових держав <...> за енергоресурси» [147, с. 13].

Еліза Грісвольд (Eliza Griswold), американська дослідниця християнсько-мусульманських взаємин у своїй аналітичній статті відзначає, що не тільки війна, але й вимушена еміграція в інші країни для християнських спільнот означатиме доволі швидко (десь за два покоління) асиміляцію, тобто зникнення в чужому домінуючому культурному просторі. Може припинити існування мова, традиція й культура давніх народів Близького Сходу. Під великою загрозою етнічні культури (яким до 6000 років) та самобутні церковні традиції (яким до 1700 років) [228].

Отже, досвід мучеництва християн Близького Сходу детермінований людиноненависницькою ідеологією радикального ісламу та низкою соціальних (корупція в силових структурах та місцевих державних адміністраціях, слабе судочинство), політичних (відсутність належного тиску і захисту християн західними країнами) та економічних (нафта й інші природні ресурси) причин.

Висновки до розділу 2

Богословське розуміння випробувань і страждань, що часто видаються дорогою до провалля у суто земному сприйнятті, як це бачимо у наведених фрагментах Старого та Нового Завітів, вселяють надію сучасним християнам

Близького Сходу на те, що після мороку ночі їхньої хресної дороги настане світанок воскресіння. Наведені в розділі цитати вказують на розуміння страждань і переслідувань християн у світлі хресних мук Ісуса Христа: християни, що зазнають гонінь, постають як ті мученики, що співпричетні до крові Агнця на Голгофі. Тому такий текстуальний аналіз Святого Письма та богословський ракурс розуміння страждань вкрай важливий у розумінні цих переслідувань для віруючих християн, котрі загалом усі життєві справи повинні сприймати крізь призму слова Божого, а ті, які стосуються критичних і навіть межових випробувань, коли видається, що попереду лише глуха стіна, особливо слід бачити в світлі заповіту любові між Богом та людством.

Переслідування і мучеництво християн Близького Сходу є особливою заохотою до солідарності та євхаристійної єдності Церкви в усіх частинах світу. Адже ті християни, що омили свої одежі в крові, незалежно від церковних традицій, становлять єдність у Христі, представляють екуменічний ідеал, адже в богословському розумінні вони стали співпричетними до хресної жертви Ісуса. Таке розуміння важливе для сучасних християн усіх регіонів та культур, які нерідко сприймають мартирологи лише як приклад історичних жанрів агіографічної літератури. Не можна допустити, щоб земля, де зародилося християнство, зокрема, як основне джерело західної культури перетворилася в «темну долину безмовності» та знищення на фоні холодної загальної байдужості світу. У відкритості перед потребами переслідуваних особливо важливою є допомога адаптуватися вимушеним мігрантам, що, безумовно, є чітким євангельським обов'язком християн.

Вірність чоловіків та жінок Близького Сходу християнській вірі аж до смерті можна зіставити з апокаліптичним сюжетом про мучеників, які приймають волю Божу про їхню загибель від переслідувачів та взивають до прощення і милосердя до тих, хто до них палає ненавистю (Об. 6:9-11). Християни Близького Сходу фактично перебувають у ситуації як перші

послідовники Христа в Стародавньому Римі. Беручи участь у Христових стражданнях, християни покладають надію на співпричетність до вічної радості та потішення (2 Кор 1:5-7).

Відповідальність християн всього світу в світлі віри в Ісуса Христа та іспиту власного сумління полягає в розумінні безпосереднього зв'язку відношення до Бога та конкретних моральних рішень і вчинків. Любов до Бога та ближнього є нероздільною, що в сучасності потребує жертвності й відповідальності за інших людей, особливо переслідуваних і страждаючих. Християни Близького Сходу своє зміцнення та духовне укріплення повсякчас віднаходять у вірі в воскреслого Христа і тих текстах Святого Письма, які виражають обітницю про «Царство не від цього світу» та мир, який належить до сутності людської екзистенції, а не соціально-політичного виміру.

До нових форм переслідувань і страждань можна зарахувати викрадання, психо-фізичне насилля та примушене одруження неповнолітніх дівчат із християнських сімей за мусульман з обов'язковим переходом на іслам. В окремих мусульманських країнах Близького Сходу не тільки ігноруються засоби всебічної безпеки, але й створюються умови правоохоронними органами для безкарного викрадення дівчат із метою насильного видавання заміж чи продажу в інші країни. Загальна відсутність правового захисту та бідність створюють умови для поширення ганебності сексуального рабства в XXI ст

Фундаменталізм не має нічого спільного ні з ісламом, ні з будь-якою іншою релігією, проте про це слід виразно та чітко наголошувати саме в релігійних середовищах. Важливим кроком у мусульмансько-християнському діалозі, зокрема в богословсько-академічній площині, є міжрелігійний форум на тему братерства, який відбувся в лютому 2019 р. в Абу-Дабі та на якому було підписано між папою Франциском та верховним імамом мечеті аль-Азхар Ахмедом Аль Тайєбом спільну декларацію «Про людське братерство для всесвітнього миру і спільного співжиття», де рішуче засуджено тероризм і насильство. Цей християнсько-мусульманський

документ може значною мірою вплинути на сприйняття християн на Близькому Сході, адже його пропагування та вивчення в поважному університеті впливатиме на мусульманських богословів і численних студентів.

РОЗДІЛ 3 ГУМАНІТАРНО-МІСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ У ПІДТРИМЦІ ХРИСТІЯН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

З точки зору християнського богослов'я, у дослідженні драматичної чи навіть трагічної ситуації християн Близького Сходу не можемо обмежуватися лише статистичними даними і демографічними показниками, а також інформацією соціальних служб. Тут обов'язковим є також погляд із перспективи вчення Ісуса Христа, що дуже часто складно досягнути й прийняти навіть глибоко віруючим людям, особливо тим, які перебувають у небезпеці та не можуть допомогти своїм близьким. Звісно, що всі люди доброї волі повинні докладати максимальних зусиль, щоб припинити кровопролитні військові конфлікти на Близькому Сході, зробити все можливе, щоб полегшити страждання вимушених біженців. І це великий виклик як для християнських церков Заходу, так і держав, які прагнуть відстоювати демократичні права і свободи та повинні проявити рішучу поставу відповідальності за своїх співбратів-християн.

3.1 Солідарність церков в ініціативах захисту християн у країнах Близького Сходу

Митрополит Епіфаній (Думенко) у зверненні з нагоди Міжнародного дня біженців порівняв долю і випробування сучасних вимушених біженців та переселенців зі Святою родиною, яка, як відомо, змушена була втікати від розправи Ірода: «У Священному Писанні непростя доля вимушених переселенців відображена на прикладі земних батьків нашого Спасителя: Пречиста Діва Марія та Йосип Обручник були змушені з Немовлям Ісусом тікати від царя Ірода до Єгипту. Тобто, вони теж були біженцями, без усталеного, впорядкованого життя, без власного дому і потребували тоді допомоги від інших людей. Цей приклад допомагає нам сформулювати належне

ставлення до сучасних вимушених переселенців» [41]. Предстоятель Православної церкви України звертався передусім до вимушених переселенців із тимчасово окупованих територій Сходу нашої держави, але таке зіставлення цілковито підходить і до переслідуваних християн Близького Сходу, які разом зі своїми родинами вимушені просити притулку в інших країнах та покладатися на християнське милосердя і любов тих людей, які готові в їхніх постатях прийняти Ісуса Христа – переслідуваного та страждаючого.

У Спільній декларації папи Франциска та патріарха Кирила, оприлюдненій під час їхньої зустрічі в Гавані 12 лютого 2016 р., глави двох церков звернули особливу увагу на переслідування християн у різних куточках світу, акцентуючи на необхідності спільних екуменічних зусиль у допомозі страждаючим співбратам у вірі Христовій: «Наш погляд, насамперед, звернений до тих частин світу, де християни є жертвами переслідування. У багатьох країнах Близького Сходу та Північної Африки наших братів і сестер у Христі винищують цілими родинами, селами та містами. Їхні церкви по-варварськи знищені та розграбовані, їхні святині – спрофановані, а пам'ятки – зруйновані. В Сирії, Іраку та в інших країнах Близького Сходу з болем спостерігаємо масову втечу християн із землі, з якої почалося поширення нашої віри і де вони, разом з іншими релігійними громадами, жили вже від апостольських часів» [161, арт. 8].

Православна церква не залишається осторонь від допомоги переслідуваним християнам у країнах Близького Сходу. Про це свідчать як прийняті документи, так і конкретні справи активної допомоги переслідуваним християнам. Так, на засіданні Священного Синоду РПЦ 30 травня 2011 р. було прийнято Заяву в зв'язку зростом проявів християнофобії у світі, де, зокрема, вказано: «Християни піддаються переслідуванням, стають жертвами нетерпимості та дискримінації у різних формах. <...> Наших братів і сестер убивають, виганяють із домівок, розлучають із рідними та близькими, позбавляють права сповідувати релігійні переконання

та виховувати дітей згідно власної віри. На жаль, проявами християнофобії неможливо далі трактувати як окремі інциденти: вони набувають характеру стійкої тенденції в окремих регіонах світу» [47]. Звісно, що одним із таких регіонів є Близький Схід.

Руська православна церква займається допомогою переслідуваним християнам Близького Сходу, зокрема, у співпраці з Римсько-католицькою церквою, про що йшлося і під час зустрічі папи Франциска й патріарха Кирила в Гавані (12.02.2016) та в подальших ініційованих двосторонніх заходах [148, с. 6].

Один із способів допомоги переслідуваним є подолання в публічній сфері інформаційного вакууму навколо цієї теми, яка мало цікавить комерційні телеканали та інтернет-платформи: «Мета Церкви – пробудити увагу до складної ситуації християн серед представників влади і громадськості, спільнот інших релігій, у середовищі діячів культури та вчених. Постійна увага до цього питання є не тільки знаком солідарності для близькосхідних християн, але і підштовхує можновладців вдаватися до заходів із політичної та гуманітарної допомоги страждаючим» [148, с. 6].

РПЦ проблему гоніння християн постійно піднімає у високих і впливових міжнародних організаціях, як-от: ООН, ОБСЄ та ін. Внаслідок спільної праці РПЦ, Апостольської Столиці та Лівану 13 березня 2015 р. на полях XXVIII сесії в Раді ООН з прав людини було прийнято заяву «В підтримку прав людини християн та інших спільнот, особливо на Близькому Сході», яка стала імпульсом для міжнародних політиків активніше обговорювати та приймати дієві рішення щодо допомоги переслідуваним [148, с. 7].

У заяві «В підтримку прав людини християн та інших спільнот, особливо на Близькому Сході», яку підписали офіційні представники 65 держав, зокрема, говориться: «Існування багатьох релігійних спільнот перебуває під поважною загрозою. Особливо це стосується християн. У ці дні навіть саме їхнє виживання поставлено під питання <...> Мільйони

людей були переміщені або вимушені покинути свої історичні землі. Ті, хто залишається у зонах конфліктів або на територіях, що контролюються терористичними групами, живуть під постійною загрозою порушення прав людини, репресій та жорстокого поводження. Як спільноти, так і окремі особи стають жертвами варварських актів насилля: їх позбавляють житла, виганяють із рідних земель, продають у рабство, вбивають, обезголовлюють та живцем спалюють. Десятки християнських церков і давніх святинь усіх релігій були знищені» [117].

Протягом років РПЦ організовувала низку акцій, до яких активно долучалися також і мусульмани, з доставки гуманітарної допомоги на Близький Схід [54]. Особливо важлива участь мусульман у підтримці християн Близького Сходу: така рішучість сповідників ісламу виразно говорить про те, що справжня проповідь цієї релігії закликає до миру й милосердя, зокрема щодо тих, які переслідувані й страждають.

Руська православна церква долучалася також до підтримки християн-вірмен, діаспора котрих доволі численна на півночі Сирії, куди вони переселилися, рятуючи своє життя під час геноциду в Османській імперії у 1915 р. – однієї з найтрагічніших сторінок історії кривавого ХХ століття. Доволі впливова та помітна у світі вірменська діаспора надало розголосу «вірменському питанню» у Сирії в контексті антихристиянських переслідувань місцевого немусульманського населення.

Видання «The Economist» подає статистику, за якою в липні 2017 р. у Сирії залишилося менше 30 тисяч вірмен, більшість з яких мігрувала у Вірменію та не має наміру повертатися в країну проживання через страх за своє життя. Причому до військових дій у Сирії проживало від 60 до 100 тисяч вірмен, серед яких представники були навіть у парламенті, що свідчить про їхній вплив на політичне життя країни [158, с. 76, 77]. Відношення до вірмен зі сторони радикальних екстремістських угруповань було таким же, як і до інших християн – як до ворогів, яких треба або змусити перейти в іслам, або вигнати з місця проживання, або знищити фізично. Тут основним поставав

чинник конфесійний, а не етнічний. І сирійських захоплених містах терористи знищували та профанували вірменські храми. Так, у місті Ракка вірмено-католицьку церкву пристосували під центр пропаганди. Подаються дані, що в Сирії 90 вірменських храмів були повністю або частково знищені [158, с. 78].

Руська православна церква намагається виступати в захист християн Близького Сходу, зокрема вірмен, у низці виступів на міжнародних форумах, у публікаціях на інформаційних ресурсах, переговорах і зустрічах із політиками, релігійними діячами. Було проведено чимало ініціатив разом із Вірменською апостольською церквою (Ечміадзинського й Кілікійського Католикосатів), а також вірмено-католиками [158, с. 79].

26 грудня 2016 р., у свято першомученика Стефана папа Франциск відзначив християнське свідчення та богословське значення сміливого сповідання віри співбратами в Іраці: «Це був приклад вірності Євангелії. Незважаючи на випробування та небезпеку, вони сміливо показують, що належать Христу» [296]. Єпископ Риму також додав, що сьогодні більше християнських мучеників, ніж у перші століття християнства [296]. Насправді, мартиролог XXI століття пишеться кров'ю тисяч сучасних свідків Ісуса Христа, котрі готові віддати за Нього своє життя. До речі, католики Німеччини обрали саме другий день октави Різдва Христового як «День молитви за християн, що зазнають переслідування та утисків» [91], акцентуючи на тому, що вірні сповідники Ісуса повинні завжди бути готові до несприйняття цим світом та виражаючи свою солідарність, молитовну й фінансову, зокрема, Церкві на Близькому Сході. Як відомо, католики і протестанти Німеччини є одними з основних донорів гуманітарних проектів для потребуєючих спільнот у різних частинах світу, зокрема на Близькому Сході.

У щорічному посланні до представників дипломатичного корпусу папа Франциск 7 січня 2019 р., зокрема, відзначив: «Серед тих, хто постраждав від нестабільності, яка роками характеризує Близький Схід, це

особливо християнські громади, що мешкали на цих землях ще з апостольських часів, а впродовж століть сприяли їх зростанню та розвитку. Надзвичайно важливо, щоб християни мали місце в майбутньому в цьому регіоні <...> У той же час я висловлюю сподівання, що політичні органи влади зможуть забезпечити безпеку та все інше, необхідне для того, щоб вони продовжували жити в країнах, де вони є повноправними громадянами, і сприяти їх зростанню <...> На жаль, у ці роки Сирія та загалом весь Близький Схід стали полем бою для багатьох конфліктуючих інтересів. Окрім тих, що мають політичний та військовий характер, ми не повинні байдуже спостерігати за спробами розпалити ворожнечу між мусульманами та християнами» [224]. Як бачимо, захист миру на Близькому Сході всіма можливими й прийнятними способами є одним із пріоритетів Католицької церкви, з закликом чого і звертався папа до дипломатів усіх країн, що акредитовані при Святому Престолі.

9 лютого 2020 р. після недільної молитви «Ангел Господній» папа Франциск у короткій проповіді з балкону ватиканського Апостольського палацу серед найважливіших актуальних проблем у світі черговий раз закликав світову спільноту молитися та всілякими способами сприяти миру в змученій війною Сирії: «Із північно-західної Сирії й далі надходять болючі повідомлення, зокрема, щодо становища багатьох жінок і дітей, становища людей, змушених втікати задля воєнної ескалації» [130]. Святіший Отець апелював «до міжнародної спільноти та всіх залучених дійових осіб» максимально використовувати «дипломатичні засоби, діалог і переговори, в пошані до міжнародного гуманітарного права, для захисту життя та долі цивільного населення» [130].

Передусім, слід акцентувати увагу на розумінні солідарності як важливої частини християнської релігії, з чого й випливає, без перебільшення, обов'язок християн допомагати тим, хто терпить переслідування та перебуває в небезпеці. Підтримка потребуючих людей, не тільки християн, належить до основ християнського віровчення, що, зокрема,

відображено у викладі Катехизму Католицької Церкви – основного компендіуму вчення Римсько-католицької церкви – про людську солідарність як вимогу та заповідь для всіх людей доброї волі. В статті 1939-му Катехизму Католицької Церкви читаємо: «Принцип солідарності, який також називається дружбою чи соціальною допомогою, є прямою вимогою людського і християнського братерства: “Головною широко розповсюдженою сьогодні згубною помилкою є забуття цього закону взаємної людської необхідності і любові, яка зумовлена спільним походженням і рівністю розумної природи всіх людей, до якого б народу вони не належали, та жертвою відкуплення, принесеною Ісусом Христом на вівтарі Хреста Свогому Небесному Отцеві за гріхи людей”» [66, с. 453]. Це, в свою чергу, пов’язано з діяльністю в справі захисту та забезпечення миру (арт. 2304): «Пошана до людського життя та до його зростання вимагають миру. Мир – це не тільки відсутність війни, він не обмежується забезпеченням рівноваги сил супротивників. Миру на землі не можна досягти без захисту добра людей, вільного спілкування між ними, пошани до гідності людини і народів, постійної підтримки братерства. Він є “спокоем порядку”. Він є ділом справедливості і плодом любові» [66, с. 453]. Як бачимо, солідарна допомога нужденним і потребуючим – у глибині сутності євангельської заповіді любові.

Тут ця заповідь глибоко ілюструється на прикладі біблійних текстів, які особливо актуальні для християн Заходу, які хоч і перебувають географічно далеко від Близького Сходу, але повинні бути духовно пов’язані зі своїми переслідуваними братами і сестрами по вірі.

Викладені принципи важливі у служінні місіонерів, що потрапляють у чужі країни, зокрема при наражанні себе на небезпеки і труднощі: «коли ми входимо в нову культуру, нове покликання, – це місце є святим. І все те, з чим ми туди приходимо, мусимо залишити. Для цього треба мати відвагу. Так само як і в молитві. Як Мойсей приходив до Господа, він навіть взуття скидав. Тому що те місце було святим. Адже буває так, що, проповідуючи

Благу Новину, можемо опинитися на боці не світла, а темряви. Якщо ти сліпий, то не можеш вести людей. Так само якщо ти знервований, злий, то не можеш сповідати людей. Тому що ти більше принесеш чогось поганого. Коли ти відчуваєш любов, милосердя, лагідність до людини, до суспільства, тоді йди і сповідай» [12]. Така місіонерська постава християнської сміливості й мужності особлива важлива у тих регіонах, де бачимо дискримінацію та переслідування християн, адже вірні часто прагнуть бачити у своїх пастирях певний приклад апостольського служіння.

Католицька соціальна доктрина (як лапідарне зібрання соціального вчення зі Святого Письма та численного корпусу документів Апостольської Столиці й римських понтифіків) окремо виділяє необхідність допомоги біженцям як жертвам переслідувань, репресій та воєнних конфліктів: «Принцип гуманності, вписаний у сумління кожної особи і кожного народу, містить обов'язок захищати мирне населення від впливу війни. “Мінімальний захист гідності кожної людини, який гарантує міжнародне гуманітарне право, часто порушують через воєнні чи політичні міркування, які ніколи не повинні брати гору над цінністю людської особи. Сьогодні ми усвідомлюємо необхідність відновити домовленості щодо гуманітарних принципів та зміцнити їх, щоб запобігти будь-яким звірствам і зловживанням”. Особлива категорія жертв війни – біженці, які через воєнні дії змушені кидати рідні місця і шукати притулку за кордоном. Церква не залишає їх, вона не лише надає їм пастирську опіку й матеріальну підтримку, а й захищає їхню людську гідність» [77, с.308].

Одним із найбільших ініціаторів допомоги переслідуваним християнам Близького Сходу є папа Франциск, який від самого початку свого понтифікату постійно наголошує на тому, що Церква повинна бути саме «Церквою для бідних». У Римсько-католицькій церкві щороку відзначається Всесвітній день мігранта, який у 2019-му році випав на неділю 29 вересня, коли на площі Святого Петра зібралися численні представники мігрантських спільнот та душпастирі, які займаються саме служінням мігрантам.

Пригадуючи тексти із Книги Виходу та Книги Второзаконня про необхідність захищати сиріт, вдів та захожих, папа Франциск наголосив, що «ми повинні присвячувати особливу увагу чужинцям, як також удовам, сиротам й усім, кого в наші дні відкинуто немов непотріб. У посланні на цей 105-й Всесвітній день мігранта і біженця немов рефрен повторюється: не йдеться лише про мігрантів. Не йдеться лише про мігрантів. І це правда: не йдеться лише про чужинців, але про всіх мешканців екзистенційних околиць, які разом з мігрантами й біженцями стають жертвами культури відкинення. Господь вимагає від нас практикувати любов у ставленні до них» [92]. Цитуючи відому притчу про багача й убогого Лазаря, що прозвучала під час читання з Євангелії у ту неділю, Франциск, застерігаючи від небезпеки вподібнитися до євангельського багатія з його бажанням створити собі на землі рай і не помічати потреб інших людей, зазначив, що «як християни ми не можемо бути байдужими перед обличчям трагедії старих і нових форм бідності, найтемніших форм самотності, перед обличчям трагедії зневажання та дискримінації тих, що не належать до “нашої” групи <...>, не можемо не плакати, не можемо не реагувати» [92]. Усвідомлюючи, як важливо постійно нагадувати кожному (як і самому собі) християнинові та всім людям доброї волі заклики до милосердя й відкритості любові, єпископ Риму сказав: «Любити ближнього означає відчувати співчуття до страждання братів і сестер, наближатися, доторкатися до їхніх ран, поділяти їхні історії, щоб конкретно виявляти Божу ніжність щодо них. Це означає ставати ближніми до всіх покривджених і покинутих на дорогах світу подорожуючих, щоби гоїти їхні рани й привести до найближчого притулку, де можна буде забезпечити їхні потреби. Цю святу заповідь Бог дав Своему народові та запечатав її кров'ю Свого Сина Ісуса, щоби вона була благословенням для всього людства. Щоб ми могли разом ангажуватися у будівництво людського роду згідно з первісним задумом, об'явленим в Ісусі Христі, де всі є братами й сестрами, дітьми одного Отця» [92]. Так, не тільки кілька століть тому, коли створювалися тексти Старого Завіту, в яких Бог закликав до особливої

опіки над біженцями, сиротами й вдовами, але й сьогодні відношення до цих вразливих категорій населення є тестом на право називатися справжніми християнами для представників усіх конфесій.

У цей же день на всім відомій площі Святого Петра папа Франциск відкрив монументальну композицію, присвячену мігрантам, виконану відомим канадським скульптором Тімоті Шмальцем, і наголосив: «Я бажав, щоб цей художній твір був поміщений тут, на площі Святого Петра, аби нагадувати всім про євангельське значення гостинності» [85]. Отже, тепер головна площа Ватикану демонструватиме паломникам і туристам не тільки величний фасад базиліки Святого Петра, колонаду Дж.-Л. Берніні з постатями відомих святих, але й втомлені, принижені, залякані, переслідувані постаті мігрантів. Бронзовий пам'ятник є інтерпретацією слів із Послання святого Павла до Євреїв, 13,2: «Гостинності не забувайте, бо нею деякі, не відаючи, ангелів були вгостили». Скульптурна композиція «представляє велику групу мігрантів і біженців різних культурних і расових відмінностей, що походять з різних історичних періодів: від південноамериканських індіанців до євреїв, переслідуваних нацистами, аж до африканців, які втікають від нужди й голоду. 140 скульптур у натуральну величину щільно, пліч-о-пліч стоять на човні. Їхні обличчя позначені драмою втечі, небезпеки, непевного майбутнього. В середині цього неоднорідного натовпу людей підіймаються крила ангела, символізуючи наявність священного серед них. Скульптурна композиція інтерпретує віру в те, що священне можемо знайти в незнайомому, в цьому випадку – в біженцях та мігрантах» [85]. Як відомо, естетична функція мистецтва постійно відігравала важливу роль в інтерпретації біблійного послання. Новий твір образотворчого мистецтва унаочнює одну з основних проблем сьогодення – долю мігрантів та біженців, що через складні обставини у власних країнах повинні шукати кращої долі для себе й своїх дітей в інших державах, зазвичай покладаючись на допомогу інших, будучи позбавленими елементарних засобів до існування.

Важливою є робота Католицької церкви, зокрема Апостольської Столиці, на дипломатичному поприщі. Наприклад, 3-го жовтня 2019 р. відбулася зустріч папи Франциска з Державним секретарем США Майком Помпео, на якій акцентувалося на необхідності й важливості «просування релігійної свободи у всьому світі, зокрема захист християнських громад на Близькому Сході» [229].

Як доводить наше дисертаційне дослідження, різноманітні ініціативи та заходи християнських церков у всьому світі сприяють розголошенню проблеми і навіть трагедії окремих локальних спільнот на Близькому Сході, а допомагають віднайти способи та механізми допомоги потребуючим та страждаючим сівсестрам і сівбратам.

3.2. Місійна діяльність церков у підтримці християн Близького Сходу

У розкритті поставленої проблеми використовуватимемо офіційні інформаційні ресурси Католицької церкви та міжнародних медійних агенцій для отримання достовірної інформації про гуманітарну діяльність Апостольської Столиці та католицького ордену францисканців у справі допомоги християнам Близького Сходу, що в сьогоденні зазнають різного роду небезпек і переслідувань у контексті тривалого військового конфлікту в регіоні.

Діяльність Римсько-католицької церкви у благодійництві та соціальній допомозі потребуючим можна розділити на кілька видів. Це безпосередня допомога зі сторони Апостольської Столиці, часто з особистої ініціативи папи. Тут можна пригадати акцію «Папа для України», під час якої допомогу отримали 500 тисяч людей, які страждають внаслідок воєнних дій на Донбасі, на суму в 16 мільйонів євро: у католицьких храмах Європи було зібрано понад 11 млн. євро, до яких папа Франциск додав ще 5 млн. зі своїх особистих фондів. Під час прес-конференції, присвяченої візиту до

Києва кардинала Пітера Турксона, префекта ватиканської Дикастерії сприяння цілісному людському розвиткові, що саме і займається допомогою потребуючим від імені папи в різних куточках світу, апостольський нунцій в Україні архієпископ Клаудіо Гуджеротті наголосив: «Політичні, етнічні чи релігійні ідеї не є пріоритетом: людина, яка страждає, особливим чином є Христовим обличчям. Тому Папа сказав, що моя допомога – для всіх потребуючих» [169].

Окремо слід виділити соціальну діяльність орденів та згромаджень Католицької церкви, частина з яких допомогу потребуючим відзначає як своє основне служіння. Тут особливо активні францисканський та кармелітський ордени, а також єзуїти. Слід зауважити, що названі ордени мають свою історію перебування в країнах Близького Сходу, тому мають розгалужену структуру монастирів, лікарень, притулків, навчальних закладів тощо. Звісно, що вони вже добре знають місцеві особливості, до їхніх спільнот вступають і християни цих держав. Нерідко отці та монахи навіть під загрозою смерті відмовляються покидати свої парафії, де служать, бажаючи віддати життя за ввірених Провидінням людей. На жаль, не рідкими є викрадення, ув'язнення і вбивства католицьких священиків.

Протягом століть Католицька церква виробила великий досвід у діяльності благодійних організацій, що допомагають потребуючим, зокрема біженцям та мігрантам. Дослідник Ярослав Совгира виділяє такі основні з них: «Карітас», «Допомога церкві в потребі», «Спільнота святого Егідія» та «Лицарі Колумба» [157]. Погоджуємося, що названі структури – одні з найпотужніших в організації благодійної роботи.

Папський благодійний фонд «Допомога церкві в потребі» (нім. Kirche in Not, англ. Aid to the Church in Need) у кінці 2019 р. через пожертви окремих людей та організацій зробила подарунки дітям у Сирії. За словами сестри Анні Демерджян (Sister Annie Demerjian) (23 грудня 2019 р.), ця католицька структура принесла «посмішки більш ніж 19 000 дітям по всій Сирії через Ваш різдвяний подарунок <...> Я не можу висловити своє

почуття вдячності того, як Ви допомагаєте зігріти стільки будинків через пожертви, які Ви даєте <...> Я дуже рада, що маю можливість надіслати Вам повідомлення, щоб подякувати Вам за все, що Ви робите для нашого народу та наших сімей, особливо для тих, хто страждає від наслідків війни» [322].

«Допомога церкві в потребі» сприяє також і у відбудові помешкань тим християнським родинам, які протягом років були позбавлені даху над головою через жахливі військові діяння. Представник однієї з сирійських сімей міста Хомс, яка отримала змогу відсвяткувати Різдво 2019 р. у своїй домівці так виразив свою вдячність та радість: «Для мене повернення додому – це як відродження. Я навіть не можу описати ту радість, яку я відчуваю. Після стількох страждань і невпевненості я знову відчуваю себе в безпеці. Я сповнений надії на краще життя. Різдво нагадує мені почуття безпеки, яке виникає від перебування в сім'ї <...> Ми підемо до церкви напередодні Різдва. Там ми будемо співати різдвяні пісні та молитися разом з усіма іншими людьми. Потім ми повернемося додому, і я приготую традиційну сирійську страву кіббе, це довгасті м'ясні кульки, зроблені з булгуру та меленого м'яса. Ми будемо сидіти близько до печі й святкуватимемо до пізньої ночі» [239].

Керівник гуманітарних проектів «Допомога церкві в потребі» о. Анджей Галемба наприкінці 2019 р. відзначив, що лише солідарність усіх християн може допомогти залишитися християнським спільнотам на Близькому Сході, інший сценарій розвитку подій дуже песимістичний: «Я не уявляю Близький Схід без християн. Але загроза реальна. ІДІЛ хотіла викоринити християн. Це бажання геноциду далі живе в Аль-Нусрі та в інших групах <...> може бути як у Туреччині після жахливого геноциду 1915 року» [311].

«Допомога церкві в потребі» 23 листопада 2016 р. на знак підтримки переслідуваних християн Близького Сходу організувала у Великій Британії акцію підтримки «Червона середа»: Вестмінстерське абатство, Вестмінстерський собор, парламент та інші відомі й значимі споруди увечері

були підсвічені червоним кольором у пам'ять про сучасних християн-мучеників [156]. Цей промовистий символ солідарності з переслідуваними підтримали не тільки християнські конфесії, але також і мусульманські та юдейські.

Допомога потребуючим нерідко є ініціативою окремих людей, які чудово усвідомлюють, що, попри обмеженості ресурсів, можна багато чого доброго дієво зробити у підтримці людей, що страждають. Польський священик Пшемислав Шевчик заснував організацію «Східний дім», яка своїм завданням першопочатково ставила знайомство із землею Отців Церкви, значна частина яких походить із Близького Сходу. Засновник названої організації є дослідником текстів та біографії Отців Церкви, тому цей регіон його особливо зацікавив, що після початку військових дій і трагедії місцевого населення отримало і форму благодійної допомоги. «Східний дім», завдяки фінансовій допомозі небайдужих осіб, підтримує школу для дітей-інвалідів і францисканський центр лікування травм для дітей та молоді «Terre Sainte» в Алеппо; також веде проект «Дай роботу», що допомагає людям, які втратили працю і прагнуть опанувати нові навички і професії, аби бути в стані себе і близьких утримати [194]. На відміну від великих благодійницьких організацій, «Східний дім», зважаючи на невелику кількість фінансових донорів і обмежені можливості, надає детальну інформацію своїм жертводавцям: кому вони допомагають, конкретні імена, місця проживання [194]. Іншими словами, ці люди можуть колись і зустрітися чи потоваришувати через засоби Інтернету.

Також окремо зупинимося на короткому аналізі діяльності ордену францисканців на Близькому Сході – тієї чернечої спільноти Католицької церкви, яка присутня у цьому регіоні уже протягом восьми століть.

Згідно інформації на англomовному ресурсі Arab News (04.10.2019), що видається (у паперовому варіанті, зокрема) в Саудівській Аравії (у столиці Рїад), 3-го жовтня 2019 р. відбувся візит префекта Конгрегації Східних Церков кардинала Леонардо Сандрі та кустоша Святої Землі о.

Франческо Паттона OFM на Храмову гору в Єрусалимі з відвіданням одних із найважливіших святинь мусульманського світу – мечетей Аль Акса та Куполу Скелі [326]. Це була виняткова подія, оскільки немусульманам вхід туди суворо заборонений. Цей візит у супроводі палестинських та йорданських високих чиновників відбувся в рамках святкування 800-літнього ювілею паломництва святого Франциска як свідка миру до Святої Землі (він пробув тут до 1220 року, перш ніж повернутися назад до Італії). Рамзі Хоурі, голова Палестинської президентської комісії з питань церкви, відзначив важливість цього візиту: «Ми святкуємо разом із нашими колегами палестинськими мусульманами ювілей Кустодії Святої Землі, яка зіграла вирішальну роль у захисті святих місць та підтримці присутності християн у Палестині. Візит до Аль-Акси має цінний сенс для важливості співіснування християн та мусульман у нашій батьківщині Палестині» [281].

Іншим виміром знаковості події було те, що ця зустріч мусульман і католиків відбулася напередодні дня обов'язкового літургійного спомину святого Франциска – 4-го жовтня (дня відходу із земного життя). Відзначимо, що цей приїзд Франциска у XIII ст. був винятковою подією, адже святому йшлося про мирний діалог між двома великим релігіями – християнством та ісламом. А це ж була епоха взаємної ненависті, страху, хрестових походів, кривавих війн, богословського взаємного несприйняття та засудження. Сьогоднішній кустош Святої Землі о. Франческо Паттон відзначив: «У час люті П'ятого хрестового походу, коли здавалося, що єдиною можливою мовою є мова зброї, Франциск Ассизький перетнув вогневі рубежі війни і переміг логіку тогочасного зіткнення цивілізацій. У всій простоті він слідував божественному натхненню, яке змусило його повірити у можливість братньої зустрічі з кожною істотою. Саме завдяки його зустрічі з султаном Малек ель Камелем та його тривалому перебуванню на Святій Землі він міг розробити той метод євангелізації, що полягає у свідченні життя та сповіщенні Слова, що протягом цих останніх восьми століть надихнув та

який і сьогодні керує нашою францисканською присутністю на Близькому Сході, завдяки діяльності Кустодії Святої Землі» [281].

Папський посланець також виступив своєрідним посередником миру між ізраїльтянами та палестинцями, адже, як відомо, Ізраїль і Палестина досі не можуть дійти до повного миру, зокрема в питаннях статусу Храмової гори та її святинь. Президент Ізраїлю Реувен Рівлін попросив кардинала Л.Сандрі, знаючи про його візит у Раммалу, передати вітання Президенту Держави Палестина Махмуду Аббасу, який кілька днів перед тим надіслав привітання від імені палестинців ізраїльтянам із нагоди свята початку нового року – Рош Ашана [201].

Саме після цього згаданого паломництва італійського монаха Франциска, засновника ордену братів менших, почалася вісімсотлітня історія францисканців на Святій Землі. Ще в XIII ст. було засновано низку монастирів у найважливіших для християнської священної історії місцях. Варто додати, що францисканці є тим орденем Католицької церкви, якому належить частина базиліки Гробу Господнього, а сьогоднішній апостольський адміністратор Латинського патріархату в Єрусалимі П'єрбаттіста Піццабалла також належить до ордену францисканців (він же був і попереднім кустошем Святої Землі).

Відзначимо, що заручення підтримки із владою Палестини та Йорданії (саме монархи цієї держави – особливі хранителі мусульманських святинь на Храмовій горі в Єрусалимі) є важливим для християн Близького Сходу, тому такого роду зустрічі та події мають значно ширший від суто дипломатичного протоколу вимір.

Брати-францисканці часто залишаються зі своєю паствою навіть під час військових дій чи небезпеки адресної агресії зі сторони радикалів, про значення чого у 2016 р. писав тодішній кустош Святої Землі: «Кустодія ніколи не відмовлялася від місць та людей, які Церква довірила їй, навіть у зв'язку з небезпекою <...> Пастир не кидає своєї отари і не запитує себе,

коштують його вівці багато або мало, старі вони чи молоді. Для пастиря важливі всі вівці, і він їх любить однаково» [320].

Починаючи з 2012 р., під час громадянської війни в Сирії стародавнє і найбільше за кількістю населення місто Алеппо стало ареною жорстоких боїв між урядовими військами, з одного боку, та повстанцями і терористичним угрупованнями, з іншого боку. Все це призвело до значних руйнувань, гуманітарної катастрофи та людських жертв. Генерал ордену братів менших Майкл А. Перрі та кустош Святої Землі Франческо Паттон 2016-го року у зверненні до світової громадськості з приводу трагедії міста Алеппо, зокрема, сказали: «Ми обіцяємо наші молитви та нашу підтримку всім, хто жахливо страждає у цій війні, а також нашим співбратам, які мужньо продовжують жити в Сирії. Через свою близькість і практичне служіння всім, обтяженим наслідками конфлікту, монахи показали себе справжніми “добрими самарянами”. Ми поновлюємо власну обітницю, а також запрошуємо всіх вас, чоловіків та жінок доброї волі, стати справжніми миротворцями. Нехай прагнення миру, що міститься в серці кожної людини, але особливо в серцях наших братів і сестер у Сирії, буде задоволене» [283]. Протягом усіх років воєнних дій на території Сирії францисканці в Дамаску не залишали свої дві парафії: у співпраці з християнами інших конфесій вони допомагають також і мусульманам їжею, водою, медикаментами, а також, що дуже важливо, і вділяють духовної підтримки та опіки. Найкритичніша ситуація, як відомо, у вщент зруйнованому Алеппо, особливо в його східній частині: францисканська парафія там також намагається постійно допомагати усіма доступними способами і засобами, адже вцілілому населенню не бракує найпростіших речей для життя. В одному з інтерв'ю (2017-го року) генерал ордену францисканців так сформулював свої враження про братів менших, які залишилися зі своїми парафіянами у найважчі часи війни в Сирії: «І в Дамаску, і в Алеппо я знайшов монахів з великою вірою. Я хотів провести з ними час, щоб слухати та зрозуміти той тягар, який вони несуть на своїх плечах. Духовний тягар і психологічна вага війни, яка тривала

протягом шести років і яка, здається, не має кінця. Мені вдалося побачити, що монахи об'єднуються, вони разом моляться і працюють разом, хоча вони втомилися і виснажені ситуацією й щоденними викликами. Це чудове свідчення надії, видимий знак того, що між людьми можливе братерство. Тоді я послухав місцевих християн, які говорили нам про присутність серед них монахів – як справжніх людей Божих, людей, здатних любити і виявляти гостинність. Завдяки цій духовній допомозі багато хто зміг протистояти великим випробуванням і стражданням» [217].

Окрім безпосередньої духовної підтримки та гуманітарної допомоги, францисканці через посередництво Державного Секретаріату Апостольської Столиці намагаються вплинути дипломатичними шляхами на світову спільноту (передусім через ООН), щоб зробити все можливе для забезпечення миру в Сирії та інших країнах Близького Сходу [217].

Серед окремих організацій та орденів Католицької церкви, що займаються допомогою християнам Близького Сходу, слід згадати також і Лицарів Колумба, засновником яких у 1882 р. був о. Майкл Мак-Гівні у США. Ця організація, до якої належать виключно чоловіки (таке собі чоловіче служіння в Церкві, в якій зазвичай найактивнішими в парафіях є жінки) проголосила своїм завданням допомогу Церкві в різних справах, а також служіння і підтримка тих, кому це найбільш необхідно. Т. зв. ради Лицарів Колумба, які діють при різних католицьких парафіях, вирішують, чим вони мають займатися в своїй діяльності. На запрошення кардинала Любомира Гузара (1933-2017) ця організація діє також при парафіях греко-і римо-католицьких в Україні [106].

Ця організація впродовж останніх років різними гуманітарними проектами допомагала християнам (і не тільки) Сирії та Іраку. Верховний лицар Карл Андерсон (Carl Anderson) у 2018 р. відзначив: «Лицарі Колумба організують доставку посилок із харчуванням, притулки, надають одяг і фінансують медичні осередки в Сирії та Іраку. Минулого року вони взялися відбудувати іракське місто Карамлес, що в Ніневійській долині. Місто,

колись населене головно християнами, було сплюндроване та знищене військами так званої Ісламської держави, а католицькі храми – збезчещені. Простою, але складною для сприйняття правдою є те, що християни на Близькому Сході опинилися на межі загибелі. Ми не можемо на це погодитися» [105].

Карл Андерсон вважає, що «ми повинні діяти і діяти швидко, щоб християнство вижило на Близькому Сході <...> християнські громади, що є меншістю, можуть зіткнутися з вимиранням без нашої допомоги, і якщо вони зникнуть, шанс на плюралізм та толерантність меншин все більше втрачається в цій країні» [212]. Погоджуємося з цією думкою, адже присутність християн у країнах Близького Сходу не дозволяє окремим країнам опуститися до повної автократії й тиранії.

У 2018 та 2019 рр. Лицарі Колумба в цілому світі та в Україні організували молитовну акцію підтримки переслідуваних християн у цілому світі з метою «підняти рівень обізнаності про становище переслідуваних за віру християн і виявити молитовну солідарність з ними» [107]. Для цієї молитовної програми було спеціально намальовано ікону «Матері Божої Помічниці Переслідуваних Християн», яку освятив на Найвищій конвенції Лицарів Колумба мелхітський архієпископ Жан-Клеман Жанбар із сирійського міста Алеппо, християни якого зазнали стільки випробувань і страждань протягом останніх років. Окремі художні елементи цієї ікони наділені відповідним символічним змістом, який повинен бути промовистим для тих, хто молитиметься перед нею: «В центрі ікони зображена Пречиста Діва Марія, яка своїм покровом-плащем покриває сучасних представників християн-мучеників: чоловіків і жінок, молодь і людей старшого віку, мирян, священиків і богопосвячених осіб. Чотири хрести є свідченням “єкуменізму крові” серед мучеників, які походять із греко-та римо-католиків, а також із Коптської, Вірменської та Сирійської традицій» [107]. Названа ікона є вираженням волення переслідуваних християн про допомогу і підтримку, захист і солідарність.

Перед цією іконою рекомендували відмовляти таку окрему молитву, яка повинна не тільки духовно підтримувати переслідуваних, але й запалити в серцях окремих людей прагнення хоч щось зробити у допомозі переслідуванім: «О Боже всіх народів єдиний Боже, котрий був, є, і завжди буде, у Твоєму Провидінні Ти забажав, щоб Твоя Церква доєдналася до страждань Твого Сина. Поглянь милосердно на своїх слуг, які переслідувані за їхню віру у Тебе. Подай їм витривалості та сміливості бути гідними наслідниками Христа. Зішли Твою мудрість на провідників націй, щоб вони працювали задля миру серед усіх народів. Нехай Твій Дух сприяє наверненню тих, які суперечать Твоїй волі, щоб ми могли жити в гармонії. Подай нам благодать бути об'єднаними у правді і свободі, і завжди слідувати Твоїй волі у нашому житті Через Христа, Господа нашого. Амінь. Пресвята Богородице, помічнице переслідуваних християн, молися за нас» [107].

В українських греко- і римо-католицьких парафіях, де діють лицарі Колумба, також відбулося паломництво цієї ікони з метою молитовної підтримки переслідуваних християн та підвищення рівня інформованості про такий стан речей. Один з організаторів цієї peregrinacii в Україні відзначив: «Для того щоб бути справді глобальною Церквою, ми маємо вчитися виявляти глобальну солідарність. Вона, властиво, уже проявляється різними способами: коли Синод наших єпископів надсилає листи-сопричастя переслідуванім Церквам чи коли Глава Церкви від імені єпископату, кліру та всіх вірних висловлює слова співчуття нашим братам і сестрам, переслідуванім у світі за їх віру. Сподіваємося, що перебування ікони Матері Божої Помічниці Переслідуваних Християн в українських парафіях створить можливість для наших вірних не лише молитовно долучитися до підтримки наших братів і сестер, переслідуваних за віру, а й дасть стимул для роздумів про те, чи ми сьогодні готові бути свідками нашої віри в різних ситуаціях за прикладом святих мучеників нашої Церкви, яка цього року відзначає 30-ту річницю виходу з підпілля» [108]. Так, українські

християни добре розуміють, що таке переслідування, яке тривало десятиліття радянської влади.

10 лютого 2020 р. папа Франциск перед членами Адміністративної ради Лицарів Колумба, які зібралися у Римі з нагоди їхньої столітньої присутності у вічному місті, окремо відзначив і подякував їм за допомогу й підтримку «матеріально і духовно» християн Близького Сходу: «Дякую вам за те, – сказав Папа, – що вбачаєте в братові та сестрі з цього регіону, переслідуваних чи скитальцях, свого ближнього, для якого ви є знаком безмежної Божої любові» [128].

Католики у Сирії представлені різними обрядами й традиціями, що свідчить про багатство в різноманітті місцевої церкви. Однією із помітних спільнот є вірмено-католики, що попри унію з Апостольською Столицею, протягом століть зберігають свій самобутній давній літургійний обряд, календар. У місті Алеппо проживає одна із найбільших вірмено-католицьких громад, яка у 2016 р. була ініціатором спільної мусульмано-католицької молитви за загиблих дітей у цій жорстокій війні. Ординарій вірмено-католицької дієцезії Алеппо Бутрос Мараяті активно виступає в англо- та російськомовних ресурсах зі своєю виразною позицією у відношенні до іноземного втручання у сирійський конфлікт: на його переконання, світові держави повинні припинити військовим шляхом відстоювати власні інтереси, зосередившись виключно на дипломатичних і мирних шляхах [158, с. 78].

Окремі національні конференції католицького єпископату, що координують діяльність Католицької церкви в межах конкретної країни, допомагають різними засобами, передусім молитовними акціями та фінансовими ресурсами. Так, впродовж кількох років послідовно католики Польщі збирають кошти для допомоги переслідуваним християнам Близького Сходу. Речник польського єпископату о. Павел Ритель-Андріанік перед проведенням ІХ Дня солідарності з переслідуваною Церквою (2017), що традиційно проводиться в другу неділю листопада, у зверненні до вірних підкреслив: «Християни на Близькому Сході живуть часто в неприязному

середовищі для своєї віри. Трапляється, що піддають небезпеці власне життя. Дехто гине за віру в Христа. Наші брати дають живе свідчення віри в надзвичайно складних умовах. А до того ж побутові умови насправді дуже складні. Як брати і сестри у вірі не можемо їх залишити самих <...> Молитва та матеріальна допомога для них є свідченням того, що їх не залишили, що Церква про них пам'ятає. Психологічна підтримка також є дуже важливою та дозволяє пережити складні хвилини, які часто пов'язані з переслідуваннями за віру. Це щоденна реальність для багатьох християн. На Близькому Сході – біблійне коріння християнства, тому тим паче мусимо зробити все, щоб Церква там вистояла» [308].

У березні 2020 р., на початку Великого посту, що відбувся в так драматичній ситуації невизначеності та страху перед новою глобальною небезпекою, представники Caritas Polska відзначили складність ситуації в Сирії та необхідність подальшої допомоги: «Ситуація драматична, особливо для хворих осіб, старших та дітей. У Сирії понад 6 мільйонів внутрішніх переселенців. Не всі у новому місці мають дах над головою, а триваюча досі зима ускладнює ситуацію, особливо ночами. То також поважна небезпека для здоров'я і життя. Образ драми доповнюють жахливі ціни на продукти, відсутність медичної допомоги, фатальні санітарні умови та очевидна постійна небезпека, спричинена бомбардуваннями та обстрілами <...> Великий піст – це для християн період зречень, свідомо прийнятих. Заохочуємо до того, аби великопісній рефлексії та молитві товаришувала жертвність і щоб була можливість побачити страждаючого Христа в іншій людині» [200].

8 грудня 2015 р. у місті Ербіль, столиці Ірацького Курдистану та історично однієї з найдавніших християнських єпархій у світі, при допомозі Італійської конференції католицьких єпископів було відкрито Католицький Ербільський університет (Catholic University in Erbil Campus, CUE), який функціонує під егідою Халдейської католицької церкви. Фактично відкриття цього університету відбулося у прифронтовій зоні [24; 208]. На сьогодні

основна місія цього вузу полягає у «формуванні наступного покоління лідерів, які будуть готові до компетентного служіння своїй громаді в Ірацькому Курдистані, Іраці та в міжнародній спільноті загалом, відповідно до служіння загальному благу та підтримки людської гідності» [24; 208].

Допомога страждаючим і потребуючим належить до інтегральної частини соціального вчення Римсько-католицької церкви, що узгоджується із євангельською проповіддю та старозавітними текстами про допомогу чужинцям. Сучасні військові дії та громадянські конфлікти у країнах Близького Сходу після подій т. зв. Арабської весни призвели до матеріальних руйнувань і гуманітарної катастрофи місцевого населення, серед якого християни постали як спільнота, що перебуває в особливій небезпеці через загрозу радикального ісламу, що, зокрема, ставить за мету очистити ті регіони від немусульман – передусім християн, котрі мешкали там інколи ще до самого виникнення мусульманської релігії. Католицька церква у різний спосіб намагається допомогти християнам Близького Сходу, а саме: через конкретну гуманітарну допомогу на місцях конфлікту, світову дипломатію, а також молитовні акції солідарності. Орден братів менших (францисканців), що протягом восьми століть присутній на Близькому Сході, послідовно виконує свою євангельську місію свідченням любові, миру, єдності й братерства, перебуваючи зі своїми спільнотами, допомагаючи засобами першої необхідності, медичної допомоги, духовної опіки (незалежно від релігійної ідентичності), водночас наражаючись на всі небезпеки в ситуації складного військового конфлікту.

Папа Франциск і патріарх Кирило у Спільній декларації звернулися до всіх тих, від кого залежить напрям світової політики та хто має вплив на припинення глобальних конфліктів, із закликом допомогти переслідуваним християнам: «Просимо міжнародну спільноту невідкладно діяти, щоб запобігти черговому вигнанню християн з Близького Сходу. Підносячи голос на захист переслідуваних християн, бажаємо висловити своє співчуття з приводу страждань, яких зазнають вірні інших релігійних традицій, що

також є жертвами громадянської війни, хаосу та терористичного насильства» [161, арт. 9]. Як бачимо, під час історичної зустрічі глав РКЦ та РПЦ спільна допомога переслідуваним християнам усіма можливими способами і формами вписана до дорожньої карти екуменічної співпраці двох церков.

Серед голосів підтримки християн Близького Сходу виразним є заклик про допомогу, а також дієві гуманітарні ініціативи церков Англіканської спільноти (англ. The Anglican Communion), зокрема Церкви Англії – як «материнської Церкви» локальних національних єпископальних церков – та її глави примаса архієпископа Кентерберійського Джастіна Велбі (з 2013 р.) – *primus inter pares* єпископів.

За відсутності аналітичних та узагальнюючих наукових праць щодо підтримки англіканським церквами християн Близького Сходу будемо користуватися як джерелами інформації офіційними інтернет-ресурсами та публікаціями у провідних авторитетних світових засобах масової інформації.

Допомогу переслідуваним християнам зі сторони Заходу паралізує і стримує, як це не парадоксально, політична гра партій, урядів на угоду заспокоєння виборців, що ті не сприйняли заклики про рішучість дій як потенційну небезпеку для спокою західних країн. Один із британських журналістів цю ситуацію добре і влучно сформулював у 2014 р.: «Мабуть, жоден житель Заходу не хоче повертатися до теми Іраку, а політики бояться, що навіть обговорення цієї країни підштовхне виборців побоюватися ще одного вторгнення та ще однієї кривавої окупації. Або ж, можливо, ми дивуємося самою ідеєю християн як переслідуваної меншини <...> Західна людина привчена сприймати християн як “агентів агресії, а не її жертв”, тому ми такі глухі до волення про допомогу. Рабин Джонатан Сакс порівняв страждання християн Близького Сходу з єврейськими погромами в Європі та пригадав слова Мартіна Лютера Кінга: “Зрештою, ми пам’ятатимемо не слова наших ворогів, а мовчання наших друзів”. Справді, було б жахливо думати, що Захід може мовчати через те, що насильство розростається виключно через невпевненість визнати християн жертвами, або через

небажання засудити певні напрями ісламу. Це був би перший в історії геноцид, допущений через соціальну незручність» [227]. Публіцистичні примітивні стереотипи про Церкву як інституцію, яка стримує прогрес і бореться зі свободою, негативно впливають на доведення необхідності рятувати християн Близького Сходу.

Англійська спільнота, зокрема Церква Англії, є однією з найвпливовіших у християнському світі, об'єднуючи численні національні церкви, що активно виступають і на арені світових гуманітарних ініціатив, а також дипломатичних перемовин у тих регіонах світу, де страждають місцеві мешканці від соціальної несправедливості, військових дій, міжетнічних конфліктів. Виразним свідченням цього є дієві ініціативи єпископальних церков у справі допомоги християнам Близького Сходу, що страждають внаслідок складної ситуації після подій Арабської весни.

На запитання журналіста (у червні 2015 р.), що потребують близькосхідні церкви найбільше та найнагальніше від світової церковної спільноти, маронітський священник впевнено відповів, що передусім прохають і очікують миру, а також продовжив: «Без безпеки ми не можемо досягти миру, і без виживання ми не можемо досягти справедливості. Гуманітарні потреби продовжують зростати, переміщення населення продовжується, і ціле покоління дітей страждає від війни та насильства, все більше вони позбавлені основних потреб, освіти та захисту» [268]. На сьогодні ситуація не надто змінилася. Основні соціальні та побутові потреби населення Близького Сходу в країнах, що постраждали від військових конфліктів, досі не є відновлені, люди перебувають у постійному страхі перед ескалацією нової фази конфлікту.

Звісно, що підтримка близькосхідних християн повинна враховувати також і перспективи подальшого розвитку цього регіону. Скажімо, Міжнародна екуменічна організація Всесвітня студентська християнська федерація (World Student Christian Federation (WSCF)), в якій активну роль виконують представники англійської спільноти, при підтримці Всесвітньої

ради церков протягом багатьох років організовує Екуменічний інститут для Близького Сходу, основним завданням якого є формація християнської молоді цього регіону, набуття юридичних знань, здобуття компетентностей толерантності й поваги до інакомислячих, сприяння розвитку екуменізму та активної дієвої міжцерковної співпраці в арабському світі, а також будівництва братерських мостів із людьми інших конфесій, передусім мусульманами, заради справжнього діалогу [214].

Організація Англiканський альянс (Anglican Alliance), що об'єднує окремі англiканські церкви, в пріоритетних напрямках своєї діяльності займається роботою з молоддю із бідних та проблемних сімей, забезпечує правовий захист жертвам насильства, а також допомагає біженцям і мігрантам із Близького Сходу, зокрема виступає посередником із профільними міністерствами щодо справ мігрантів у тих країнах, які приймають біженців зі своїх держав, проводить серед місцевого населення роз'яснювальну роботу з метою уникнення жорсткого неприйняття чужих у тих чи інших регіонах європейського континенту [183].

Англiкансько-православна міжнародна комісія (Anglican-Oriental Orthodox International Commission (AООIC)) регулярно проводить засідання та здійснює різні види діяльності щодо проблем внутрішньо переміщених осіб, а також біженців із країн Близького Сходу. Скажімо, у Лівані англiканські громади забезпечують перебування біженців із Сирії у сім'ях чи окремих церковних центрах. Представники цієї міжконфесійної організації засвідчують, що вимушені мігранти опиняються в ситуації «подвійної дискримінації» – у країні свого проживання від мусульманських радикальних груп та на Заході від байдужості політиків та небажання урядів активно допомагати цим людям. Англiканський єпископ Грегорі Кемерон із Вельсу риторично задав питання собі та людям західного суспільства: «Чи будемо ми, настільки заможні в порівнянні, далі продовжувати робити так мало у цих умовах великих потреб» [185]. Таку ж думку щодо байдужості Заходу щодо трагедії християн Близького Сходу висловив і англiканський

священик із Багдаду, звертаючи увагу на те, що ті ж релігійні діячі воліють дискутувати на доволі віддалені від реального життя християн, зокрема потребує, проблеми: «Більшість політичних і релігійних лідерів досі не говорять про це. Релігійні лідери, здається, більше турбуються тим, хто займатиметься квітковими декораціями у неділю і чи буде висвячений гей на священика чи ні. Більшість людей не мають поняття, що відбувається насправді, не мають навіть загального уявлення» [254]. Складно не погодитися із цим пастором, адже в Україні також ця проблема не надто відомо, хоча, безумовно, наша країна на Сході також зустрілася із величезною соціально-гуманітарною драмою. У 2013 р. священик наголошував на тому, що «християни тут бояться навіть до церкви ходити, адже на них можуть напасти. Усі церкви є мішенями» [254]. Прев. Крістофер Бішоп, настоятель єпископальної церкви Св. Мартина у Раднорі (штат Пенсильванія) відзначив: «Ісус чітко акцентував, що наші сусіди нерідко, можливо, є тими, кого ми найменше чекаємо або хочемо не помічати. Єдина реальна різниця між нами та кимось із Мосула чи Кіркука це, скажімо, – погана доля. Але нам потрібно діяти від їх імені так, наче ми помінялися ролями <...> Ця криза виходить поза межі релігійних кордонів і націй, і, сподіваємося, зможе надихнути нас до дії. Якщо стверджуватимемо, що це потужне й наповнене Божою волею свідчення в нашому житті, то це означатиме простягти руку дружби та підтримки тим, хто страждає чи потребує любові» [184].

Церква Англії, за ініціативи її примаса архієпископа Кентерберійського Джастіна Велбі, намагається вплинути і на політиків у проблемі переслідування християн Близького Сходу. Відомо, що від політиків значною мірою залежить доля цілих народів. Не будемо у нашій дисертації пробувати аналізувати фактор західної політики у ситуації, яка склалася після подій Арабської весни (цьому слід присвятити окремі роботи з політології), але відомо, що без впливових країн нічого не обходиться у глобальних процесах, зокрема і на Близькому Сході впродовж останніх років.

Британська королівська родина, попри свою символічно-представницьку владу, все-таки наділена відповідною вагою у британській політиці. Тому заяви наступного британського монарха принца Уельського Чарльза завжди викликають інтерес засобів масової інформації та політичних сил однієї з впливових держав Європи. Відомо, що престолонаступник регулярно відвідує ірацько-халкедонську, мелкітську, сирійську, коптську парафії у Лондоні, до яких належить чимало вимушених мігрантів. У грудні 2018 р. на спеціальному молитовному зібранні, присвяченому переслідуваним християнам Близького Сходу, принц Уельський сказав: «Я ще раз був глибоко вражений і зворушений надзвичайною благодаттю та здатністю до прощення, яку я бачу в тих, хто так сильно постраждав. Прощення, як багато хто з Вас краще за мене знає, – це не пасивний вчинок чи приниження. Швидше, це акт вищої мужності; відмова від гріха, вчиненого проти Вас; рішучості, що любов переможе ненависть. Одна справа вірити в Бога, Який прощає; а зовсім інше – взяти цей приклад до серця і насправді пробачити всім серцем так затятим “винуватцям нашим”. Отже, зібравшись сьогодні разом, ми можемо лише подякувати за справді надзвичайну силу Віри (*виділено великою літерою у тексті промови – З. К.*) багатьох християн перед лицем переслідувань, що дає їм мужність та рішучість терпіти і встояти. Вони є натхненням для всієї церкви та всіх людей доброї волі. Це найпрекрасніший заповіт про стійкість людства та надзвичайну силу віри протистояти навіть найжорстокішому насиллю у його подоланні...» [294].

Як бачимо із цього фрагменту промови, принц Чарльз використав богословський стиль (наводить, зокрема, алюзію з вірша з Матвія 6,12 – «І прости нам довги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим») у висловлюванні власного враження від спілкування з численними представниками церковних громад орієнтальних церков, які вимушено опинилися на чужині, вдалині від місця свого народження та домівок.

Принц Чарльз запевнив мігрантів та християн Близького Сходу в підтримці: «У цей період Адвенту, коли ми святкуватимемо народження

Господа нашого Ісуса Христа, Який сам зазнав вигнання, несправедливості й страждання, я можу лише запевнити Вас у нашій непохитній підтримці й найсердечніших молитвах, коли Ви працюєте над відбудовою, відновлюєте справедливість, щоб воля Божа могла здійснитися на Землі, як на Небі» [294].

Адже на тих історичних землях «християни намагалися жити і проповідувати любов Божу, яка виявилася на хресті» [294]. Ще на початку загрозового військового конфлікту у 2014 р. принц Чарльз написав листа солідарності до глави Халдейської католицької церкви, патріарха Вавилону Халдейського та архієпископа Багдадського Луїса Рафаеля I Сако (з 2018 р. – кардинал): «Прагну, щоб Ви знали про те, що моє серце розділене з усіма тими, чиє життя було розбите цим жахливим конфліктом. Хоча слова видаються надмірно недостатніми у такий немислимий час страждань, я хочу через Вас передати мої особливі молитви та глибоке співчуття всім членам Халдейської католицької церкви в Іраці. Моя палка надія та молитва спрямовані на те, щоб керівництво та дії людей доброї волі, як Ви і Ваші брати й сестри, допомогли подолати диявольське зло, що спричинило це жахливе страждання» [209]. Саме стародавня спільнота Халдейської католицької церкви об'єднує значну кількість християн у цій країні [319].

Архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі у своїй промові акцентував на еклезіологічному розумінні єдності Церкви Христової, незалежно від географічної віддаленості чи національно-культурної ідентичності. У цьому і полягає особливий обов'язок усіх християн, звісно, окрім суто природного прагнення допомогти усім несправедливо пригнобленим і страждаючим через переслідування: «Коли будь-яка частина церкви страждає, ми також страждаємо, проте відстань і незнання притуплюють біль, який ми повинні відчувати. Сьогодні ми повинні знову відкрити себе перед болем тих, хто перебуває в регіоні страждань <...> Ми так часто бачимо насилля лише через щілину» [294]. На основі біблійного розуміння символізму світла архієпископ Джастін Велбі відзначав про необхідність християн бути тим світлом, яке може розсіяти морок темряви

байдужості на Заході й страждань на Близькому Сході: «Мета світла – привернути увагу, а мета наміру – знайти надію й напрямок» [294]. Мужність християн переслідуваної Церкви на Близькому Сході, аж до проливання крові та віддавання свого життя, і є тим світлом Христовим, яке пломеніє серед зла й індиферентності. Архієпископ Кентерберійський відзначив важливість цих жертв і зречень, адже вони не були марними ні для сучасного світу, ні для наступних поколінь. З історії Церкви, зокрема на українських землях, добре знаємо, що насіння християн мучеників приносить свої щедри плоди у світлі спасенної надії: «Твоє світло справді світило. Можемо пригадати мучеників на пляжі в Лівії, про незліченну кількість вбитих в Іраці та Сирії, про вірність християн у захищених і стабільних частинах регіону, які дотримувалися свого служіння, вітали й приймали своїх братів і сестер Христі – біженців, наприклад, у Йорданії та Лівані, і таким чином засяяло світло у всьому світі» [294]. На думку проповідника, така постава мужності у вірі християн Близького Сходу є великим уроком для християн Заходу, що живуть у відносній безпеці та комфорті: «Як ми повинні реагувати на це світло? Ми повинні зробити все, щоб, повернувшись до нього, стояти з тими, хто його світить, пам'ятати про нього та засвоювати урок, який випливає з нього. Бо це світло покірності. Це послух християн усього регіону, у місцях гірших і кращих, які через свій послух є дітьми Бога, братами і сестрами Ісуса Христа» [294].

Архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі з християнського розуміння покірності, яке нічого не має спільного зі звичайною слабкістю чи бездіяльністю, виводить євангельське завдання людей західного світу: «Покірність – це належна відповідь на одкровення Бога, яке діє таким чином, щоб слідувати за цінностями і цілями наближення Царства Божого. Покірність християн поза межами Близького Сходу та поза межами регіону переслідувань полягає в тому, щоб уряди, місцеві жителі й громади приймали страждаючих, молилися за страждаючих, перебували з ним у випробуваннях і раділи визволенню» [294].

Ще 2013 архієпископ Джастін Велбі після своєї подорожі країнами Близького Сходу як глава Церкви заявив: «Як Церква в Англії, ми повинні дуже уважно слухати голоси болю та діяти як слуги, не вдаючись до якихось грандіозних ідей рішення» [252]. Погоджуємося з англіканським достойником у тому, що не обов'язково вирішувати глобальні проблеми, найважливіше завжди мати простягнуту руку в готовності допомогти потребувачому, як до цього закликає Господь через натхненний текст із Книги Приповідок: «Жінку цнотливу – хто її знайде? Ціна її вища над перлини! Серце її мужа покладається на неї; йому не бракуватиме прибутку. Вона чинить йому добро, не зло, покінь віку в неї. Дбає про льон та вовну, радо працює власними руками. Руки до кужеля простягає, а пальці її держать веретено. Вона для **вбогого розтуляє долоню, нужденному подає руку.** Краса – річ оманлива, врода – марна; жінка, що Господа боїться, така хвали достойна! Дайте їй з того, що надбали її руки, і нехай її вчинки хвалять її при брамі» (Прип. 31, 10-13. 19-20. 30-31).

Отже, допомога ближньому не потребує кожного разу мільйонних витрат чи якихось глобальних політичних рішень, економічних ресурсів, а часто світло у темряві страждань і випробувань може пробитися завдяки простим вчинкам милосердя звичайних людей, «вдовиної лепти» або навіть тихої молитви.

Висновки до розділу 3

Сьогоднішня ситуація християн Близького Сходу вкрай драматична, а в окремих регіонах навіть трагічна, оскільки на межі виживання опинилися цілі християнські спільноти виключно через конфесійну ідентичність – приналежність до Церкви, яка тут існувала ще до історичного виникнення ісламу як релігії. Політичні події та соціальні рухи Арабської весни, на жаль, також активізували діяльність радикального ісламу, одним із основних завдань якого є витіснення християн із землі їхнього багатостолітнього

проживання і творення самобутньої культури разом із мирними мусульманами та представниками інших релігій. Без допомоги світової громадськості цю багатопланову соціально-гуманітарну проблему місцевим християнським спільнотам неможливо самотійно вирішити. Сучасні військові дії та громадянські конфлікти у країнах Близького Сходу після подій Арабської весни призвели до матеріальних руйнувань і гуманітарної катастрофи місцевого населення, серед якого християни постали як спільнота, що перебуває в особливій небезпеці через загрозу радикального ісламу, що, зокрема, ставить за мету очистити ті регіони від немусульман – передусім християн, котрі мешкали там інколи ще до самого виникнення мусульманської релігії.

Католицька церква у різний спосіб намагається допомогти християнам Близького Сходу, а саме: через конкретну гуманітарну допомогу на місцях конфлікту, світову дипломатію, а також молитовні акції солідарності. На Близькому Сході функціонує низка місій францисканців, кармелітів, єзуїтів та інших спільнот богопосвяченого життя, які тут мають розгалужену структуру монастирів, лікарень, притулків, навчальних закладів тощо. Орден братів менших (францисканців), що протягом восьми століть присутній на Близькому Сході, послідовно виконує свою євангельську місію свідченням любові, миру, єдності й братерства, перебуваючи зі своїми спільнотами, допомагаючи засобами першої необхідності, медичної допомоги, духовної опіки (незалежно від релігійної ідентичності).

Міжнародні католицькі благодійні організації «Карітас», «Допомога церкві в потребі», «Спільнота святого Егідія» та «Лицарі Колумба» створюють цілу мережу милосердного служіння переслідуваним завдяки створенню можливості християнам із різних куточків світу фінансово долучитися в допомозі потребуючим, в реалізації численних гуманітарних проектів, відкритих для всіх людей Близького Сходу – християнам, мусульманам, езидам та ін.

Окремі проекти світових благодійних організацій, національних єпископських конференцій, невеликих благодійних фондів повертають переслідуваним християнам почуття впевненості й безпеки, а також відчуття причетності до Церкви Христової – милосердної і відкритої на потреби нужденних. Такі вияви матеріальної та духовної допомоги є свідченням і символом Божої любові та милосердя, надії та радості для переслідуваних християн.

У прагненні допомогти переслідуваним важливо думати також і про майбутнє в їхніх країнах, яке повинні будувати фахові й свідомі лідери, що потребує належної і тривалої підготовки – як інтелектуальної, так і духовної. У 2015 р. у місті Ербіль, столиці Ірацького Курдистану та історично однієї з найдавніших християнських єпархій у світі, при допомозі Італійської конференції католицьких єпископів було відкрито Католицький Ербільський університет під егідою Халдейської католицької церкви. Основна місія цього навчального закладу – формування нового покоління лідерів та свідомих християн, готових служити людям і Церкві.

Англійська спільнота, що об'єднує низку національних єпископальних церков, є однією з найбільш активних у допомозі переслідуваним християнам Близького Сходу, що опинилися у вкрай скрутному соціально-фінансовому положенні внаслідок військових дій та кризи державності. Англійські церкви організують різного рівня конференції та симпозіуми щодо ситуації на Близькому Сході, очільники Церкви, передусім архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі, виступають у провідних засобах масової інформації з метою пояснення трагедії християн найдавніших спільнот учнів Христових та поширення відомостей про стан переслідуваних громад. Особисті ініціативи архієпископа Кентерберійського є дуже важливими, адже у консервативній за своєю ментальністю Великій Британії його постать є помітною, він має можливість безпосередньо спілкуватися з суспільною елітою, яка спроможна впливати як політично, так і фінансово. Важливою є організація для збирання коштів, необхідних для

організації гуманітарної допомоги в різних сферах життєдіяльності. На нашу думку, різноманітні ініціативи англіканських церков у допомозі християнам Близького Сходу є свідченням автентичного розуміння євангельського покликання Церкви в служінні людям, а передусім страждаючим і переслідуваним, упослідженим і непомітним для світових політиків та фінансових транснаціональних корпорацій, що, звісно, не бачать для себе якогось фінансового.

ВИСНОВКИ

Комплексний богословський аналіз переслідування християн Близького Сходу внаслідок подій Арабської весни, що передбачало дослідження низки поставлених дослідницьких завдань, дозволяє сформулювати такі узагальнюючі основні висновки:

1. Дослідження наукових, релігійних і загальних медійних джерел показує, що соціально-політичні події Арабської весни подаються у більшості випадків у політичному, військовому, демографічному та соціальному контекстах, проте мало йдеться про зростання насилля і переслідування християн Близького Сходу як релігійної меншості у відповідних країнах, де вони проживають фактично від самого зародження і формування християнства як світової релігії. Близький Схід – це колыска християнства, що займає особливе місце в історії не тільки цієї релігії, але й світової культури загалом: автохтонні мешканці цього регіону, де виникали найдавніші цивілізації, що створили давні системи писемності, міфічні й релігійні наративи, самобутнє мистецтво, концептуальні ідеї якого знайшли своє рецептивне продовження в західній культурі, визнають релігію Христа ще задовго до становлення церковних спільнот та інституцій в Європі.

2. Після революційних подій Арабської весни, починаючи з 2010 року, коли в окремих державах до влади прийшли радикальні мусульманські сили, християни одних із найдавніших церковних спільнот залишилися практично наодинці перед жорстокими утисками і репресіями, світова громадськість переважно не вникала у конфесійні особливості зростання насилля на Близькому Сході, хіба що за винятком роликів із жахливими ексекуціями мусульманських радикалів над невинними простими людьми, що не бажали зректися своєї християнської віри. Слід підкреслити, що присутність християн у країнах Близького Сходу забезпечує умови плюралізму і толерантності в багатоконфесійному середовищі, не дозволяє окремим країнам опуститися до повної автократії й тиранії.

3. Богословське дослідження релігійного фактору в подіях Арабської весни, зокрема ролі мусульманського консервативного та фундаменталістського складників та їхнього впливу на становище християнських церков у цьому регіоні, важливе не тільки у внутрішньо церковному дискурсі для поглиблення розуміння солідарності християн, розуміння страждань і випробувань Церкви, але і для якомога повнішого представлення ситуації християн Близького Сходу як у релігійних недійних ресурсах, так і нерелігійних. Відомим є факт того, що в більшості видань простежується некомпетентне розуміння релігійної тематики та представлення конфліктів, детермінованих складними конфесійними питаннями, що вимагає фахового аналізу.

4. Якщо мотивації революціонерів цілковито вписувалися в демократичні прагнення населення, зокрема молодого покоління, покращити загальний соціальний рівень, то після повалення старих режимів, які протягом років, навіть десятиліть, перебували у керма держав, на арену політичного життя вийшли радикальні мусульманські сили, зокрема салафізм і такфіризм, які раніше перебували на нелегальному положенні й стримувалися центральною владою. Ісламісти формували з місцевих християн образ союзників ворожих західних держав та цінностей або ж потенційних зрадників. Такий демонізований образ чужого фактично руйнував уклад мирного співжиття мусульман і християн. Насправді з ішлося про примітивну маніпуляцію конфесійного чинника, загравання з історичними стереотипами про тріумфалізм ісламу над християнством у цьому регіоні, використання однобокого і спрощеного тлумачення Корану про навернення іновірців та підкорення Церкви духовною владою послідовників пророка Мухаммада. Повалення старої центральної влади в окремих державах Близького Сходу означало порушення хиткого стану рівноваги між різними етнічними й релігійними групами, що базується переважно на конвенційності регіональних еліт, а більшість конфліктів вирішується звичаєвими квазісудовими інститутами.

5. Для християн Близького Сходу конфесійний чинник займає особливе місце в ментальності та етно-культурній картині, що і детермінує безапеляційну відданість своїм релігійним переконанням навіть перед обличчям смерті. Наприклад, «коптська національна ідея», що сформувалася на наративах апокрифів (втеча Святого Сімейства від переслідувань Ірода та проживання в Єгипті), агіографії перших святих, оповідей про анахоретів-пустельників, ідентифікує себе як нащадків Давнього Єгипту та відмежовується від арабської надетнічної системи і культури. Така консервативна позиція християн Близького Сходу може видатися ригористичною і «негнучкою» у сприйнятті західних людей, які в своїй більшості не сприймають релігійний фактор як такий, від якого залежить екзистенційна сутність та соціальний статус.

6. Інтелектуальний релігієзнавчий і богословський простори – важлива складова боротьби із джихадизмом та радикальними інтерпретаціями Корану і мусульманської традиції. І тут особлива роль мусульманських богословів, які повинні виступати у боротьбі з насиллям поясненням ісламу як релігії миру не тільки у протистоянні салафітським проповідникам і авторам «менталітету геноциду», але і перед усім мусульманським світом. Значення цього способу не менше від військових способів боротьби з екстремізмом. Тому варто змінити ситуацію відстороненої формальної реакції мусульманських духовних лідерів (скажімо, в Єгипті) на акти насилля проти християн. Станом на початок 2020-го року близькосхідні християни досі бояться т. зв. «поголених борід» (колишніх бойовиків та прихильників ІД), які хоч і асимілювалися з більшістю населення, але не полишили прагнення взяти реванш за будь-яких сприятливих соціально-політичних умов.

7. Страждання християн Близького Сходу із беззаперечною довірою свого земного життя і посмертної долі Господу можна по-богословськи зіставити з хресною жертвою Ісуса Христа. Кров цих новомучеників може стати надією на духовне пробудження Заходу, який перебуває у комфортних

умовах, забувши про своє християнське коріння, що і сформувало Європу як культурний феномен. Як свого часу кров першомучеників змінила античний світ, так і в XXI ст. жертва покірних свідків Христа, можливо, преобразить Захід. Сирійські, єгипетські та інші близькосхідні християни стають, за богословською метафорою, тією стіною любові і прощення, яка здатна зупинити зло їхніх ворогів, а також «сіллю та світлом» для їхніх єдиновірців в інших регіонах світу.

8. За визначенням правозахисної християнської організації Open Doors, переслідування християн визначається як різноманітні прояви ворожості (відносини, слова, дії) через ідентифікацію особи з Ісусом Христом. Згідно методології цієї міжнародної організації (World Watch List methodology), розрізняються два основні види переслідування: тиск (у всіх сферах життя – приватній, сімейній, громадській, національній та церковній) і погром (намірене насильство). На основі щорічних емпіричних спостережень Open Doors основною причиною переслідування християн у світі виділяє ісламський екстремізм. Після подій Арабської весни констатуємо різноманітні форми переслідування християн у країнах Близького Сходу: вбивства, гвалтування, викрадення людей, насильницьке виселення, знищення будівель і церков.

9. У виявленні еклезіологічного та сотеріологічного значень гонінь християн Близького Сходу передусім слід звернутися до біблійного тексту, де вказується на значення страждання в світлі хресної дороги та розп'яття Ісуса Христа. Обітниці Господа єврейському народові під час вавилонської неволі (пророцтва Єремії), пісня Слуги Ягве (пророцтва Ісаї) в Старому Завіті вселяють надію в тих ситуаціях, коли, з людської перспективи бачення, все видається безповоротно втраченим. Переслідування і мучеництво християн Близького Сходу є особливою заохотою до солідарності та євхаристійної єдності Церкви в усіх частинах світу, адже вони представляють єдність у Христі, будучи співпричетними до хресної жертви Месії. І це розуміння важливе для сучасних християн усіх регіонів та культур, які нерідко

сприймають мартирологи лише як приклад історичних жанрів агіографічної літератури; за аналогією до Книги Іова західні християни так само віддалені від християн Близького Сходу, як друзі-потішители старозавітного праведника в часі його випробування численними стражданнями. Не можна допустити, щоб земля, де зародилося християнство, зокрема, як основне джерело західної культури перетворилася в «темну долину безмовності» та знищення на фоні холодної загальної байдужості світу. У відкритості перед потребами переслідуваних особливо важливою є допомога адаптуватися вимушеним мігрантам, що, безумовно, є чітким євангельським обов'язком християн, аллюзією до якого є вимушена втеча Святої Родина до Єгипту.

10. Заклик та очікування Церкви Близького Сходу про допомогу (передусім від співбратів за вірою) нагадує алегорію з євангельською вдовою – скривдженою та безпорадною особою перед обличчям сили та могутності цього світу (пор.: Лук. 18:1-8). Вірність християнській вірі аж до покірної смерті можна зіставити з апокаліптичним сюжетом про мучеників, які приймають волю Божу про їхню загибель від переслідувачів та взивають до прощення і милосердя до тих, хто до них палає ненавистю (Об. 6:9-11). Християни Близького Сходу фактично перебувають у ситуації як перші послідовники Христа в Стародавньому Римі. Беручи участь у Христових стражданнях, християни покладають надію на співпричетність до вічної радості та потішення (2 Кор 1:5-7). В упованні на вислухання їхніх молитов та прийняття жертв Царем Миру переслідувані християни очікують на благословення миром як станом не тільки відсутності війни, але й примирення зі своїми сусідами мусульманами.

11. Церква у всьому світі пов'язана невидимим зв'язком усіх живих християн, що споживають євхаристію, а також тих, які відійшли з цього світу. Відповідальність християн у світлі віри в Ісуса Христа та іспиту власного сумління полягає в розумінні безпосереднього зв'язку відношення до Бога та конкретних моральних рішень і вчинків. Любов до Бога та ближнього є нероздільною, що в сучасності потребує жертвності й

відповідальності за інших людей, особливо переслідуваних і страждаючих, які в своїх випробуваннях особливо близькі до Ісуса Христа.

12. Історично-культурний екскурс діянь християнської Церкви Близького Сходу показує, що випробування віри не було рідкістю протягом багатьох століть, часто навіть загрожувало життю. Християни Близького Сходу своє зміцнення та духовне укріплення повсякчас віднаходять у вірі в воскреслого Христа і тих текстах Святого Письма, які виражають обітницю про «Царство не від цього світу» та мир, який належить до сутності людської екзистенції, а не соціально-політичного виміру.

13. Мартирологія сучасної Церкви Близького Сходу доводить, що у переслідуваннях християн передусім міститься ненависть до людини загалом, зважаючи лише на її релігійно-культурну відмінність. Християни Близького Сходу проявляють радикальну мужність у вірності християнській вірі, надії на спасіння завдяки збереженню віри. До нових форм переслідувань і страждань можна зарахувати викрадення, психо-фізичне насилля та примушене одруження неповнолітніх дівчат із християнських сімей за мусульман з обов'язковим переходом на іслам.

14. Представники церков, зокрема їхні предстоятелі та ієрархи, як в Україні, так і світі, послідовно виступають із промовами, проповідями, повчаннями, документами, дипломатичними ініціативами, організацією релігійних та культурних заходів, спрямованих на отримання широкого розголосу як у суспільстві загалом, так і серед політикуму та бізнесу про переслідування християн Близького Сходу. Мета цієї роботи – організація різноманітних заходів та форм діяльності, котрі можуть ефективно та суттєво допомогти переслідуваним християнам як у країнах їхнього проживання, так і на європейському континенті, куди вони змушені емігрувати в пошуках притулку та порятунку від радикальних дій ісламістів і політики дискримінації місцевої влади. Біблійні образи й сюжети про переслідуваних і страждаючих повинні бути прикладом, заохоченням та віроповчальним унаочненням для християн України та Європи в ініціативності й дієвості

допомоги Церкві Близького Сходу, а також її вірним, вимушено розпорошеним на чужину.

15. У місійному служінні Церкві Близького Сходу католицькі ордени та згромадження проявляють особливу участь, зважаючи на багатостолітній досвід допомоги людям у віддалених від світових митрополій та головних центрів політики й економіки країнах, а також відповідно до власної харизми любові й милосердя до ближнього. На Близькому Сході функціонує низка місій францисканців, кармелітів, єзуїтів та інших спільнот богопосвяченого життя, які тут мають розгалужену структуру монастирів, лікарень, притулків, навчальних закладів тощо. Вони добре знають місцеві особливості, до їхніх спільнот вступають і християни цих держав. Нерідко отці та монахи навіть під загрозою смерті відмовляються покидати свої парафії, де служать, бажаючи віддати життя за ввірених Провидінням людей. Не рідкими є викрадення, ув'язнення і вбивства католицьких священиків, яких радикали сприймають як перешкоду в реалізації їхніх планів через створення хаосу в усіх сферах суспільства, а Церква, навпаки, прагне реалізувати мирний уклад життя для повноцінного розвитку людини та формації соціальних інститутів.

16. Серед католицьких благодійних організацій слід назвати такі: «Карітас», «Допомога церкві в потребі», «Спільнота святого Егідія» та «Лицарі Колумба». Ці благодійні структури уможливлують створення цілої мережі милосердного служіння переслідуваним завдяки створенню можливості людям доброї волі з різних куточків світу фінансово долучитися в допомозі потребуючим, в реалізації численних гуманітарних проектів, відкритих для всіх людей Близького Сходу – незалежно від конфесії чи етнічної ідентифікації. Такі проекти повертають переслідуваним християнам почуття впевненості й безпеки, а також відчуття причетності до Церкви Христової – милосердної і відкритої на потреби нужденних. Такі вияви матеріальної та духовної допомоги є свідченням і символом Божої любові та милосердя, надії та радості для переслідуваних християн.

17. Англiканська спiльнота, зокрема Церква Англiї, органiзовує рiзного рiвня конференцiї та симпозиуми щодо ситуацiї на Близькому Сходi, очiльники Церкви виступають у провiдних засобах масової iнформацiї з метою пояснення трагедiї християн найдавнiших спiльнот учнiв Христових та поширення вiдомостей про стан переслiдуваних громад. Важливою є органiзацiя для збирання коштiв, необхідних для органiзацiї гуманiтарної допомоги в рiзних сферах життєдiяльностi. Мiжнародна екуменiчна органiзацiя Всесвiтня студентська християнська федерацiя, в якiй активну роль виконують представники англiканської спiльноти, при пiдтримцi Всесвiтньої ради церков протягом багатьох рокiв органiзовує Екуменiчний iнститут для Близького Сходу, основним завданням якого є формацiя християнської молодi цього рєгiону, набуття юридичних знань, здобуття компетентностей толерантностi й поваги до iнакомислячих, сприяння розвитку екуменiзму та активної дiєвої мiжцерковної спiвпрацi в арабському свiтi, а також будування братерських мостiв iз людьми iнших конфесiй, передусiм мусульманами. Органiзацiя Англiканський альянс, що об'єднує окреми англiканські церкви, в прiоритетних напрямках своєї дiяльностi займається роботою з молоддю iз бiдних та проблемних сiмей, забезпечує правовий захист жертвам насильства, а також допомагає бiженцям i мiгрантам iз Близького Сходу адаптуватися в краiнах Заходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдульсалам, М., *Мария в исламе*. Доступно: <https://www.islamreligion.com/ru/articles/25/> [Дата звернення 07.10.2019].
2. Аверинцев, С. (2004). Християнство у ХХ столітті. *Аверинцев, С. Софія-Логос. Словник. 2-ге видання*. Київ: Дух і Літера, с. 353-407.
3. Александр (Драбинко), архиеп. (2012), *Бог, Человек, Церковь*. Киев: Издательский отдел УПЦ. 188 с.
4. *Андреа Риккарди начинает международную кампанию по спасению сирийского города Алеппо*. Доступно: <http://www.santegidio.org/pageID/3/langID/ru/itemID/10174/savealeppo.html> [Дата звернення 23.11.2019].
5. Апель, К.-О. (1999). Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія*. Підручник. Київ: Лібра, с. 395-413.
6. *«Арабский кризис» и его международные последствия* / Под общ. ред. А.М.Васильева. Отв. ред. А.Д.Саватеев, Л.М.Исаев (2014). Москва: ЛЕНАНД. 256 с.
7. Арістова, А. В. (2017), *Феномен релігійної девіації: теоретичні нариси*. Київ: Інтерсервіс. 182 с.
8. Арутюнова, Н. Д. (1988), *Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт*. Москва: Наука. 341 с.
9. *Архиепископ Халдейской Католической Церкви: многие тысячи мусульман перешли в христианство в результате гонений ИГ*. Доступно: <https://sib-catholic.ru/arhiepiskop-haldeyskoj-katolicheskoy-tserkvi-mnogie-tyisyachi-musulman-pereshli-v-hristianstvo-v-rezultate-goneniya-ig/> [Дата звернення 23.11.2019].
10. Ашраф, Э. С. (2011). Египетская революция. *Азия и Африка сегодня*. №10, с. 13–20.
11. Ба Алави, М. М. С. (2017), *Институциональные и социокультурные факторы трансформации политических режимов в*

арабських країнах в початку XXI століття (на прикладі Республіки Ємен): Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. к. п. н., спеціальність 23.00.02 – політичні інститути, процеси і технології. Москва. 30 с.

12. Бабенко, О., *Дзюдо за брамою монастиря. Спортсмен і правозахисник о. Віталій Осмоловський про те, чому став єзуїтом.* Доступно:

http://jesuits.org.ua/2019/07/23/%d0%b4%d0%b7%d1%8e%d0%b4%d0%be-%d0%b7%d0%b0-%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%bc%d0%be%d1%8e-%d0%bc%d0%be%d0%bd%d0%b0%d1%81%d1%82%d0%b8%d1%80%d1%8f/?fbclid=IwAR0FFfGWqPQTJpVI_LtoPcT-u0R58wF_6ZuDyCKRUZW7YZ5qQTF9ef9T5a4 [Дата звернення 23.11.2019].

13. Балог, П. ОР, о., *Страждання у світі.* Доступно: <https://risu.org.ua/en/index/blog/~Petro+Balog/70734/> [Дата звернення 23.04.2020].

14. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена.* Б.м., б.р. 1521 с.

15. Бовсунівський, П. В. (2012). Особливості формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку держав арабського світу. *Політичні проблеми міжнародних відносин.* Випуск III (Частина I), с.77-84.

16. Богомолів, О. В. (2019), *Дискурс Арабської весни: когнітивно-семантичний та комунікативно-функціональний аспекти (на матеріалі єгипетських медійних текстів).* Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.13 “Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії”. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Київ, 2019. Київ. 444 с.

17. Брильов, Д. В. (2010). Активізація діяльності міжнародних суфійських організацій. *Іслам в його проблемах і трансформаціях.* Збірник наукових праць. За науковою редакцією докторів філософських наук А.

Арістової та А. Колодного. Українське релігієзнавство. Київ. Спецвипуск 2010-11, с. 18-27.

18. Брильов, Д. В. (2009). Генеза та сутність радикального ісламізму в контексті глобалізаційних процесів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Випуск 20 (33): [зб. наукових праць], с. 3-11.*

19. Брильов, Д. В. (2012). Інтолерантність та її вияви. *Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно-методологічний аспект : колективна монографія / [Ф. С. Бацевич С.Л. Грабовська, ОВ . Дарморіз та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 61-82.*

20. Брильов, Д. В. (2011), *Іслам: історія, віровчення та культова практика.* Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 140 с.

21. Бузаров, А. І. (2018), *Побудова демократичного суспільства на Арабському Сході: соціально-філософський аналіз.* Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Вінниця-Запоріжжя. 222 с.

22. Валиахметова, Г. Н. (2015). Энергетическая составляющая геополитического конфликта в Сирии. *Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. № 5, с. 26-32.*

23. Варфоломей, патриарх (2008), *Приобщение к таинству : Православие в третьем тысячелетии.* Москва: Эксмо. 368 с.

24. *В Ираке открылся католический университет.* Доступно: <https://sib-catholic.ru/17347/> [Дата звернення 23.11.2019].

25. Вольф, М. (2012), *По подобию Нашему. Церковь как образ Троицы / пер. с англ. О. Розенберг.* Черкасы: Коллоквиум. 424 с.

26. Воробьева, И. А. *Исчезнет ли христианство на Ближнем Востоке?* Доступно: <https://www.ivran.ru/articles?artid=3614> [Дата звернення 08.07.2019].

27. Гарник, Л. П. (2013), *Авторитаризм та демократія у процесі модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу*: автореф. дис ... канд. політ. наук: 23.00.02; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків. 16 с.

28. Гафт, Д. *Арабская весна – зима для стран Европы* / пер. А.Арама. Доступно: <http://www.davidgaft.co.il/%D0%90%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%E2%80%93-%D0%B7%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD-%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%8B.html> [Дата звернення 23.11.2019].

29. *Глава англикан: следует отойти от довода о том, что ИГИЛ не имеет ничего общего с исламом.* Доступно: <https://sib-catholic.ru/glava-anglikan-sleduet-otoyti-ot-dovoda-o-tom-chto-igil-ne-imeet-nichego-obshhego-s-islamom/> [Дата звернення 23.11.2019].

30. *Глобализация террора: как с ней бороться?* Доступно: <https://www.bbc.com/russian/features-41838756> [Дата звернення 23.11.2019].

31. Горбатова, В. В. (2012). Радикальные исламские организации в условиях «ренессанса» политического ислама в странах Арабского Востока. *Вестник Томского государственного университета*. № 365, с. 39-41.

32. Грибанова, Г. И. (2015). «Исламское государство» как новая форма терроризма XXI века. *Вестник МГОУ*. Серия: История и политические науки. № 5, с. 19-23.

33. Гринин, Л. Е., Исаев, Л. М. и Коротаев А. В. (2016), *Революции и нестабильность на Ближнем Востоке*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Московская редакция издательства «Учитель». 384 с.

34. Дівак, В. В. (2012). Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального пере форматування регіону. *Держава і право*. Вип 56, с. 576-587.
35. «Дом семьи Авраама»: в Абу Даби будет возведена синагога. Доступно: <https://sem40.co.il/print:page,1,315372-dom-semi-avraama-v-abu-dabi-budet-vozvedena-sinagoga.html> [Дата звернення 23.11.2019].
36. Драбинко, О. (митрополит) (2018), *Українська церква: шлях до автокефалії: до дискусій навколо каноніч. статусу, богослужб. мови та історії Укр. Церкви*: [збірник]; [упоряд., ред. П. Зуєв]. Київ: Дух і Літера. 671 с.
37. Духович, С. Папа: «Позбавляти життя в ім'я релігії – це богохульство». Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/pope/news/2019-07/papa-pozbavlyaty-zhyttya-v-imya-religiyi-ce-bogohulstvo.html> [Дата звернення 23.08.2019].
38. Духович, С. Сирійський священник, що був у полоні, отримав премію за мир. Доступно: https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2019-10/syrijskyj-svyashenyk-sho-buv-u-poloni-otrymav-premiyu-zamy.html?fbclid=IwAR35YME1OzxeOSO0bgDiVRwZBwIRha1NOjhbzARqdWIsqN_DmKn4zRhoP [Дата звернення 23.11.2019].
39. Ейкельман, Д. Ф. (2005). *Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід* / Переклад з англ. П. Шеревери. Київ: Видавничий дім «Стилос». 374 с.
40. Элдииб Амр, М. А. А. (2017), *Революционные события в Египте 2011-2012 гг. в контексте «Арабской весны»: общее и особенное*: Автореф. диссерт. на соиск. уч. ст. к. и. н., специальность 07.00.03 – Всеобщая история. Нижний Новгород. 28 с.
41. Епіфаній, митр. *Завтра світова спільнота відзначатиме Міжнародний день біженців*. Доступно: <https://www.facebook.com/epifaniy/posts/2630012223880997> [Дата звернення 14.03.2020].

42. Эпштейн, М. Н. (1991) Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса). *Вопросы языкознания*, № 6, с.19–33.
43. *Египетский университет Аль-Азар прервал диалог с Ватиканом*. Доступно: <https://sib-catholic.ru/egipetskiy-universitet-al-azar-prerval-dialog-s-vatikanom/> [Дата звернення 13.04.2019].
44. Єленський, В. Є. (2013), *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Львів: Вид-во УКУ. 504 с.
45. Єленський, В. Є. та Боднарєнко, В. Д. (2014). Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі. *Історико-політичні студії*. № 2, с. 75-90.
46. *Жизнь под властью «Исламского государства»: дневник очевидца*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/multimedia/2016/03/160226_v_raqqa_diary1 [Дата звернення 13.04.2019].
47. *Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви в связи с ростом проявлений христианофобии в мире*. Доступно: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1498832.html> [Дата звернення 13.04.2019].
48. Заянчковський, В. Є. (2013). «Арабська весна»: перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки. *Стратегія розвитку України*. № 1, с. 257-261.
49. Ігнатенко, А. А. (2009). «Божественное» и человеческое в исламе. *Исламоведение*. № 1, с. 57–77.
50. Ігнатенко, А. А., *Документированные заметки о невозможности разрешить исламско-христианский конфликт как религиозный*. Часть 3. Доступно: <http://www.iimes.ru/?p=25404> [Дата звернення 13.04.2019].
51. Ігнатенко, А. А., *Фетва как политическая проблема (Заметки о политическом исламе)*. Часть 1. Доступно: <http://www.iimes.ru/?p=41559> [Дата звернення 13.04.2019].

52. Ігор (Ісіченко), архієп. (2006), *Загальна Церковна Історія*. Харків: АКТА. 602 с.
53. Ігошина, Ж. Б. (2012), *Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації*: монографія. Одеса: Фенікс. 222 с.
54. Иларион (Алфеев), митр. Волоколамский. *Доклад на международном форуме христианских журналистов «Христианство в современном мире»*. Доступно: <http://www.hilarion.ru/study/doklad-mitropolita-volokolamskogo-ilariona-na-mezhdunarodnom-forume-khristianskikh-zhurnalistov-khri.html> [Дата звернення 11.03.2019].
55. Иларион (Алфеев), митр. Волоколамский. *Эпоха нового мученичества. Дискриминация христиан в разных регионах мира*. Доступно: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2025283.html> [Дата звернення 11.03.2019].
56. Иларион (Алфеев), епископ Венский и Австрийский (2006), *Православное свидетельство в современном мире: Доклады, интервью, слова*. Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко». 416 с.
57. Иоанн (Зизиулас), митрополит (2006), *Бытие как общение: Очерки о личности и Церкви* / Предисл. прот. Иоанна Мейендорфа; Пер. с англ. Д. М. Гзгзяна. Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт. 280 с.
58. Иоанн (Зизиулас), митрополит (2012), *Общение и инаковость. Новые очерки о личности Церкви* / Пер. с англ. Москва: ББИ. 497 с.
59. Исаев, Л. М. (2013). Исламисты в политическом процессе Тунисской республики после «Арабской весны». *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова*. Серія: Соціологія і політичні науки. Т. 18. Вип. 2 (18). Ч. 3, с. 122-130.
60. Исаев, Л. М. (2014), *Политический кризис в арабских странах: опыт оценки и типологизации*: Автореф. на соиск. уч. ст. к. полит. н.: специальность 23.00.04 – Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития. Москва. 34 с.

61. *Истоки и смысл арабской революции*. «Наука 2.0» с востоковедом и антропологом Андреем Коротаевым. Доступно: http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=287&Itemid=1 [Дата звернення 11.03.2019].

62. *Исход христиан из Дамаска активизируется – маронитский епископ*. Доступно: <http://www.sedmitza.ru/text/7908877.html>.

63. *Как живется в оплоте исламистов Ракке*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/multimedia/2015/12/151204_v_syria_raqqa_doucet [Дата звернення 11.03.2019].

64. *Как устроено "Исламское государство": истоки, цели, финансы*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/international/2015/11/151117_islamic_state_roots_money_religion#orb-banner [Дата звернення 11.03.2020].

65. Кан, А. *Автор книги о пророке Мухаммеде: почему под знаменем ислама льется кровь*. Доступно: <https://www.bbc.com/russian/features-41101684> [Дата звернення 11.03.2019].

66. *Катехизм Католицької Церкви* (2002). Синод УГКЦ. 772 с.

67. Кепель, Ж. (2004) *Джихад: Экспансия и закат исламизма*. Москва: Ладомир. 468 с.

68. Керстюк, З. В. (2019). "Арабська весна" й переслідування християн Близького Сходу. *Практична філософія*. № 4 (74), с. 144-149.

69. Керстюк, З. В. (2019). Діяльність Католицької церкви у підтримці християн Близького Сходу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 41 (54), с. 15-23.

70. Керстюк, З. В. (2019). Еклезіологічне та сотеріологічне осмислення гонінь християн Близького Сходу. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Svazek 5. 4. Vydání, s.112-118.

71. Керстюк, З. В. (2020). Ініціативи Англiканської церкви у допомозі християнам Близького Сходу. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея». Вип. 152 (№ 1), с. 148-151.

72. Керстюк, З. В. (2019). Солідарність із християнами Близького Сходу в контексті універсалістської етики відповідальності. *Гуманітарно-наукове знання: горизонти комунікативістики*: матеріали Міжнар. наук. конференції (Чернівці, 4-5 жовтня 2019 р.). Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, с. 218–222.

73. Керстюк, З. В. (2020). Солідарність церков в ініціативах захисту християн Близького Сходу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 42 (55), с. 29-37.

74. Керстюк, З. В. (2019). Сучасне переслідування християн на Близькому Сході: богословський вимір. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея». Вип. 147 (№ 8), Ч. 2. Філософські науки, с. 78–82.

75. Кокорський, В. Ф. та Смирнова, К. Є. (2011). Арабські революції: перспективи демократизації в регіоні. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 48 (6), с. 771-781.

76. Комлева, Н. А. (2015). Сирийський кризис: основные причины и участники. *Вестник МГОУ. Серія: История и политические науки*. № 5, с. 10-19.

77. Компендіум соціальної доктрини Церкви (2008). Київ: Кайрос. 549 с.

78. Кондратьєва, І. В. (2012). Давні Східні православні церкви: освіта і духовність Коптської Церкви. *Вісник Черкаського університету. Серія Філософія*. № 11 (224), с. 78-85.

79. Кондратьєва, І. В. (2013). *Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність*: монографія. Київ: «Видавничий дім Дмитра Бураго». 508 с.
80. Кондратьєва, І. В. (2007). Інституції орієнтального християнства: проблема ідентифікації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Філософія. Політологія. Вип. 84-86, с. 35-39.
81. Кондратьєва, І. В. (2012). Конфесійно-політичні умови походження та існування Сирійської Православної Церкви. *Політологічний вісник*. Вип. 68, с. 97-108.
82. Кондратьєва, І. В. (2013). Особливості та сучасний стан ієрархату Коптської Церкви. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Філософія. Політологія. Вип. 111, с. 21-25.
83. Кондратьєва, І. В. (2018). Особливості формування інституцій церкви Сходу. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 135, с. 175-179.
84. Коротаєв, А., Романов, Д. и Медведев, И. (2019). Эхо «арабской весны» в Восточной Европе: опыт количественного анализа. *Социологическое обозрение*. Т. 18. № 1, с. 56-106.
85. Короткова Л., СНДМ. *Папа урочисто відкрив монументальну скульптуру, присвячену мігрантам*. Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/pope/news/2019-09/papa-vidkryv-monumentalnu-skulpturu-prysvyachenu-mihrantam.html?fbclid=IwAR1UYMDzLiH5gljQvr0ZTjMCZOtCcbSdAm0rz8aKsFMDLkpIXcoKozImzqU> [Дата звернення 11.10.2019].
86. Котлярова, Т. О. (2010). Освіченість в питаннях релігії – шлях до нормалізації міжконфесійних відносин в Україні. *Релігія та соціум*. Часопис. Випуск №2(4), с.12-15.
87. Котлярова, Т. О. (2015). Основні напрями співпраці релігійних організацій з іншими суспільними інститутами в сучасній Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*.

Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб.наукових праць]. Вип.№4 (47), с. 43-50.

88. Котлярова, Т. О. (2009). Співпраця церкви та релігійних організацій із світською освітньо-виховною системою в Україні. *Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід*: Збірник наукових матеріалів. Київ: Видавництво «Світ знань», с. 84-88.

89. Коцур Т., о. ЧСВВ. *Блиькохсідні Патріархи: Папа розуміє наш біль*. Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2020-02/parazustrivjsja-z-katolyckumy-patriarhamy-shodu.html> [Дата звернення 11.02.2020].

90. Коцур, Т., о. ЧСВВ. Кардинал Паролін. Мир – це не одне з благ, але цілісність добра. *Vatican news*. Доступно: https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2019-08/kardynal-parolin-myr-ce-ne-odne-z-blag-ale-cilisnist-dobra.html?fbclid=IwAR0Mzv_AY-p3GUw3-aXnlkfSmWoKwLJsAKxdtBxXKrx2jxYuPs25Waek6U4 [Дата звернення 29.10.2019].

91. Коцур Т., о. ЧСВВ, *Німеччина: День молитви за переслідуваних і утиснених християн. Католики Німеччини моляться за переслідуваних братів і сестер у вірі*. Доступно: https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2019-12/nimeschyna-den-molytvvy-za-peresliduvanyx.html?fbclid=IwAR2mHLzWj1PONkR-C33yVrLRwE_bx_k0JEuyIWeFD7t_rQluZpuG4oSbt14 [Дата звернення 11.03.2019].

92. Коцур Т., о. ЧСВВ, *Папа: Християни не можуть бути байдужими до старих і нових форм бідності*. Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/pope/news/2019-09/propovid-papy-29-veresnya-2019-den-migranta.html?fbclid=IwAR0ilOC7zYVf8IU0qswKTqEMaTH7h11PQGKIweJ6rbnO1f7IZo4F-4NUhIE> [Дата звернення 11.11.2019].

93. Кречетников, А., *Ислам, Ближний Восток и война в Сирии: ключевые понятия*. Доступно:

https://www.bbc.com/russian/international/2015/10/151021_islam_syria_glossary
[Дата звернення 11.03.2019].

94. Крылов, А. В. (2013). Роль религиозного фактора в арабской весне. *Вестник МГИМО-Университета*. № 4, с. 43-51. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/v/rol-religioznogo-faktora-v-arabskoy-vesne> [Дата звернення 19.05.2018].

95. Крылов, Г. Л. (2018). Исторические предпосылки укрепления роли Церкви в коптской общине Египта. *Христианство на Ближнем Востоке*. № 1, с. 4–21.

96. Крылов, Г. Л. (2018), *Коптская Церковь: взаимоотношения с египетским государством и исламскими институтами Египта с 1970 года по настоящий период*: диссертация на соискание степени кандидата богословия. На правах рукописи. Москва. 376 с.

97. Крылов, Г. Л. (2017). Межрелигиозные проблемы в Египте и опыт их решения после отстранения от власти президента Мухаммеда Мурси. *Христианство на Ближнем Востоке*. № 1, с. 51–74.

98. Кривец, Е. А. (2014). Национальная борьба коптской общины в современном Египте. *Ярославский педагогический вестник*. Т. 1. № 3, с. 124-126.

99. Кудряшова, И., *Арабское государство до и после «арабской весны*. Доступно: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=370441> [Дата звернення 11.03.2019].

100. Кюнг, Г. (2012), *Христианский вызов* / Пер. с нем. Москва: ББИ. 465 с.

101. Кюнг, Г. (2012), *Церковь* / Пер. с нем. Москва: ББИ. 677 с.

102. Латигіна, Н. А. (2016), *Ислам: шлях крізь століття*. Київ: КНТЕУ. 360 с.

103. Лаумулин, М. Т. (2011), *«Арабская весна» 2011 года: социально-политические изменения на Арабском Востоке и их международные последствия*. Алматы: КИСИ. 236 с.

104. Левин, З. И. (2013). Феномен «арабской весны». *Страны Востока в контексте современных мировых процессов: социально-политические, экономические, этноконфессиональные и социокультурные проблемы*: сб. науч. тр. Москва: ИВ РАН, с. 25-30.

105. *Лицарі Колумба піднесли голос на захист переслідуваних християн*. Доступно: <https://credo.pro/2018/08/215654> [Дата звернення 18.03.2020].

106. *Лицарі сьогодні. Історія ордену*. Доступно: <https://lytsarikolumba.com/istoriia/> [Дата звернення 18.03.2020].

107. Мальчин В., о., *Лицарі Колумба розпочали нову молитовну програму підтримки переслідуваних у світі християн*. Доступно: <https://lytsarikolumba.com/lytsari-kolumba-rozpochaly-novu-molytovnu-prohramu-pidtrymky-peresliduvanykh-u-sviti-khrystyian/> [Дата звернення 11.03.2019].

108. Мальчин, В., о., *«Щоб бути справді глобальною Церквою, маємо вчитися виявляти глобальну солідарність»*. Доступно: http://news.ugcc.ua/news/dlya_togo_shchob_buti_spravd%D1%96_globalnoyu_ts_erkvoyu_maiemo_vchitis_viyavlyati_globalnu_sol%D1%96darn%D1%96st__o_v_olodimir_malchin_86556.html [Дата звернення 19.08.2019].

109. Менікетті, М. та Духович, С., *Апостольський Нунцій в Сирії: пандемія на руїнах – це недопустима трагедія*. Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2020-04/nuncij-v-syriyi-pandemiya-na-ruynah-nedopustyma-tragediya.html?fbclid=IwAR0Sn0qziJJrxC6PYIQS8IJ0F8c-YNyHrC3jsvI0zSk8nQIsunIqDbBe0nc> [Дата звернення 19.08.2019].

110. Мень, А., прот. (2012), *Церковь и мы: Домашние беседы*. Москва: ИД «Жизнь с Богом». 256 с.

111. Медведева, К. и о. Кочетков, Г., *100 лет назад в России началась кампания большевиков по вскрытию молей*. Доступно: <https://sfi.ru/smi/100-let-nazad-v-rossii-nachalas-kampaniia-bolshevikov-po-vskrytiiu->

moshchei.html?fbclid=IwAR2wU_JlICXvcnbz5IpUGH6OFxFh65MkIWwd2L33M-H5Yzun3q2tZxYIFQ4 [Дата звернення 19.08.2019].

112. *Межрелигиозный диалог и его роль в деле защиты христиан Ближнего Востока и Северной Африки от преследований*: сборник научных статей / под ред. свящ. Д. Сафонова (2017). Москва: Познание. 264 с

113. Мирский, С., «Мы хотим смерти! Мы хотим в рай!» Книга о поборниках джихада во Франции. Доступно: <https://www.svoboda.org/a/27617161.html> [Дата звернення 19.08.2019].

114. *Мосул: взорванные мечети и изъятые дома христиан*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/multimedia/2015/06/150609_iraq_mosul_is [Дата звернення 19.08.2019].

115. Мьюир, Дж., *Взлет и падение «Исламского государства»*. Доступно: <https://www.bbc.com/russian/features-41724612> [Дата звернення 19.08.2019].

116. Мьюир, Дж., «Исламское государство»: история с начала. Доступно: https://www.bbc.com/russian/international/2016/03/160311_is_full_story [Дата звернення 30.12.2018].

117. *На сессии Совета по правам человека ООН впервые принято заявление в защиту христиан Ближнего Востока*. Доступно: <https://mospat.ru/ru/2015/03/18/news116667/> [Дата звернення 19.08.2019].

118. Несправа, М. В. (2018), *Радикальный джихадизм в Європі початку XXI ст.*: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 304 с.

119. Нечитайло, Д. А. (2012). «Аль-Каида и «арабская весна». *Азия и Африка сегодня*. № 9, с. 31-35.

120. Озеров, О. Б., *Выступление на презентации сборника «Межрелигиозный диалог и его роль в деле защиты христиан Ближнего Востока и Северной Африки от преследований»*. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/vystuplenie-na-prezentatsii-sbornika->

mezhrefligioznyy-dialog-i-ego-rol-v-dele-zaschity-hristian-blizhnego-vostoka-i-severnoy-afriki-ot [Дата звернення 19.08.2019].

121. *Основи соціальної концепції Української Православної Церкви* (2002). Київ: Інформ.-вид. центр УПЦ. 80 с.

122. *Основы социальной концепции Русской Православной Церкви* (2001). Москва: Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата. 128 с.

123. *Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека* (2010). Москва: Издательство Московской Патриархии. 32 с.

124. Остащук, І. Б. (2019). Баптистерій. *Велика українська енциклопедія*. Доступно: <http://vue.gov.ua/Баптистерій> [Дата звернення 19.12.2019].

125. Остащук, І. Б. (2015). Сучасне християнське мучеництво в парадигмі святості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб.наукових праць]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип. 33 (46), с. 75–82.

126. Остащук, І. Б. (2019). Християнське мучеництво XX-XXI століть: богословсько-антропологічний вимір. *Релігія та медицина: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Вид.-во НМУ ім.О.О.Богомольця, с.119-123.

127. *Пальмира: варварские разрушения «Исламского государства»*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/multimedia/2015/10/151005_palmyra_before_and_after [Дата звернення 19.08.2019].

128. *Папа до Лицарів Колумба: «Знак Божої любові для переслідуваних і скитальців»*. Доступно: <https://kmc.media/2020/02/10/papa-do-lyucariv-kolumba-znak-bozhoyi-lyubovi-dlya-peresliduvanykh-i->

skytalciv.html?fbclid=IwAR3cQr575k0raiPSfYSdeYAKDpVmjNtxgrrja5azc6VV
oLLkhnZTVK5z8uw [Дата звернення 11.02.2020].

129. *Папа Франциск в Бари: на Близьнем Востоке альтернативы миру не существует.* Доступно: <<https://sib-catholic.ru/papa-na-blizhnem-vostoke-alternativyi-miru-ne-sushhestvuet/>> [Дата звернення 24.10.2019].

130. *Папа Франциск знову закликає захистити цивільне населення в Сирії.* Доступно: https://kmc.media/2020/02/09/papa-francysk-znovu-zaklykae-zakhystyty-cyvilne-naselennya-v-syriyi.html?fbclid=IwAR26M8yo3S32w21D3iXc3WkhtTzyUWcCr9hcd0WPbpRNHVVPJt4x_SUbQ0c [Дата звернення 19.03.2020].

131. Пелікан, Я. (2015), *Ісус крізь століття* / Пер. з англ. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 344 с.

132. Петренко, В. В. та Разіцький, В. В. (2014). Особливості правління «Братів-мусульман» у Єгипті та причини їхньої поразки. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.* Серія : Філософія. Політологія. № 2 (116). с. 46-49.

133. Петренко, В. В. та Разіцький, В. В. (2014). Політичні пріоритети Братів-мусульман у Єгипті після падіння режиму Х. Мубарака. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.* Серія : Філософія. Політологія. № 1 (115), с. 71-74.

134. Пеньковцев, Р. В. та Халид, Г. Х. М. (2017). Влияние событий «Арабской весны» на политическую ситуацию в Республике Йемен. *Историческая и социально-образовательная мысль.* Том 9. № 6/2, с. 183–188.

135. *Президент Асад: «Христиане в Сирии никогда не были чужими».* Доступно: <https://sib-catholic.ru/prezident-asad-hristiane-v-sirii-nikогда-ne-byili-chuzhimi/?fbclid=IwAR2GmZZzK7VMoRfM7UaNsGxJHXSrxROHs10Y934PZ9v22AsRMnSnwhaYiPc> [Дата звернення 19.08.2019].

136. Представитель Ватикана рассказал о религиозных преследованиях христиан в мире. Доступно: <<http://www.sedmitza.ru/text/9070230.html>> [Дата звернення 24.10.2019].

137. Радиков, И. В. (2015). Сирийский кризис как отражение распада современной системы международной безопасности. *Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки.* № 5, с. 32-42.

138. Ранер, К. (2006), *Основание веры. Введение в христианское богословие*; [пер. с нем.]. Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея. 662 с.

139. Рахім, Х. Н. (2015), *Політичні процеси на Близькому Сході у висвітленні західних та арабських мас-медіа*: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 20 с.

140. Редклиф, Т. ОР. (2015). *Быть христианином: в чем тут суть?* / Пер. с англ. А.Дубининой. Київ: Дух і Літера. 288 с.

141. *Релігія і нація в суспільному житті України й світу*. За ред. Л.О.Филипович (2006). Київ: Наукова думка. 287 с.

142. Рубський, В. М. (2019). *Світогляд як модель реальності: функціонально-субститутивний підхід*: монографія. Одеса: КУПРІЄНКО СВ. 427 с.

143. Саватеев, А. Д. (2012). «Арабская весна»: симбиоз глобализации и исламских традиций. *Азия и Африка сегодня.* № 2, с. 7-10.

144. Саган, О. Н. (2004), *Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан*. Київ: Світ знань. 910 с.

145. Саган, О. Н. (2001), *Національні прояви православ'я: український аспект*. Київ: Світ знань. 255 с.

146. Сараб'єв, А. В. (2015). Исламизм против ближневосточного поликонфессионализма. *Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки.* № 5, с. 23-26.

147. Саргон, Х. (2013), *Политический режим Сирийской Арабской Республики в контексте соперничества глобальных и региональных политических сил на Ближнем Востоке*: автореф. дисс. ... к. полит. н. Москва. 28 с.

148. Сафонов, Д. В. (2017). Инициативы Московского Патриархата, направленные на защиту преследуемых христиан Ближнего Востока // *Межрелигиозный диалог и его роль в деле защиты христиан Ближнего Востока и Северной Африки от преследований*: сборник научных статей / под ред. свящ. Д. Сафонова. Москва: Познание, с. 5–11.

149. *СППРІ 2011: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2012): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 488с.

150. *СППРІ 2012: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2013): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 464с.

151. *СППРІ 2013: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2014): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 520 с.

152. *СППРІ 2014: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2015): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 544 с.

153. *СППРІ 2015: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2016): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 688 с.

154. *СППРІ 2016: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (2018): Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт. 768 с.

155. Смирнова, К. Є. (2015), *Політичні революції та режимні трансформації у країнах Арабського Сходу*. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Вінниця. 240 с.

156. *Собор и аббатство в Вестминстере подсветили красным в знак солидарности с гонимыми христианами*. Доступно: <https://sib-catholic.ru/sobor-i-abbatstvo-v-vestminstere-podsvetili-krasnyim-v-znak-solidarnosti-s-gonimyimi-hristianami/> [Дата звернення 19.08.2019].

157. Совгира, Я. В. (2018). Обзор деятельности крупнейших католических организаций, направленной на поддержку христиан Ближнего Востока. *Христианство на Ближнем Востоке*. № 2, с. 4-21.

158. Совгира, Я. В. (2017). Российско-армянская деятельность в защиту преследуемых христиан в Сирии. *Межрелигиозный диалог и его роль в деле защиты христиан Ближнего Востока и Северной Африки от преследований*: сборник научных статей / под ред. свящ. Д. Сафонова. Москва: Познание, с.75-89.

159. Соловій, Р. П. (2015). Концепція “місіонерської церкви” у сучасній протестантській еклезіології. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ: “Видавництво “Гілея”. Вип. 103 (12), с. 243–247.

160. Соловій, Р. П. (2016). *Феномен Виникаючої церкви у контексті теологічних та еклезіологічних трансформацій у сучасному західному протестантизмі*. Київ: Дух і Літера. 352 с.

161. *Спільна декларація Папи Франциска і Кирила, Патріарха Московського і всієї Русі*. Доступно: <http://radiomaria.org.ua/spilna-deklaraciya->

papi-franciska-i-kirila-patriarha-moskovskogo-i-vsi-rusi-3425 [Дата звернення 28.08.2019].

162. Строганова, А., *Эксперт: «В тюрьмах сегодня больше французских джихадистов, чем в Сирии и Ираке»*. Доступно: http://www.rfi.fr/ru/%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F/20200107-hugo-micheron?fbclid=IwAR3rnw2UxmJuOs-00Cb0h70Fjzf0hvURMcl-udP_HE2D2To-XsWUVfJeArw [Дата звернення 19.08.2019].

163. Уинтер, Ч., *«Исламское государство»: как работает его пропаганда*. Доступно: https://www.bbc.com/russian/international/2015/10/151005_is_propaganda_war [Дата звернення 27.10.2019].

164. Филипович, Л. (2014). *Методологічні засади експертної діяльності українських релігієзнавців. Роль експертних товариств у сфері політики, охорони довкілля, культури та релігійного життя в Україні та Білорусі*. Київ, с. 69-78.

165. Філоненко, О. С. (2018). *Присутність Іншого і вдячність: контури свхаристійної антропології: монографія*. Рівне: Дятлик М., 352 с.

166. Фитуни, Л. (2011). *Управление свободой. Технологические уроки арабского восстания. Израиль сегодня*. Доступно: <http://is2day.co.il/2011/12/upravleniesvobodo/> [Дата звернення 10.09.2019].

167. Халходжаева, С., *Папа скорбит о Сирии: диалог и дипломатия должны остановить войну*. Доступно: <https://www.vaticannews.va/ru/world/news/2020-02/papa-skorbit-o-sirii.html?fbclid=IwAR2snkHfkDKYiCPsgQAPNF9i5Oxee3FHKPvdaVY4qb2d2wKATEoBaRjVFHQ> [Дата звернення 19.08.2019].

168. Харламов, А. А. (2016), *«Арабская весна» в Египте, Ливии, Сирии и ее последствия для глобальной и региональной безопасности*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Специальность

23.00.04. – политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития. Нижний Новгород. 205 с.

169. Чавага, К., *Акцію «Папа для України» завершено. Допомога постраждалим не припиняється.* Доступно: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2018-11/акцію-папа-для-україну-zaversheno-dopomoga-tryvaye.html> [Дата звернення 19.08.2019].

170. Чорноморець, Ю. П. (2013). Перспективи релігієзнавства у ХХІ столітті. *Філософська думка*. Випуск 3, с. 39-54.

171. Чорноморець, Ю. П. (2015). Перспективи створення канонічної помісної церкви в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб.наукових праць]. Вип.№ 4 (47), с. 83-95.

172. Чорноморець, Ю. П. (2015). Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики. *Релігія та соціум*. Вип. 3, с. 34-40.

173. Шафель, А. Ш. Х. (2014), *Арабоязычное новостное спутниковое телевидение в условиях глобализации (1980-е – 2000-е гг.)*. Диссертация на соискание ученой степени к. филол. н. Специальность 10.01.10 – журналистика. Белгород. 133 с.

174. *ЮНЕСКО восстановит католический собор в Мосуле*. Доступно: <https://sib-catholic.ru/yunesko-vosstanovit-katolicheskii-sobor-v-mosule/?fbclid=IwAR1QgvA5L9O7OkM8bzrrBmOr5UCMw07JD1aQVSWvmzbijhEZwORzzy1SjY0> [Дата звернення 19.08.2019].

175. Яворська, Г. М. (2016) Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. Серія: Політика, (4), с. 41–48.

176. Яннарас, Х. (1992), *Вера Церкви: Введение в православное богословие* / Пер. с новогреч. Москва: Центр по изучению религий. 232 с.

177. Яннарас, Х. (2006), *Истина и единство Церкви* / Пер. с новогреч; под ред. А. В. Маркова. Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт. 184 с.

178. Яннарас, Х. (2003), *Свобода емосу* / Пер. з англ. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 268 с.

179. *About In Defense of Christians*. Available at: <https://indefenseofchristians.org/about-us/idc-mission-and-vision/>. [Accessed 16.06.2020].

180. *Afghanistan: Radical Islamist groups recruit at universities*. Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2019/08/afghanistan-radical-islamist-groups-recruit-at-universities/> [Accessed 19.08.2019].

181. *Aid to the Church in Need*. Available at: <https://www.churchinneed.org/> [Accessed 16.03.2020].

182. *A modern horror: global persecution of Christians at historic peak, report says*. Available at: <https://www.catholicnewsagency.com/news/a-modern-horror-global-persecution-of-christians-at-historic-peak-report-says-37413> [Accessed 16.10.2019].

183. *Anglican Alliance consultation builds relationship in Middle East*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2016/10/anglican-alliance-consultation-builds-relationship-in-middle-east.aspx> [Accessed 29.12.2019].

184. *Anglicans, Episcopalians standing in solidarity with persecuted minorities*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2015/04/anglicans,-episcopalians-standing-in-solidarity-with-persecuted-minorities.aspx> [Accessed 29.12.2019].

185. *Anglicans hear of Middle East Church's work with Syrian IDPs and refugees*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2016/10/anglicans-hear-of-middle-east-churchs-work-with-syrian-idps-and-refugees.aspx> [Accessed 29.12.2019].

186. *Archbishop Justin Welby preaches at service for Christians in the Middle East*. Available at: <https://www.archbishopofcanterbury.org/speaking-and-writing/sermons/archbishop-justin-welby-preaches-service-christians-middle-east> [Accessed 29.12.2019].

187. Arnold, N., *14-Year-Old Kidnapped, Forced to Convert to Islam, Married Off to Muslim Man in Pakistan*. Available at: <https://www.christianheadlines.com/contributors/lori-arnold/14-year-old-kidnapped-forced-to-convert-to-islam-married-off-to-muslim-man-in-pakistan.html> [Accessed 16.10.2019].

188. *Barnabas Fund*. Available at: <https://barnabasfund.org/> [Accessed 30.01.2020].

189. Basma, A. *In Lebanon, a monastery brings together Christians scattered by war*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-lebanon-monastery/in-lebanon-a-monastery-brings-together-christians-scattered-by-war-idUSKCN1UW0YQ> [Accessed 16.10.2019].

190. Bayat, A. A. (2011). *New Arab Street in Post-Islamist Times. People's Power: the Arab World in Revolt*. Beirut: Heinrich Boll Stiftung, p. 50-54.

191. Bendza, M. i Szymaniuk, A. (2005). *Starożytne patriarchaty prawosławne*. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. 188 s.

192. Benedict XVI, Pope (2012), *Post-synodal apostolic exhortation "Ecclesia in Medio Oriente"*. Available at: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20120914_ecclesia-in-medio-oriente.html [Accessed 27.10.2019].

193. Besenyő, C. J. (2013). *Arab Spring, Christian Fall? The situation of Christian minorities in the Middle East after the Arab Spring*. Available at: http://real.mtak.hu/83763/1/Arab_Spring_Christian_Fall_u.pdf [Accessed 16.10.2019].

194. Bilaska, M., *Polski ksiądz na Bliskim Wschodzie: Pomagamy, bo tam bije źródło naszej wiary, ta ziemia jest naszą ojczyzną*. Available at: <https://pl.aleteia.org/2020/01/09/polski-ksiazd-na-bliskim-wschodzie-pomagamy-bo-tam-bije-zrodlo-naszej-wiary-ta-ziemia-jest-nasza->

ojczyzna/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=daily_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl [Accessed 10.01.2020].

195. *Bishops witness “persecuted and beleaguered” Middle East Christians.* Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2016/01/bishops-witness-persecuted-and-beleaguered-middle-east-christians.aspx> [Accessed 29.12.2019].

196. *Bishop Whalon calls for regular prayer for Middle East troubles.* Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2014/07/bishop-whalon-calls-for-regular-prayer-for-middle-east-troubles.aspx> [Accessed 29.12.2019].

197. *Bliski Wschód: wojna między muzułmanami, tragedia chrześcijan.* Available at: http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/12/09/bliski_wsch%C3%B3d_wojna_mi%C4%99dzy_muzu%C5%82manami,_tragedia_chrze%C5%9Bcija/pl-1277694 [Accessed 16.10.2019].

198. *Book about beheaded Copts offers ‘different view of martyrdom’.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/coe/book-about-beheaded-copts-offers-different-view-of-martyrdom/> [Accessed 16.10.2019].

199. Caldwell, S., *British Government 'reluctant' to call persecution of Middle East faithful genocide.* Available at: <https://catholicherald.co.uk/british-government-reluctant-to-call-persecution-of-middle-east-faithful-genocide/> [Accessed 14.11.2019].

200. *Caritas Polska apeluje o pomoc dla Syryjczyków.* Available at: <https://episkopat.pl/caritas-polska-apeluje-o-pomoc-dla-syryjczykow/> [Accessed 14.11.2019].

201. Cashman, G. F., *Rivlin tells papal diplomat: Israel wants share land with Palestinians.* Available at: <https://www.jpost.com/Israel-News/Rivlin-tells-Papal-diplomat-Israel-wants-to-share-land-with-Palestinians-603630> [Accessed 17.09.2019].

202. *Catholic News Agency.* Available at: <https://www.catholicnewsagency.com/about.php> [Accessed 27.01.2020].

203. *Christians in the Arab World: One year after the Arab Spring*. Available at: <http://www.comece.eu/site/fr/notretravail/communiquusdepresse/2012/article/8818.html> [Accessed 17.09.2019].

204. *Christian Solidarity Worldwide (CSW)*. Available at: <https://www.csw.org.uk/about.htm> [Accessed 11.11.2019].

205. *Chrześcijanie Bliskiego Wschodu: troski i nadzieje*. Available at: <https://episkopat.pl/chrzescijanie-bliskiego-wschodu-troski-i-nadzieje/> [Accessed 17.09.2019].

206. *COMECE calls the EU to promote long term resilience in Syria*. Available at: <http://www.comece.eu/comece-calls-the-eu-to-promote-long-term-resilience-in-syria> [Accessed 17.09.2019].

207. *Constitution of The Arab Republic of Egypt 2014*. Available at: <http://www.sis.gov.eg/Newvr/Dustor-en001.pdf> [Accessed 17.09.2019].

208. *CUE ESTABLISHMENT & HISTORY*. Available at: <https://cue.edu.krd/cue-establishment-history/> [Accessed 19.11.2019].

209. Dawies, M. *Welby invokes Holocaust at vigil for Middle East minorities*. Available at: <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2014/5-september/news/uk/welby-invokes-holocaust-at-vigil-for-middle-east-minorities> [Accessed 29.12.2019].

210. Dibo, M. (2014). Opening the debate on sectarianism in Syria. *Open Democracy*. 22 September. Available at: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/mohammad-dibo/opening-debate-on-sectarianism-in-syria> [Accessed 18.09.2018].

211. *Document on Human Fraternity for world peace and living together*: Full text. Available at: <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2019-02/pope-francis-uae-declaration-with-al-azhar-grand-imam.html> [Accessed 20.03.2019].

212. Dohlen, J. von, *Christians in the Middle East need your help, says priest who survived kidnap ordeal*. Available at:

<https://catholicherald.co.uk/christians-in-iraq-need-your-help-says-priest-who-survived-kidnap-ordeal/> [Accessed 17.09.2019].

213. Dynek, S., *Zabici za Krzyż*. Wywiad z Koptem. Available at: <https://stacja7.pl/rozmowy/zabici-za-krzyz-wywiad-z-koptem/> [Accessed 17.02.2020].

214. *Ecumenical Institute for the Middle East will train young Christians*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2015/07/ecumenical-institute-for-the-middle-east-will-train-young-christians.aspx> [Accessed 29.12.2019].

215. *Egypt, Democracy and Islam*. Pew Research Center Q 17. Available at: <http://pewresearch.org/pubs/1874/egypt-protests-democracy-islam-influence-politics-islamic-extremism> [Accessed 17.09.2019].

216. Egyptians Remain Optimistic, Embrace Democracy and Religion (2012). *Political Life*. May 8. Available at: <http://www.pewglobal.org/2012/05/08/egyptians-remain-optimistic-embrace-democracy-and-religion-in-political-life/> [Accessed 17.10.2019].

217. *Egypt, Syria and a new Presence in the Holy Land*: Interview with the Minister General. Interview by Giuseppe Caffulli. Available at: <https://ofm.org/blog/egypt-syria-interview/> [Accessed 19.09.2019].

218. Ekeke, E. Ch. (2012). Persecution and Martyrdom of Christians in the Roman Empire from AD 54 to 100: a Lesson for the 21st Century Church. *European Journal of Scientific Research*. Volume 8 (Issue 16). July, p. 175-190.

219. Elhadj, E. (2006), *The Islamic Shield: Arab Resistance to Democratic and Religious Reforms*. Boca Raton: BrownWalker press. 272 p.

220. *Explore the 2019 World Watch List*. Available at: <https://www.opendoorsuk.org/persecution/about-wwl/?ref=footlnk> [Accessed 17.02.2020].

221. *Family of Kidnapped Christian Teen in Pakistan Begg for Daughter's Safe Return*. Available at: <https://www.persecution.org/2019/12/05/family-kidnapped-christian-teen-pakistan-begs-daughters-safe-return/> [Accessed 07.12.2019].

222. *For persecuted Christian women, violence is compounded by 'shaming'*. Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2019/03/for-persecuted-christian-women-violence-is-compounded-by-shaming/> [Accessed 27.03.2019].

223. Fradkin, H. (2013). Arab Democracy or Islamist revolution? *Journal of Democracy*. Vol. 24, № 1, p. 5-13.

224. Francis, pope, *To the members of the diplomatic corps*. Available at: <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2019-01/pope-francis-address-to-diplomatic-corps.html> [Accessed 17.01.2019].

225. Franciszek: *Prawo pomaga mi być bardziej wolnym*. Available at: https://pl.aleteia.org/2020/02/16/franciszek-prawo-pomaga-mi-byc-bardziej-wolnym/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=daily_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl [Accessed 17.02.2020].

226. *'Fresh risk of genocide' to Middle East Christians*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/fresh-risk-of-genocide-to-middle-east-christians/> [Accessed 17.09.2019].

227. Gillan, S., *Even through the suffering of Christians in the Middle East, God is still at work*. Available at: <https://www.anglicannews.org/blogs/2014/07/even-through-the-suffering-of-christians-in-the-middle-east,-god-is-still-at-work.aspx> [Accessed 29.12.2019].

228. Griswold, E., *Is This the End of Christianity in the Middle East?* Available at: https://www.nytimes.com/2015/07/26/magazine/is-this-the-end-of-christianity-in-the-middle-east.html?_r=0# [Accessed 17.09.2019].

229. Hadro, M., *Mike Pompeo meets Pope Francis to discuss religious freedom, Middle East Christians*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/mike-pompeo-meets-pope-francis-to-discuss-religious-freedom-middle-east-christians/> [Accessed 19.10.2019].

230. Hadro, M., *South and East Asia now the hotbed of Christian persecution, report finds*. Available at:

<https://www.catholicnewsagency.com/news/south-and-east-asia-now-the-hotbed-of-christian-persecution-report-finds-92385> [Accessed 17.09.2019].

231. Hamdan, G. (1953), *Population of the Nile Mid-Delta, Past and Present*. Cairo: Reading University. 311 p.

232. Hashim, A. and Bukhari, M., *Linked to Taliban and ISIS, Pakistani group seizes notoriety with bomb in park*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-blast-militants/linked-to-taliban-and-isis-pakistani-group-seizes-notoriety-with-bomb-in-park-idUSKCN0WU1F4> [Accessed 13.11.2019].

233. Hassan, S. R., *Islamic State claims attack on Christian family in Pakistan*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-shooting/islamic-state-claims-attack-on-christian-family-in-pakistan-idUSKCN1HA0P6> [Accessed 29.12.2019].

234. *Higher Committee of Human Fraternity unveils design for the Abrahamic Family House*. Available at: <https://religionnews.com/2019/09/23/higher-committee-of-human-fraternity-unveils-design-for-the-abrahamic-family-house/> [Accessed 24.09.2019].

235. Hoffman, M. & Jamal, A. (2012). The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. *Middle East Law and Governance*. № 4, p. 168–188.

236. *Holy Martyrs of Libia*. Available at: <https://www.nikolasaric.de/portfolio/holy-martyrs-of-libya/?lang=en> [Accessed 29.03.2020].

237. *Huma's parents appeal to Pope: "Francis, help us!"* Available at: <https://www.vaticannews.va/en/world/news/2019-12/huma-s-parents-appeal-to-pope-francis-help-us.html> [Accessed 27.12.2019].

238. Imanova, A., *David Adjaye's design for Abrahmic Family House in Abu Dhabi sets a mosque, church and synagogue in a single plot*. Available at: <https://www.arabianindustry.com/design/news/2019/oct/8/david-adjayes-design->

for-abrahmic-family-house-in-abu-dhabi-sets-a-mosque-church-and-synagogue-in-a-single-plot-6230484/ [Accessed 26.10.2019].

239. *In Homs, Syria, a Christian family finally goes home for Christmas.* Available at: <https://www.churchinneed.org/in-homs-syria-a-christian-family-finally-goes-home-for-christmas/> [Accessed 29.01.2020].

240. *International Christian Concern.* Available at: <https://www.persecution.org/> [Accessed 30.04.2020].

241. *Iran: Country Dossier. January 2019.* Available at: <https://www.opendoors.org.za/app/uploads/2019/01/Iran-WWR-COUNTRY-DOSSIER-January-2019-update.pdf> [Accessed 09.07.2019].

242. *Iraq: Christian school's reopening a 'victory over extremism'.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/coe/iraq-christian-schools-reopening-a-victory-over-extremism/> [Accessed 29.12.2019].

243. *Iraq: Five years after IS occupied Mosul, returnees live in fear.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2019/06/iraq-five-years-after-is-occupied-mosul-returnees-live-in-fear/> [Accessed 12.10.2019].

244. *Iraqi Christians hesitate to return to Bartella.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/coe/iraqi-christians-hesitate-to-return-to-bartella/> [Accessed 20.10.2019].

245. *Iraqi Christians still need America's help, former congressman says.* Available at: <https://cruxnow.com/global-church/2017/08/iraqi-christians-still-need-americas-help-former-congressman-says/> [Accessed 28.11.2018].

246. *Iraq: More than 200 mass graves with thousands of bodies discovered.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/coe/iraq-more-than-200-mass-graves-with-thousands-of-bodies-discovered/> [Accessed 29.12.2019].

247. *'It's time to be real: what happens in Iraq is ethnic cleansing' – UK analyst.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2019/07/its-time-to-be-real-what-happens-in-iraq-is-ethnic-cleansing-journalist/> [Accessed 27.08.2019].

248. Izotov, A. B. (2018). The history of relationship between the Roman Catholic and the Orthodox Church: the topics of the work of Joint International

Commission for Theological Dialogue between the Catholic Church and the Orthodox Church. *Christianity in the Middle East*. № 4, p. 65–73.

249. Jorgic, D., *Pakistan Islamists block roads to protest acquittal of Christian*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-blasphemy/pakistan-islamists-block-roads-to-protest-acquittal-of-christian-idUSKCN1N63MT> [Accessed 29.12.2019].

250. Kaileh, S. & Shams, V. (2014). Is the Syrian regime sectarian? *Open Democracy*. 29 October. Available at: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/salamah-kileh-victorios-shams/is-syrian-regime-sectarian> [Accessed 13.12.2019].

251. Khatib, L. & Lust, E. (2014). The Transformation of Arab Activism New Contexts, Domestic Institutions, and Regional Rivalries *Carnegie Middle East Center*. 15 May. Available at: <http://carnegie-mec.org/publications/?fa=55617> [Accessed 20.12.2019].

252. *Listen to their voices of pain*. Available at: <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2013/5-july/comment/opinion/listen-to-their-voices-of-pain> [Accessed 29.12.2019].

253. Lynch, M. (2011). Obama's Arab Spring'? *Foreign Policy*. Available at: http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2011/01/06/obamas_arab_spring [Accessed 29.11.2019].

254. Malnick, E., *The 'almost unremarked' tragedy of Christians persecuted in the Middle East*. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/news/religion/10264499/The-almost-unremarked-tragedy-of-Christians-persecuted-in-the-Middle-East.html> [Accessed 29.12.2019].

255. Mares, C., *Coptic Orthodox to dedicate church to New Martyrs of Libia*. Available at: <https://www.catholicnewsagency.com/news/coptic-orthodox-to-dedicate-church-to-new-martyrs-of-libya-78447> [Accessed 18.08.2019].

256. Mares, C., *International Conference on Christian Persecution convenes in Budapest*. Available at:

<https://www.catholicnewsagency.com/news/international-conference-on-christian-persecution-convenes-in-budapest-40857> [Accessed 10.01.2020].

257. Mares, C., *Iraqi church formerly defaced by ISIS rededicated on Assumption feast*. Available at: <https://www.catholicnewsagency.com/news/iraqi-church-formerly-defaced-by-isis-rededicated-on-assumption-feast-24201> [Accessed 15.04.2019].

258. Marks, M. (2015). How Egypt's coup really affected Tunisia's Islamists. *The Washington Post*. 16 March. Available at: https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/03/16/how-egypts-coup-really-affected-tunisias-islamists/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=2014_Democracy_Lab [Accessed 17.04.2011].

259. *Maronite bishops: 'Christian presence in Middle East must be preserved'*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/maronite-bishops-christian-presence-in-middle-east-must-be-preserved/> [Accessed 20.04.2019].

260. Martone, J., *D.C. summit to highlight hardships facing Middle East Christians*. Available at: <https://cruxnow.com/church-in-the-usa/2017/09/d-c-summit-highlight-hardships-facing-middle-east-christians/> [Accessed 15.04.2019].

261. Massot, D., „*Terrorysty nie potrafili zniszczyć naszej wiary*”. *Kościół w Iraku pomaga odbudować życie chrześcijan*. Available at: https://pl.aleteia.org/2019/12/20/terrorysty-nie-potrafili-zniszczyc-naszej-wiary-kosciol-w-iraku-pomaga-odbudowac-zycie-chrzescijan/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=daily_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl [Accessed 11.01.2020].

262. Masoud, T. (2014), *Counting Islam: Religion, Class, and Elections in Egypt*. New York: Cambridge University Press. 252 p.

263. *Mass returns to Mosul, after the Iraqi city is liberated from the Islamic State*. Available at: <https://cruxnow.com/global-church/2017/08/mass-returns-mosul-iraqi-city-liberated-islamic-state/> [Accessed 15.04.2019].

264. McDonnell, C., *Blood of the Martyrs*. Available at: <http://www.cny.org/stories/blood-of-the-martyrs,18692> [Accessed 19.04.2019].

265. *Media are ignoring genocide against Middle East Christians, says Piers Morgan*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/media-are-ignoring-genocide-against-middle-east-christians-says-piers-morgan/> [Accessed 15.04.2019].

266. *Meet Archbishop Justin Welby. The Archbishop of Canterbury* <<https://www.archbishopofcanterbury.org/about-archbishop/meet-justin-welby>> [Accessed 29.10.2019].

267. Meotti, G., *Okrucieństwo wobec zwierząt jest bardziej nagłaśniane niż chrześcijanie z odciętymi głowami*. Available at: <https://pl.gatestoneinstitute.org/15604/okrucienstwo-zwierzat-scieci-chrzescijanie?fbclid=IwAR3FLQzBr8JgFSCsILGzaqsZiAda5f35Z5XsYwifowE98pytXsMiqafkIG0#.XkhvOqKdKSY.facebook> [Accessed 15.04.2019].

268. *Middle East Christians seek aid for survival and security*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2015/06/middle-east-christians-seek-aid-for-survival-and-security.aspx> [Accessed 29.12.2019].

269. *Middle East primate: "Egypt fights terror"*. Available at: <https://www.anglicannews.org/news/2014/10/middle-east-primate-egypt-fights-terror.aspx> [Accessed 29.12.2019].

270. *Migration, addressing its root causes while protecting migrants*. Available at: <http://www.comece.eu/migration-addressing-its-root-causes-while-protecting-migrants> [Accessed 15.04.2020].

271. Mosebach, M. (2019), *The 21: A Journey into the Land of Coptic Martyrs*. Plough Publishing House. 272 p.

272. Mounstephen, P., Bishop of Truro, *Bishop of Truro's Independent Review for the Foreign Secretary of FCO Support for Persecuted Christians Final Report and Recommendations*. Crown Copyright, 176. Available at: <<https://christianpersecutionreview.org.uk>> [Accessed 25.10.2019].

273. *Open Doors*. Available at: <https://www.opendoorsuk.org/> [Accessed 25.04.2020].

274. *'Next time we will not survive' – Middle East Christian refugee.* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2018/11/next-time-we-will-not-survive-middle-east-christian-refugees/> [Accessed 19.12.2018].

275. *Pakistan: dziewczyna została porwana, bo odmówiła porzucenia chrześcijaństwa.* Available at: <https://misyjne.pl/misja/pakistan-dziewczyna-zostala-porwana-bo-odmowila-porzucenia-chrzescijanstwa/> [Accessed 15.04.2019].

276. *Pakistan. World Watch ranking: 5.* Available at: <https://worldwatch.opendoorsuk.org/persecution/world-watch-list/pakistan/> [Accessed 15.04.2019].

277. *Papież do komisji dialogu z Kościołami wschodnimi: ekumenizm krwi.* Available at: http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2017/01/27/papie%20do_komisji_dialogu_z_ko%20cio%20ami_wschodnimi_ekumenizm/pl-1288689 [Accessed 10.02.2019].

278. *Papież: Martwię się, ponieważ słyszymy słowa podobne do przemówień Hitlera w 1934 r.* Available at: https://pl.aleteia.org/2019/08/09/papiez-martwie-sie-poniewaz-slyszymy-slowa-podobne-do-przemowien-hitlera-w-1934-r/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=weekly_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl [Accessed 28.10.2019].

279. *Papież: wierność sprowadza prześladowania, „to fanatycy, idealisci”.* Available at: <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2020-04/papiez-franciszek-katecheza-blogoslawieni-przesladowani.html> [Accessed 10.05.2020].

280. Pasierbek, P. SJ, *W chwili śmierci wypowiedali słowa: „Panie Jezu Chryste”.* Piąta rocznica męczeństwa Koptów. Available at: https://pl.aleteia.org/2020/02/17/w-chwili-smierci-wypowiedali-slowa-panie-jezu-chryste-piata-rocznica-meczenstwa-koptow/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=daily_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl. [Accessed 02.03.2020].

281. Patton, Fr., fr. Ofm, *800 Years from the Pilgrimage of Pease of Saint Francis in the Holy Land*. Available at: <https://www.custodia.org/en/news/800-years-pilgrimage-peace-saint-francis-holy-land>. [Accessed 18.01.2020].

282. *Peace to prosperity. A Vision to Improve the Lives to the Palestinian and Israeli People*. Available at: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/01/Peace-to-Prosperity-0120.pdf>. [Accessed 10.02.2020].

283. Perry, M. A., fr. Ofm & Patton Fr., fr. Ofm, *Message concerning Syria from the Minister General and Custos of the Holy Land*. Available at: <https://ofm.org/blog/message-concerning-syria-from-the-minister-general-and-custos-of-the-holy-land/> [Accessed 14.05.2019].

284. Persecuted and Forgotten? A report on Christians oppressed for their faith 2015–17 (2017). *Aid to the Church in Need*. 36 p.

285. Persecuted and Forgotten? A report on Christians oppressed for their faith 2017–19 (2019). *Aid to the Church in Need*, 2019, 36 p.

286. *Persecution of Christians can have a polite disguise, Pope Francis warns*. Available at: <https://www.catholicnewsagency.com/news/persecution-of-christians-can-have-a-polite-disguise-pope-francis-warns-11210> [Accessed 10.03.2018].

287. Petrosillo, M., *Pakistan: abductor threatens parents of kidnapped Christian girl*. Available at: <https://www.churchinneed.org/pakistan-abductor-threatens-parents-of-kidnapped-christian-girl/> [Accessed 10.08.2018].

288. *Pew Research Center: The Global Religious Landscape. Christians*. Available at: <https://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-christians/> [Accessed 02.03.2015].

289. Philipose, Th. Fr, *What made a non believer Chadian citizen; die for Christ, along with his “20 Coptic Christian friends”?* Available at: <http://bombayorthodoxdiocese.org/what-made-a-non-believer-chadian-citizen-die-for-christ-along-with-his-20-coptic-christian-friends/> [Accessed 10.07.2017].

290. Pontifex, J., *The End of Iraqi Christianity?* Available at: <https://catholicherald.co.uk/the-end-of-iraqi-christianity/> [Accessed 04.03.2018].

291. Pontifex, J., *Why Middle East Christians urgently need to return home*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/why-middle-east-christians-urgently-need-to-return-home/> [Accessed 04.03.2018].

292. *Pope Francis: Ecumenism of Christian martyrs in Middle East is a call for greater unity*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/pope-francis-ecumenism-of-christian-martyrs-in-middle-east-is-a-call-for-greater-unity/> [Accessed 10.03.2018].

293. Preble, P.-M., *The 'Arab Spring' and the Christian Nightmare*. Available at: https://www.huffpost.com/entry/the-arab-spring-and-the-christian-nightmare_b_3158785 [Accessed 10.03.2018].

294. *Prince of Wales extols power of forgiveness as he pleads for Christians in the Middle East*. Available at: <https://www.anglicannews.org/features/2018/12/prince-of-wales-extols-power-of-forgiveness-as-he-pleads-for-christians-in-the-middle-east.aspx> [Accessed 10.03.2018].

295. Pullella, Ph., *On Good Friday, Pope decries persecution of Christians*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-religion-easter-pope-goodfriday/on-good-friday-pope-decries-persecution-of-christians-idUSKBN0MU18820150403> [Accessed 10.03.2018].

296. Pullella, Ph., *Pope pays tribute to Iraqi Christians persecuted by Islamic State*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-christmas-season-pope-iraq/pope-pays-tribute-to-iraqi-christians-persecuted-by-islamic-state-idUSKBN14F0QA> [Accessed 12.03.2019].

297. Reis, B. M., fsp, *Meet the architect for the Abrahamic Family House*. Available at: <https://www.vaticannews.va/en/world/news/2019-09/abrahamic-family-house-document-human-fraternity.html> [Accessed 10.11.2019].

298. Reis, B. M., fsp, *Patriarch Sako hopes Iraq will not become a war zone*. Available at: <https://www.vaticannews.va/en/world/news/2020-01/patriarch-sako-hopes-iraq-will-not-become-a-war-zone.html> [Accessed 20.01.2020].

299. Report “Freedom in the world: Egypt, 2017”. *Freedom House*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/egypt> [Accessed 10.03.2018].
300. Report “Freedom in the world 2016, Morocco”. *Freedom House*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/morocco> [Accessed 10.03.2018].
301. Report “Freedom in the world: Syria, 2016”. *Freedom House*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/syria> [Accessed 14.03.2018].
302. Report “Freedom in the world: Tunisia, 2010”. *Freedom House*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/tunisia> [Accessed 10.03.2018].
303. Report “Freedom in the world 2017, Tunisia”. *Freedom House*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/tunisia> [Accessed 12.03.2018].
304. *Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the human rights situation in Iraq in the light of abuses committed by the so-called Islamic State in Iraq and the Levant and associated groups*. Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/791021?ln=ru> [Accessed 09.02.2020].
305. Rosiny, S. (2012). The Arab Spring: Triggers, Dynamics and Prospects. *German Institute of Global and Area Studies*. № 1, p. 1-8. Available at: http://www.giga-hamburg.de/de/system/files/publications/gf_international_1201.pdf [Accessed 13.02.2020].
306. Roy, O. (2013). There Will Be No Islamist Revolution. *Journal of Democracy*. January. Vol. 24, № 1, p. 14-19.
307. Roy, O. (2012). The Transformation of the Arab World. *Journal of Democracy*. July. Vol. 23, № 3, p. 5-18.

308. *Rzecznik Episkopatu: także od nas zależy, czy Kościół przetrwa na Bliskim Wschodzie*. Available at: <https://episkopat.pl/rzecznik-episkopatu-takze-od-nas-zalezy-czy-kosciol-przetrwa-na-bliskim-wschodzie/> [Accessed 07.02.2020].

309. Salt, J. (2012). Containing the Arab Spring. *Interface: a journal for and about social movements*. May. Vol. 4 (1), p. 54-66.

310. Sandle, P., *Britain commissions review of Christian persecution worldwide*. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-britain-christians/britain-commissions-review-of-christian-persecution-worldwide-idUSKCN1OP003> [Accessed 13.02.2020].

311. Shiner, F., *Aid specialist warns that Christians in Iraq and Syria face new risk of genocide*. Available at: <https://www.churchinneed.org/aid-specialist-warns-that-christians-in-iraq-and-syria-face-new-risk-of-genocide/> [Accessed 13.02.2020].

312. Shortt, R., *In the Middle East, the Arab spring has given way to a Christian winter*. Available at: <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2013/jan/02/middle-east-arab-spring-christian-winter> [Accessed 01.02.2018].

313. Sośniak, Ł. SJ., *To nie tylko odbudowa budynku, ale przede wszystkim wspólnoty*. Available at: <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2020-07/syria-aleppo-to-nie-odbudowa-budynku-ale-wspolonty.html> [Accessed 13.04.2020].

314. *Syriac patriarch says West has 'betrayed' Middle East Christians*. Available at: <https://catholicherald.co.uk/syriac-patriarch-says-west-has-betrayed-middle-east-christians/> [Accessed 11.11.2019].

315. *Syria. Justice to Transcend Conflict. Impact of Syrian Conflict Report. 2016-2019*. Available at: <https://www.scpr-syria.org/justice-to-transcend-conflict/> [Accessed 13.02.2020].

316. *Syria: papieski list do mieszkańców Aleppo*. Available at: http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2017/01/02/syria_papieski_list_do_mieszka%C5%84c%C3%B3w_aleppo/pl-1283216 [Accessed 08.11.2019].

317. *6 years on: what has the Arab Spring meant for Christians?* Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/2016/12/6-years-on-what-has-the-arab-spring-meant-for-christians/> [Accessed 13.11.2019].

318. The “Arab Spring” five years on. *Amnesty International*. Available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/01/arab-spring-fiveyears-on/> [Accessed 13.11.2019].

319. *The Eastern Catholic Churches 2017*. Available at: <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcath-statistics/eastcatholic-stat17.pdf> [Accessed 13.11.2019].

320. *The Franciscans reaffirm: “We will not abandon Syria!”*. Available at: <https://ofm.org/blog/the-franciscans-reaffirm-we-will-not-abandon-syria/> [Accessed 30.12.2019].

321. *The Higher Committee of Human Fraternity Now Includes Rabbi M. Bruce Lustig*. Available at: <https://zenit.org/articles/the-higher-committee-of-human-fraternity-now-includes-rabbi-m-bruce-lustig/> [Accessed 30.12.2019].

322. *This Christmas, ACN donors bring smiles to 19,000 children in Syria*. Available at: <https://www.churchinneed.org/this-christmas-acn-donors-bring-smiles-to-19000-children-in-syria/> [Accessed 21.12.2019].

323. Tremblay, S. & Gretener, J., *Mosque, church and synagogue to share home in Abu Dhabi*. Available at: <https://edition.cnn.com/2019/09/26/middleeast/uae-abu-dhabi-the-abrahamic-family-house-ctw-intl/index.html> [Accessed 25.12.2019].

324. 2020 rankings. *World Watch List*. Available at: <https://worldwatch.opendoorsuk.org/persecution/world-watch-list/> [Accessed 25.12.2019].

325. Ulrichsen, K. C. (2014). The Arab Spring and the changing balance of global power. *Open Democracy*. 24 February. Available at:

<https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/david-held-kristian-coates-ulrichsen/arab-spring-and-changing-balance-of-global-power> [Accessed 07.06.2020].

326. *Vatican visit to Al-Aqsa celebrates religious coexistence*. Available at: <https://www.arabnews.com/node/1563726/middle-east> [Accessed 02.06.2019].

327. Welby, J. (2018). In the Middle East, Christians are under grave threat - let us show them they are not forgotten. *The Telegraph*. 1 December 2018. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/politics/2018/12/01/middle-east-christians-grave-threat-let-us-show-not-forgotten/> [Accessed 25.12.2019].

328. *We must not forget Christians in the Middle East*. Available at: <https://www.archbishopofcanterbury.org/speaking-and-writing/articles/we-must-not-forget-christians-middle-east> [Accessed 02.06.2019].

329. World report: Syria, 2017. *Human Rights Watch*. Available at: <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/syria> [Accessed 02.06.2019].

330. World report: Tunisia, 2017. *Human Rights Watch*. Available at: <https://www.hrw.org/fr/world-report/2017/country-chapters/298373> [Accessed 25.04.2020].

331. *World Watch List 2019*. Available at: <https://www.opendoors.org.za/christian-persecution/world-watch-list-2019/#wwl-country-list> [Accessed 25.12.2019].

332. *World Watch Monitor*. Available at: <https://www.worldwatchmonitor.org/about/> [Accessed 04.01.2020].

333. Zajączkowska, B., *Abp Soueif: ratunek w dialogu i wytrwałej modlitwie*. Available at: <https://www.vaticannews.va/pl/swiat/news/2020-01/comece-iran-usa-pokoj.html> [Accessed 11.02.2020].

334. Zajączkowska, B., *Okrutny handel młodymi chrześcijankami. Opisujemy znowę milczenia wokół prześladowań*. Available at: <https://pl.aleteia.org/2020/02/04/okrutny-handel-mlodymi-chrzescijankami-opisujemy-zmowe-milczenia-wokol->

przesladowan/?utm_campaign=NL_pl&utm_source=weekly_newsletter&utm_medium=mail&utm_content=NL_pl [Accessed 25.04.2020].